

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

3

1960

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Ч Е Т В Е Р Т И Й

№ 3

Т Р А В Е Н Ь — Ч Е Р В Е Н Ь

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК** (відповідальний се-
кретар)].

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.
Телефон 4-53-43

Украинский исторический журнал № 3, 1960
(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*.

Коректори *Л. Я. Марченко, Л. С. Євдошук*.

БФ 02343. Зам. № 702. Вид. № 64. Тираж 3000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,75.
Обл.-видавн. аркушів 17,1. Здано на виробництво 17.III 1960 р. Підписано до друку 16.IV 1960 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

СТАТТІ

І. Ф. ЄВСЄЄВ

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Економічне співробітництво соціалістичних держав за своїми цілями, методами і формами принципово відрізняється від економічних відносин, що існують у капіталістичному світі. «Між країнами соціалізму, — вказує товариш М. С. Хрущов, — встановились рівноправні, взаємовигідні торговельні відносини, обмін технічним досвідом, всебічна взаємодопомога і ділова координація народногосподарських планів. Тісне економічне співробітництво відкриває виняткові можливості для найкращого використання виробничих і сировинних ресурсів і вдало поєднує інтереси кожної країни з інтересами соціалістичного табору в цілому»¹.

Економічне співробітництво Радянського Союзу і народної Польщі бере свій початок з часів кінця другої світової війни. 20 жовтня 1944 р., коли ще точилися бої за визволення Польщі, у м. Любліні між Урядом СРСР і Польським Комітетом національного визволення було укладено першу економічну угоду. За умовами цієї угоди Радянський Союз постачав Польщі ряд продовольчих і промислових товарів, що були вкрай необхідні для задоволення потреб населення визволених районів: борошно, сіль, мило, кам'яне вугілля, нафтопродукти, автомашини, бавовну і деякі інші види сировини та матеріалів, необхідні для введення в дію підприємств і транспорту. Це постачання здійснювалось на умовах безпроцентного кредиту, що сфлачувався Польщею постачанням в СРСР вугілля, сталі, цементу, прокату та інших товарів².

З метою подання допомоги братньому польському народові в ліквідації наслідків гітлерівського панування уряди чотирьох радянських республік — РРФСР, УРСР, БРСР та Литовської РСР, незважаючи на труднощі воєнного часу, передали у подарунок голодуючому населенню Варшави 60 тис. т хліба та інші продукти. Зокрема, український народ подарував польській столиці 15 тис. т хліба, 1500 ц соняшникової олії, 1000 ц цукру, а також 50 ц сухофруктів для дітей³.

У посланні уряду Української РСР Тимчасовому польському урядові говорилося: «Прийміть сердечні поздоровлення від українського народу, що разом з польським народом переживає його радість з приводу визволення славної столиці Польщі — міста Варшави...

Український народ... з радістю передає польському народові свій

¹ М. С. Хрущов, Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XX з'їзду партії, К., 1956, стор. 10.

² Н. И. Иванов, Развитие экономических связей европейских стран народной демократии, М., 1959, стор. 137; журн. «Nowe drogi», 1959, № 7, стор. 52.

³ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы», т. III, М., 1947, стор. 495—500.

скромний дар, який хоча б невеликою мірою послужить справі найшвидшого залікування ран, завданих окупантами, і господарському відродженню Польщі»⁴.

Як писала газета «Голос люду» (орган ЦК Польської робітничої партії), матеріальна допомога, подана Польщі народами Радянського Союзу, була оцінена польською громадськістю як животворний символ дружби і братерства двох країн⁵.

Українська РСР, як і кожна союзна республіка, є суверенною державою. Вона є членом міжнародних організацій і бере участь в їх роботі, має право вступати у безпосередні стосунки з іншими державами, укладати з ними договори, обмінюватись дипломатичними і консульськими представниками. Однак на міжнародному ринку Радянська Україна виступає спільно з усіма радянськими республіками, що приносить максимальну вигоду як СРСР в цілому, так і кожній республіці зокрема.

У широких і всебічних радянсько-польських економічних зв'язках Українська РСР посідає важливе місце. Це визначається, насамперед, високим рівнем розвитку її економіки та безпосереднім сусідством з Польщею. У 1958 р., наприклад, частка УРСР у загальносоюзному виробництві чавуну становила 50%, сталі 38,5%, понад половину залізної руди, третину вугілля, майже $\frac{2}{3}$ цукру та понад чверть м'яса і молока⁶.

Високий рівень господарства України обумовлює те, що їй належить одне з перших місць серед радянських республік в галузі експорту товарів. Так, у 1958 р. питома вага Радянської України у поставках товарів на експорт становила: по чавуну — 93,8% загальносоюзного вивозу, прокату — 56,5, залізній руді — 98,2, вугіллю — 47, цукру — 68,1, коксу — 53,4, каустичній соді — 49,3, льоноволокну — 37% тощо⁷. У 1959 р. підприємства України брали участь у постачанні найрізноманітніших машин і устаткування для 233 великих промислових споруд, що будуються за технічною допомогою СРСР за кордоном, у тому числі і в ПНР⁸.

Добросусідські радянсько-польські взаємовідносини були оформлені у Договорі про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво, підписаному у Москві 21 квітня 1945 р.⁹ Цей договір має винятково важливе значення. Він заложив надійну основу нових, соціалістичних відносин між двома державами. Прагнучи всемірно розвивати радянсько-польські економічні зв'язки, Радянський уряд відмовився на користь народної Польщі від усіх своїх прав на німецьке майно, а також на акції колишніх німецьких промислових і транспортних підприємств на всій території Польщі. З своєї долі німецьких репарацій Радянський Союз 15% віддав Польщі¹⁰.

За допомогою Радянського Союзу на визволеній території Польщі було відбудовано понад 8 тис. км залізничної колії, понад 100 великих, 200 середніх і 1000 малих мостів, 63 залізничні станції, майже 97 тис. км зв'язку¹¹.

⁴ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы», т. III, стор. 496—497.

⁵ Газ. «Голос люду» від 27 січня 1945 р.

⁶ Н. Подгорный, Коммунистическая партия Украины — боевой отряд великой КПСС, журн. «Коммунист», 1958, № 8, стор. 19.

⁷ Д. Вовко, Розширення зовнішніх економічних зв'язків Радянської України з зарубіжними країнами, журн. «Економіка Радянської України», К., 1959, № 4, стор. 55.

⁸ Там же.

⁹ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны», т. III, стор. 197—201.

¹⁰ Там же, стор. 389.

¹¹ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 137.

Початком широких економічних зв'язків між СРСР і ПНР у післявоєнний час слід вважати торговий договір про взаємні поставки товарів, укладений 7 липня 1945 р.¹² Цей договір являв собою значний крок вперед у розвитку та зміцненні економічних зв'язків між двома країнами. Обидві сторони зобов'язалися всемірно розвивати та зміцнювати торговельні стосунки у дусі дружби і співробітництва.

Після укладення цього договору поставки радянських товарів у Польщу та польських — до Радянського Союзу значно зросли. Якщо за угодою від 20 жовтня 1944 р. у списку взаємного товарообміну налічувалось трохи більше двадцяти назв товарів, то після укладення договору від 7 липня 1945 р. цей список збільшився майже у 4,5 раза¹³. З Радянського Союзу до Польщі експортувалась різноманітна сировина, необхідна для налагодження промислового виробництва, а саме: залізна, марганцева і хромова руди, кольорові метали, феросплави, нафтопродукти, азбест, гума, золото, платина, хімічна сировина, а також автомашини і трактори¹⁴. Товари, що надходили з СРСР, становили майже 92% польського імпорту¹⁵. З Польщі Радянський Союз мав імпортувати вугілля, кокс, прокат, цинк, різні хімікати, а також бавовняні та шерстяні тканини, виготовлені з радянської сировини¹⁶.

Закупки Радянським Союзом польських товарів відкрили широкий вихід на зовнішній ринок різноманітній продукції промисловості ПНР. З свого боку, поставки радянської сировини сприяли налагодженню роботи багатьох її галузей.

У 1946 р. Радянський уряд надав Польщі позику в золоті, що було значною допомогою у задоволенні її найнеобхідніших зовнішньоторговельних потреб, оскільки власний золотий фонд Польщі, евакуйований свого часу до Англії і США, не був їй повернутий¹⁷.

Починаючи з договору від 7 липня 1945 р., економічні зв'язки між СРСР і Польщею з кожним роком неухильно розширялись. Вже угода, підписана урядами обох країн 12 квітня 1946 р., передбачала взаємне постачання товарів на загальну суму приблизно 1068 млн. крб.¹⁸ проти 286 млн. крб. у 1945 р.¹⁹ З СРСР Польща ввозила майже 100% свого імпорту борошна, понад 90% текстильної сировини і понад 70% нафтопродуктів²⁰.

У роки війни Радянський уряд взяв на себе постачання Війська польського озброєнням, боєприпасами та спорядженням на умовах довгострокового кредиту до того часу, поки Польща не створить своєї власної промисловості. Бажаючи допомогти братньому польському народові якнайшвидше відбудувати свою економіку, Радянський Союз відмовився від виплати цієї заборгованості²¹.

Радянсько-польські економічні взаємовідносини відповідали життєвим потребам обох народів. Тому їх розвиток відбувався значно швидше, ніж це передбачалося торговельними угодами. Якщо взяти рі-

¹² «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны», т. III, стор. 327—328.

¹³ Журн. «Польский экспорт и импорт», Варшава, 1959, № 3, стор. 13.

¹⁴ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны», т. III, стор. 327; журн. «Польский экспорт и импорт», 1959, № 3, стор. 13.

¹⁵ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 137.

¹⁶ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны», т. III, стор. 327.

¹⁷ Газ. «Известия» від 28 травня 1946 р.

¹⁸ «Внешняя политика Советского Союза, 1946 год», М., 1952, стор. 118.

¹⁹ Журн. «Польский экспорт и импорт», 1959, № 3, стор. 13.

²⁰ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 137.

²¹ Газ. «Известия» від 28 травня 1946 р.

вень радянсько-польського товарообороту у 1947 р. за 100, то вже в 1950 р. цей показник зріс до 212²².

Про динаміку зростання радянсько-польського торговельного обміну свідчить також те, що в 1945 р. він становив 286 млн. крб., 1950 р. — 1800 млн. крб., а в 1959 р. за попередніми даними — 3000 млн. крб.²³

Народна Польща одержує з Радянського Союзу найнеобхіднішу для її економічного розвитку сировину та різноманітні промислові матеріали. У 1947 р. ПНР ввезла з Радянського Союзу 21% свого імпорту залізної руди, 83 — марганцевої руди, 27 — нафтопродуктів, 50 — бавовни і 68% — льону на загальну суму 2727 тис. злотих²⁴. Згідно з договором від 29 листопада 1947 р. Польщі було поставлено 300 тис. т хліба та різну сировину для промисловості²⁵.

У відповідності з угодою від 5 березня 1947 р. Радянський Союз надав Польщі позику розміром 28 млн. доларів для закупки сировини, машин і устаткування. Термін виплати цього кредиту — 10 років, починаючи з 1950 р.²⁶

Поставки з Радянського Союзу забезпечили Польській Народній Республіці економічну незалежність і створили умови для відбудови і розвитку зруйнованої у ході війни економіки та зміцнення позицій Польщі у торговельних відносинах з капіталістичними країнами.

У початковий період, коли ПНР ще не мала перспективних планів розвитку народного господарства, співробітництво між СРСР і Польщею оформлялося однорічними торговельними угодами. З переходом Польщі до багаторічних планів економічного розвитку ці угоди були замінені довгостроковими договорами про взаємні поставки найважливіших товарів. Новою віхою у радянсько-польських економічних стосунках стала укладена 26 січня 1948 р. угода про взаємні товарні поставки та надання Польщі промислового устаткування. Угоду було укладено на 5 років. Згідно з цією угодою Радянський Союз взяв на себе зобов'язання поставити Польщі промислове устаткування у кредит на загальну суму близько 1800 млн. крб.²⁷ Це зобов'язання було перевищено на 66%. Внаслідок цього товарообмін між СРСР і ПНР у 1952 р. зріс проти 1947 р. у 3,5 рази²⁸. Поставки товарів з Радянського Союзу дозволили Польщі за короткий час подвоїти виробництво металу, розширити та модернізувати заводи і шахти, створити міцну базу для успішного виконання шестирічного плану²⁹.

За період 1944—1949 рр. з Радянського Союзу було ввезено до Польщі понад мільйон тонн зерна в кредит³⁰.

У роки виконання шестирічного плану ПНР (1950—1955) відбулось дальше зростання товарообміну між двома країнами. Постачання машин і устаткування з Радянського Союзу до Польщі, наприклад, збільшилося у 1955 р. до 538 млн. крб. проти 169 млн. крб. у 1950 р., або зросло більш як у три рази³¹.

²² «Бюллетень Польского агентства печати (Московское отделение)», № 4 від 31 січня 1951 р.

²³ Журн. «Польский экспорт и импорт», 1959, № 3, стор. 13.

²⁴ Газ. «Głos ludu» від 17 серпня 1947 р.

²⁵ Там же.

²⁶ С. Д. Сергеев, Экономическое сотрудничество и взаимопомощь стран социалистического лагеря, М., 1956, стор. 76.

²⁷ «Народна Польща», Варшава, 1949, стор. 10; Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 141.

²⁸ «Хозяйственное развитие стран народной демократии», М., 1954, стор. 79.

²⁹ «Пять лет народной Польши, 1944—1949», М., 1951, стор. 117.

³⁰ Там же, стор. 116; Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 137.

³¹ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 137.

З однієї лише Української РСР до Польщі вивозилося прокатне та інше металургійне устаткування, апаратура для хімічної промисловості, електроустаткування, металорізальні верстати, ковальсько-пресове устаткування, трактори та інші сільськогосподарські машини, сталевий прокат, феросплави, кокс, кабель, гірниче устаткування, в тому числі вугільні комбайни «Донбас», вогнетривкі матеріали, підшипники, контрольно-вимірвальні прилади, устаткування зв'язку, насоси і компресори, шляхові машини та інші промислові вироби, а також хліб³².

Значення радянського ввозу для польської економіки видно з того факту, що потреби чорної металургії Польщі майже на 70% забезпечувалися високоякісною криворізькою рудою³³.

У 1956 р. з 146 назв товарів, які Радянський Союз постачав Польщі, з України поступило понад 50 назв, у тому числі залізна і марганцева руди, антрацит, нафтопродукти, металорізальні верстати, преси, енергетичне та електротехнічне устаткування, гірниче та нафтове устаткування, вугільні комбайни, транспортне устаткування і машини для будівництва шляхів, трактори, комбайни, молотарки, жнивварки та запасні частини до них, а також інші машини³⁴.

Підприємства Української РСР лише протягом 1958 р. брали участь у постачанні устаткування і матеріалів для 9 промислових об'єктів, що будувалися в Польщі за допомогою Радянського Союзу, зокрема для металургійного комбінату ім. В. І. Леніна у Новій Гуті, хімічного комбінату в Освенцімі, заводу якісних сталей у Варшаві, для цеху стрептоцину та біоміцину, для мідеоплавильного заводу, для заводу вантажних автомашин, великої теплоелектроцентрالی та ін.

Того ж року з товарів, які СРСР ввозив з Польщі, на Україну поступили металорізальні верстати, різне електротехнічне устаткування, підвісний транспорт, прокат чорних металів, труби для нафтової промисловості, каустична і кальцинована сода, цемент, книги, кінофільми та інша продукція³⁵. Особливе значення мали поставки польського вугілля для промисловості УРСР.

Радянський Союз подавав Польщі велику допомогу у будівництві таких потужних підприємств, як металургійний комбінат ім. В. І. Леніна у Новій Гуті, завод якісних сталей «Варшава» та багатьох інших. У роки шестирічного плану у Польській Народній Республіці за допомогою СРСР будувалося понад 60 великих промислових об'єктів. У будівництво цих підприємств, які створювалися з урахуванням найновіших досягнень радянської та світової науки і техніки, значний вклад внесла Радянська Україна.

Радянський Союз своїми поставками задовольняє переважну частину потреб Польщі в ряді важливих товарів. Так, наприклад, питома вага радянських товарів у загальному обсязі імпорту ПНР у 1959 р. становила: по нафті і апатитам — 100%, олову — 91, нікелю — 86, нафтопродуктам — 77, залізній і марганцевій рудам — 73, бавовні і азбесту — 67, борошну — 54, хромовій руді і алюмінію — 50%³⁶.

³² Дані Уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР по Українській РСР за 1954 і 1955 рр.

³³ У статті використано матеріали діючих установ: Уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР по Українській РСР, Держплану УРСР, Української контори «Головтекстильторгу» Міністерства торгівлі СРСР. Далі робляться посилання на матеріали, що зберігаються в цих установах.

³⁴ «Развитие экономики европейских стран народной демократии», М., 1956, стор. 37.

³⁵ Дані Держплану УРСР (відділ експорту та імпорту).

³⁶ Там же.

³⁶ Журн. «Польский экспорт и импорт», 1959, № 3, стор. 14.

За період з 1944 до 1959 рр. СРСР поставив ПНР понад 30 265 тис. т руди, понад 8600 тис. т нафти і нафтопродуктів, близько 2 млн. т апатитів, 445 тис. кубометрів лісу, 57 тис. т азбесту, близько 4 млн. т зерна та багато інших товарів. Якщо у 1938 р. частка Радянського Союзу в загальному торговельному обороті Польщі з закордонним становила лише 0,8%, то тепер вона досягає 30%³⁷.

Експортуючи з СРСР найважливіші види машин і устаткування, сировину і матеріали, Польська Народна Республіка, у свою чергу, постачає Радянському Союзу в значних кількостях необхідні для його народного господарства товари. Причому коли у перші післявоєнні роки до Радянського Союзу ввозились сировина і товари широкого вжитку, головним чином вугілля, кокс і тканини, то за останні десять років дедалі більше значення набуває постачання різноманітних машин і устаткування, в тому числі паровозів, залізничних вагонів, морських суден, електротехнічної апаратури, устаткування для підприємств легкої промисловості і цілих комплектів промислових підприємств — заводів легкого бетону і цукрових заводів. У 1959 р., наприклад, на долю машин і устаткування припадало понад 44% всього польського експорту до Радянського Союзу проти 2,5% у 1949 р.³⁸

У нашу країну кожного року надходить біля 50 тис. т цинку і цинкових виробів, 5—6 тис. т цинкових білил, 20—30 тис. т кальцинованої соди та інші продукти хімічної промисловості³⁹. Крім того, СРСР регулярно ввозить з Польщі значну кількість товарів широкого вжитку. Так, наприклад, протягом 1954—1955 рр. лише на Україну з ПНР поступило шерстяних тканин на 146,3 млн. крб., шовкових — на 10,5 млн. крб. і бавовняних — на 13,9 млн. крб.⁴⁰

За минулі 15 років з ПНР надійшло до Радянського Союзу 10 підприємств по виробництву легких бетонів, устаткування для двох цукрових заводів, понад 1600 паровозів, 22 300 товарних вагонів і понад 3 тис. пасажирських вагонів, понад 250 морських суден, 103 млн. т кам'яного вугілля, 1650 тис. т цукру, 525 млн. метрів тканин та інші товари⁴¹.

Слід відзначити, що експорт з Польської Народної Республіки до нашої країни зростає з кожним роком і охоплює широку номенклатуру товарів. У 1959 р., наприклад, питома вага Радянського Союзу у загальному експорті основних товарів з Польщі становила: по силових трансформаторах і ртутних випрямлячах — 100%, декоративних тканинах — 80, морських суднах — 73, залізничному рухомому складу — 64, меблях — 63, шерстяних тканинах — 60% і т. д.⁴² З наведених даних видно, що Радянський Союз є не лише головним поставником товарів, необхідних для економіки Польщі, а й надійним покупцем продукції молодого польського машинобудування, що значно сприяє розвитку цієї важливої галузі господарства та підвищенню рентабельності експорту ПНР.

Велике значення для дальшого розвитку радянсько-польського економічного співробітництва мали переговори між делегаціями ЦК КПРС і Уряду СРСР з одного боку та ЦК ПОРП і Уряду ПНР з другого, що відбулися 15—19 листопада 1956 р. у Москві. Під час цих переговорів були всебічно розглянуті питання економічних взаємовідносин між

³⁷ Газ. «Правда» від 5 вересня 1959 р.

³⁸ Журн. «Польский экспорт и импорт», 1959, № 3, стор. 15.

³⁹ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 141.

⁴⁰ Дані Української контори «Головтекстильторг» Міністерства торгівлі СРСР.

⁴¹ Газ. «Правда» від 5 вересня 1959 р.

⁴² Журн. «Польский экспорт и импорт», 1959, № 3, стор. 15.

обома країнами у світлі Декларації Уряду Союзу РСР про основи розвитку і дальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами від 30 жовтня 1956 р.⁴³

Радянський Уряд погодився надати Польщі на вигідних умовах довгостроковий кредит у розмірі 700 млн. крб. для закупки радянських товарів протягом 1958—1960 рр. та поставити Польщі у 1957 р. 1400 тис. т зерна на умовах довгострокового кредиту⁴⁴.

Оцінюючи значення допомоги Радянського Союзу Польщі, перший секретар ЦК ПОРП Владислав Гомулка підкреслював: «Анулювання величезної заборгованості і надання нам у лисгопаді 1956 року Радянським Союзом нового кредиту в розмірі 700 млн. крб. вирішальним чином сприяло економічній стабілізації в нашій країні, створенню успішних перспектив дальшого розвитку нашої економіки»⁴⁵.

Важливу роль у розширенні торгівлі між обома країнами відіграє підписана у 1957 р. угода про взаємні поставки товарів на 1958—1960 рр. Ця трирічна угода передбачає збільшення товарообміну між СРСР і Польською Народною Республікою у 1960 р. більш як на 20% проти 1956 р.⁴⁶

Характеризуючи радянсько-польські економічні взаємовідносини, польська преса вказувала, що протягом усього післявоєнного періоду радянський народ подавав польському народові дружню і безкорисливу допомогу і що це робилося саме тоді, коли Польща особливо потребувала цієї допомоги. Так було, писала газета «Жице Варшави», у перші тяжкі післявоєнні роки, у період, коли народ виконував завдання трирічного плану, у період реалізації шестирічного плану. Газета підкреслювала, що на основі п'ятирічного радянсько-польського торговельного договору і угоди про поставки у кредит промислового устаткування Польща одержала з Радянського Союзу комплектне устаткування для десятків заводів та великих промислових об'єктів. Саме внаслідок цієї радянської допомоги, закінчувала газета, польський народ домогся таких великих успіхів в індустріалізації країни і забезпеченні її обороноспроможності⁴⁷.

Значне місце в економічному співробітництві між Радянською країною і народною Польщею посідає взаємна науково-технічна допомога та обмін передовим господарським досвідом. Науково-технічна допомога СРСР має особливо велике значення тому, що Радянський Союз дедалі більше стає носієм технічного прогресу.

Обмін науково-технічним досвідом між Радянським Союзом і Польщею здійснюється на основі довготермінової угоди, укладеної 5 квітня 1947 р. Відповідно до цієї угоди було створено радянсько-польську комісію по науково-технічному співробітництву. Завданням комісії є розробка заходів по реалізації угоди про науково-технічне співробітництво, а також розробка рекомендацій у цій галузі для урядів обох країн.

На основі переданої Радянським Союзом технічної документації у народній Польщі стали розвиватися такі галузі господарства, як суднобудування, автомобільна промисловість, тракторобудування, а також виробництво алюмінію, міді, синтетичного каучуку, яких зовсім не знала довоєнна Польща. Польська Народна Республіка одержала від Радянського Союзу проектні креслення для металургійного комбі-

⁴³ Газ. «Правда» від 31 жовтня 1956 р.

⁴⁴ Газ. «Правда» від 2 грудня 1956 р.

⁴⁵ Газ. «Правда» від 22 квітня 1958 р.

⁴⁶ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 141.

⁴⁷ Газ. «Życie Warszawy» від 23 вересня 1956 р.

нату ім. В. І. Леніна у Новій Гуті, хімічних підприємств, великих електростанцій, цементних заводів, текстильних підприємств, вугільних шахт, домен, 45 різних типів металорізальних верстатів, вугільного комбайна «Донбас», легкового автомобіля типу «Победа», блюмінга «1000», дотяно-волоочильних станів, потужних парових котлів, десятків типів різних промислових і сільськогосподарських машин, парових турбін, а також опис технологічних процесів по виробництву різних марок сталей, підшипників і т. п.⁴⁸

Лише за останні кілька років ПНР одержала з Радянського Союзу проекти капітального будівництва 110 об'єктів, 380 комплектів конструкторської документації на машини та устаткування, понад 200 комплектів описів технічних процесів, багато інформаційних матеріалів та зразків продукції виробництва⁴⁹.

Використання радянської проектної документації дозволило польській промисловості налагодити виробництво вугільних комбайнів, легкових автомашин, паровозів, суцільнометалевих вагонів⁵⁰, синтетичного каучуку, сучасних турбін, генераторів та енергетичних котлів високого тиснення⁵¹, а також багатьох інших видів машин.

На прохання уряду Польської Народної Республіки радянські спеціалісти подали польським економістам велику допомогу при складанні шестирічного плану розвитку народного господарства ПНР у ряді найважливіших галузей промисловості — вугільній, металургійній, хімічній, енергетичній та ін. У 1958 р. радянські спеціалісти-хіміки провели велику роботу по проектуванню та будівництву хімічних підприємств в ПНР. Праця радянських спеціалістів була високо оцінена польським урядом. Державна Рада ПНР нагородила велику групу радянських спеціалістів⁵².

З свого боку Польська Народна Республіка передає Радянському Союзу науково-технічну документацію та виробничий досвід в галузі машинобудування, хімічної, харчової, паперової, фармацевтичної та інших галузей промисловості, ділиться своїми досягненнями в ряді галузей народного господарства. В останні роки Радянський Союз одержав з Польщі проекти капітального будівництва 15 об'єктів, понад 110 комплектів креслень на машини та устаткування і понад 100 комплектів опису технічних процесів⁵³.

Німецько-фашистські загарбники зруйнували столицю Польщі. З 25 тис. будинків у місті було зруйновано і спалено 20 тис. Решта 5 тис. будинків вимагали капітального ремонту. Була цілком зруйнована міська електростанція потужністю 115 тис. квт, підірвані споруди водопроводу та каналізації, зруйновано п'ять мостів через Віслу і міський трамвай. Велику кількість устаткування комунального господарства міста було вивезено до Німеччини. Фашисти зруйнували та знищили архітектурні та історичні пам'ятники Варшави, театри, навчальні заклади і медичні установи⁵⁴.

Для відбудови міста потрібні були величезні зусилля. У вирішенні цього важкого завдання велику допомогу польському народові надав Радянський Союз, зокрема Українська РСР. Провівши консульта-

⁴⁶ С. Д. Сергєєв, назв. праця, стор. 93.

⁴⁹ Тадеуш Гєде, 15 лет социалистического строительства в народной Польше, «15 лет народной Польши», М., 1959, стор. 20; Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 242.

⁵⁰ С. Д. Сергєєв, назв. праця, стор. 93.

⁵¹ Тадеуш Гєде, назв. праця, стор. 20.

⁵² Газ. «Правда» від 20 січня 1959 р.

⁵³ Н. И. Иванов, назв. праця, стор. 142.

⁵⁴ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, f. Sekretariatu KC PPR.

цію з урядами Української РСР, Білоруської РСР та Литовської РСР, як безпосередніми сусідами Польщі, Уряд СРСР 18 лютого 1945 р. ухвалив спеціальне рішення про надання допомоги Польщі у справі відбудови Варшави.

У цьому рішенні передбачалося направити необхідну кількість радянських спеціалістів до Польщі для подання допомоги при розробці плану відбудови Варшави. Зважаючи на клопотання польського уряду, Радянський Союз взяв на себе 50% всіх витрат по відбудові основних районів міста Варшави⁵⁵.

Відповідно до цього рішення 2 березня 1945 р. до Варшави прибула комісія радянських спеціалістів. У комісії, на чолі якої був Голова Раднаркому УРСР товариш М. С. Хрущов, були видатні архітектори та спеціалісти-будівельники Москви та Києва. У тісному співробітництві з керівниками Варшавської Ради народової та її архітекторами радянська комісія експертів докладно вивчила стан міста і складала пропозиції щодо його відбудови і дальшого будівництва.

Для сприяння відбудові польської столиці Радянський Союз направив до Польщі 500 збірних житлових будинків, 500 автомашин та велику кількість будівельних механізмів і матеріалів⁵⁶. Разом з відбудовою житлового фонду міста Радянський Союз подавав польській столиці велику допомогу у відновленні її вщент зруйнованої промисловості. До Варшави прибували ешелони з радянським устаткуванням для фабрик і заводів. Польські робітники, героїчно переборюючи труднощі, відбудовували підприємства, які ставали до ладу значно раніше передбачених термінів і починали випускати готову продукцію.

Без братерської допомоги Радянського Союзу ці успіхи польських трудівників за такий короткий час були б неможливими. У день 10-річчя визволення Варшави секретар Варшавського міського комітету ПОРП писав: «Ми ніколи не забудемо допомоги Радянського Союзу у перші ж дні після визволення Варшави, коли не вистачало буквально всього і все доводилося починати на голому місці. Слідом за частинами армії-визволителями до Варшави прибули поїзди з продовольством, розбірними будинками та устаткуванням для фабрик.

До Варшави прибули радянські інженери і будівельники. Радянські воїни очистили місто від мін та снарядів, які не вибухнули, збудували перший міст через Віслу і відбудували залізничний вузол. Радянські спеціалісти допомагали у відбудові і пускові електростанцій, водопроводу, у відновленні телефонної мережі та спорудженні радіостанції»⁵⁷.

Багато необхідного для будівництва Палацу культури і науки, спорудженого за рахунок СРСР, надсилали заводи України. Так, металурги Єнакіївського заводу відправили до Варшави велику кількість арматурного заліза, колектив Слов'янського заводу будівельних машин — механізми для будівництва Палацу культури і науки⁵⁸. Робітники Харківського заводу електромонтажних виробів достроково вготували і в серпні 1952 р. відправили до Варшави на будівництво Палацу культури і науки велику кількість різноманітного спеціального устаткування. Для монтажу цього устаткування завод направив до Варшави бригаду кваліфікованих робітників⁵⁹.

⁵⁵ «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны», т. III, стор. 129.

⁵⁶ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, f. Sekretariatu KC PPR.

⁵⁷ Газ. «Известия» від 16 січня 1955 р.

⁵⁸ Журн. «Сучасне і майбутнє», 1951, № 5, стор. 36.

⁵⁹ Журн. «Сучасне і майбутнє», 1952, № 9, стор. 48.

Велику допомогу у справі відбудови Варшави подали металурги Дніпропетровська. Вони на 2 місяці раніше встановленого терміну виготовили 25 тис. т різних сталевих конструкцій і відправили їх до Польщі. «Успішним виконанням замовлення для варшавського Палацу культури і науки металурги Радянської України висловлюють польському народові своє почуття великої й неперушної дружби»⁶⁰, — писали дніпропетровські робітники. За великий трудовий вклад у відбудову польської столиці Державна Рада ПНР нагородила грамотами колективи Дніпропетровського заводу металоконструкцій та запорізького заводу «Запоріжсталь»⁶¹.

Внаслідок великої і наполегливої праці польського народу та завдяки допомозі Радянської держави на місці руїн виросла нова прекрасна Варшава, що нараховує понад мільйон жителів.

Радянський Союз подає польському народу всебічну допомогу також у створенні науково-технічної бази для досліджень і мирного використання атомної енергії. У 1956 р. в селищі Сверек під Варшавою радянські і польські фахівці почали будівництво атомного реактора. У червні 1958 р. перший польський атомний реактор потужністю 2 тис. квт вступив до ладу. Уряд ПНР високо оцінив безкорисливу допомогу Радянського Союзу у будівництві реактора і висловив глибоку подяку радянським фахівцям за передачу досвіду польським спеціалістам⁶².

Між обома країнами відбувається жвавий обмін передовим досвідом у галузі сільськогосподарського виробництва. Радянський Союз, зокрема Україну, відвідують численні делегації польських селян і спеціалістів сільського господарства. Перша польська сільськогосподарська делегація приїхала на Україну у лютому 1949 р. За 14 днів свого перебування на Україні польські селяни взяли участь у республіканській нараді передовиків сільського господарства, ознайомилися з досягненнями трудівників соціалістичного землеробства республіки, передовими колгоспами і колгоспниками, вченими і спеціалістами сільського господарства.

Польські делегати побували на Дніпровській гідроелектростанції ім. В. І. Леніна і на запорізькому заводі «Комунар», який виготовляв комбайни для сільського господарства⁶³.

У березні і червні 1949 р. Радянську Україну відвідали ще дві великі делегації польських селян. Вони ознайомилися з роботою 127 колгоспів, 34 радгоспів, 27 МТС, 10 цукрових заводів та 4 інших підприємств, а також 7 науково-дослідних інститутів і багатьох інших виробничих і культурних підприємств та установ УРСР⁶⁴.

Відвідання польськими селянами Радянської України вилилося в яскраву демонстрацію братерської дружби та співробітництва радянського і польського народів. «Ми робили все, — писав товариш М. С. Хрущов президенту ПНР Болеславу Беруту, — щоб польські селяни якомога ближче і більше ознайомилися з життям наших колгоспів, машинно-тракторних станцій та підприємств, з передовими людьми нашого соціалістичного села і своїми власними очима наочно переконалися у перевагах великого колективного господарства перед дрібним індивідуальним селянським господарством»⁶⁵.

⁶⁰ Журн. «Славяне», 1954, № 9, стор. 33.

⁶¹ Газ. «Правда» від 28 листопада 1955 р.; газ. «Правда Украины» від 12 листопада 1955 р.

⁶² Газ. «Trybuna ludu» від 15 червня 1958 р.

⁶³ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, Головне планово-економічне управління, спр. № 15 6; газ. «Trybuna ludu» від 16 березня 1949 р.

⁶⁴ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, f. Sekretariatu KC PPR.

⁶⁵ Газ. «Trybuna ludu» від 16 березня 1949 р.

Висловлюючи свою вдячність Урядові Української РСР, Болеслав Берут у листі на ім'я товариша М. С. Хрущова зазначив, що перша польська селянська делегація в результаті поїздки по Українській РСР і зустрічей з передовиками соціалістичного сільського господарства, а також з керівниками Комуністичної партії і Уряду УРСР набула надзвичайно цінний досвід, який допоможе польському народу у роботі по соціалістичній перебудові польського села⁶⁶.

І в наступні роки польські сільськогосподарські делегації відвідували Радянську Україну. Так, у 1958—1959 рр. на Україні також побували кілька польських селянських делегацій. У липні 1959 р., наприклад, делегація працівників сільського господарства на чолі з заступником голови польського уряду С. Ігнаром відвідала Тернопільську і Чернівецьку області. На Тернопільщині делегація відвідала колгосп ім. Сталіна, Мельніце-Подільського району, де ґрунтовно ознайомилась з практикою вирощування високих врожаїв кукурудзи Героєм Соціалістичної Праці Є. Долинюк, побувала на кукурудзяних нивах колгоспу ім. Петровського, Заліщанського району⁶⁷.

Відвідування Української РСР, як і інших республік СРСР, делегаціями селян і спеціалістів сільського господарства ПНР та їх ознайомлення з практикою ведення колгоспного виробництва і життям радянських селян справило певний вплив на створення у польському селі кооперативних форм господарства. У 1958 р., наприклад, в Люблинському воеводстві було створено близько 40 сільськогосподарських виробничих кооперативів. Ініціаторами створення всіх цих колективних господарств, як зазначали представники Люблинського воеводства, були ті представники польських селян, які у 1958 р. в складі делегацій відвідали Львівську область, де широко ознайомилися з життям і побутом радянських колгоспників⁶⁸.

Велике значення для піднесення сільського господарства в Польщі та для зміцнення землеробських виробничих кооперативів має Виставка досягнень народного господарства у Москві. Вона стала не лише народним університетом для радянських людей, а й школою передового досвіду в галузі техніки, землеробства і тваринництва для трудящих всіх країн народної демократії, в тому числі й Польської Народної Республіки. Польські селяни і спеціалісти сільського господарства щороку відвідують виставку. Радянські колгоспники з радістю діляться своїм досвідом з польськими братами. Польські делегати залишили багато записів у книгах відвідувачів у павільйонах виставки, в яких говориться про велику користь, одержану ними при огляді досягнень радянського сільського господарства.

У свою чергу, передовики колгоспної праці і спеціалісти сільського господарства нашої країни виїжджають до Польської Народної Республіки. В народній Польщі у різний час побували знатні колгоспники Радянської України О. Хобта, М. Посмітний, М. Озерний, Ф. Дубковецький та багато інших. Вони не лише ділилися своїм багатим досвідом, а й запозичували цінні досягнення польських друзів.

У липні—серпні 1956 р. Польську Народну Республіку відвідали українські буряководи. Вони ознайомилися з загальним станом і перспективами розвитку бурякосіяння в Польщі, відвідали ряд підприємств і установ, що займаються вирощуванням та переробкою цукрового буряка, а також наукові заклади. Радянські делегати взяли участь

⁶⁶ Газ. «Трубина ludu» від 16 березня 1949 р.

⁶⁷ Газ. «Вільне життя» від 4 липня 1959 р.

⁶⁸ Архів Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, справа № 4, арк. 205.

у конференції по обміну досвідом польських і радянських спеціалістів бурякосіяння, організованій Міністерством сільського господарства Польщі⁶⁹.

Досвід польських буряководів було використано в Радянському Союзі для поліпшення насінницької справи і селекції цієї культури, підвищення її врожайності. Значну користь принесло запозичення польського досвіду у галузі попередньої обробки цукрових буряків і доставки їх на цукрові заводи, методів боротьби з шкідниками і захворюваннями буряків⁷⁰.

Обмін досвідом, запровадження передових форм і методів у веденні сільського господарства значно полегшує справу підвищення врожайності, збільшення виробництва продуктів тваринництва. Виходячи з цього, нарада представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн Європи по обміну досвідом у розвитку сільського господарства, що відбулася 2—3 лютого 1960 р. у Москві, надаючи великого значення співробітництву в галузі сільського господарства, підкреслила необхідність використання різних форм обміну фахівцями з метою узагальнення досягнень науки і передового досвіду в сільському господарстві⁷¹.

Історія радянсько-польських економічних зв'язків післявоєнного періоду є яскравим прикладом дружби і братерського співробітництва країн соціалістичного табору. Вони є однією з надійних ланок системи господарського співробітництва країн усього соціалістичного табору, значною мірою полегшують здійснення народногосподарських планів як СРСР, так і ПНР. Про це яскраво свідчила, зокрема, польська промислова виставка в Москві восени 1959 р.

Величні перспективи співробітництва між СРСР і ПНР, як і між всіма соціалістичними країнами, відкрили історичні рішення XXI з'їзду КПРС. Будучи великою подією сучасності, XXI з'їзд КПРС прийняв семирічний план розвитку народного господарства СРСР, який має виняткове значення для дальшого швидкого розвитку не лише нашої країни, а й всіх країн світової соціалістичної системи. Виконання цього плану буде сприяти більш повному розкриттю і використанню всіх переваг, що закладені в світовій системі соціалізму, поглибленню міжнародного соціалістичного поділу праці. М. С. Хрущов у своїй доповіді на XXI з'їзді КПРС говорив: «Велику роль в розвитку економіки соціалістичного табору покликаний відіграти міжнародний поділ праці, особливо найвищі його форми — спеціалізація і кооперування. В цьому закладені нові, додаткові можливості для зростання виробництва в усьому таборі соціалізму і в кожній соціалістичній країні зокрема. Поодинокі ні одна країна не могла б розвиватися такими бурхливими темпами, як у системі соціалістичних держав»⁷².

Кооперація народногосподарських планів СРСР і ПНР, спільне вивчення виробничих можливостей і потреб відкриває чудові перспективи для дальшого тісного економічного співробітництва між двома державами і забезпечує всебічний розвиток національної економіки, взаємну підтримку і допомогу у справі будівництва соціалізму в Польщі і комунізму в СРСР.

⁶⁹ Архів Управління науково-технічного співробітництва Міністерства сільського господарства СРСР, спр. № 4.

⁷⁰ Там же, спр. № 067—5.

⁷¹ Газ. «Правда» від 4 лютого 1960 р.

⁷² М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 74.

О. І. КАЦЕВАЛ

ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ЕКОНОМІЧНІЙ ОСВІТІ КАДРІВ (1953—1958 рр.)¹

В. І. Ленін надавав великого значення економічній освіті. Ще наприкінці минулого століття він підкреслював, що здійснити найбільш грандіозне завдання з усіх завдань, які висувала будь-коли історія, — знищити несправедливий експлуататорський лад і побудувати комуністичне суспільство — робітничий клас може лише на основі пізнання економічних законів розвитку суспільства і вмілого використання їх для революційної боротьби.

В. І. Ленін вказував, що для цього треба широко розгорнути пропаганду економічних знань серед робітників. Йому самому довелося провести величезну роботу, щоб розчистити в Росії шлях для пропаганди марксистської економічної теорії. З перших кроків своєї революційної діяльності він особисто брав участь у пропагандистській роботі, виступав у підпільних робітничих гуртках як полум'яний пропагандист економічного вчення Маркса, показував зразок творчого застосування марксизму до аналізу економічного і політичного життя Росії, був прикладом для молодих партійних працівників у організації вивчення економічної теорії в робітничих гуртках.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, велика армія партійних пропагандистів у дожовтневий час систематично проводила роботу в масах, роз'яснюючи їм економічні закони розвитку суспільства, доводячи на цій основі необхідність повалення царизму в Росії і завоювання пролетаріатом політичної влади, готувала маси до вирішального штурму самодержавства.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поставила перед робітничим класом і його ленінською Комуністичною партією завдання організувати будівництво нового, соціалістичного суспільства, створити матеріально-технічну базу соціалізму.

Виконати це завдання, на думку В. І. Леніна, було значно важче, ніж завоювати політичну владу, оскільки Росія була страшенно відсталого в економічному відношенні, в країні існували численні дрібнобуржуазні маси, які не можна було експропріювати, а треба було поступово перевиховати і перевести на шлях соціалістичного будівництва.

Головним завданням, головною політикою партії стало «економічне будівництво держави, щоб зібрати зайві пуди хліба, щоб дати зайві

---

¹ На матеріалах сільських районів Харківської, Полтавської та Сумської областей.

пуди вугілля, щоб вирішити, як краще використати ці пуди хліба і вугілля»². Цьому основному завданню, вказував В. І. Ленін, і повинна бути підкорена вся пропаганда.

Весною 1918 р. В. І. Ленін в первісному начерку статті «Чергові завдання Радянської влади» вказував, що для успішного соціалістичного будівництва масам потрібне найширше обізнання з питаннями економіки країни, з питаннями організації виробництва.

Особливу увагу звертав В. І. Ленін на вивчення економічної теорії комуністами. В 1919 р. він говорив, що коли комуніст не знає економічних законів розвитку суспільства, не розуміє суті економічної політики партії, то «хоч би він сто раз оголошував себе комуністом і виблискував найрадикальнішим комунізмом, цьому комунізмові копійка ціна. Ми цінимо комунізм тільки тоді, коли він обґрунтований економічно»³.

В. І. Ленін ставив перед комуністами завдання систематично оволодівати економічними знаннями, щоб вірно розуміти взаємозв'язок між економікою і політикою. Він говорив, що для комуніста «недостить бути революціонером і прихильником соціалізму або комуністом взагалі. Треба вміти знайти в кожний особливий момент ту особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки»⁴. Такою особливою ланкою ланцюга в перші роки Радянської влади було економічне будівництво соціалістичного суспільства, залучення до нього найширших мас трудящих.

В. І. Ленін схвально відгукнувся на проведення комуністичних суботників, вбачаючи в них зародок комуністичного ставлення мас до праці. Сам беручи участь у суботниках, Ленін високо цінував їх ще й за можливість показати, що комуністи «не тільки проповідують соціалізм для інших, але й уміють здійснювати його самі, уміють показати, що вони навіть при найгірших умовах уміють по-комуністичному господарювати»⁵.

Велику увагу В. І. Ленін звертав на доведення до широких мас трудящих завдань народногосподарського плану будівництва соціалізму.

Вказівки великого Леніна про необхідність систематично вивчати економічну теорію марксизму і вміло користуватися знанням економічних законів розвитку суспільства в будівництві соціалізму і комунізму лягли в основу всієї діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу.

На глибокому знанні і вмілому використанні економічних законів суспільного розвитку ґрунтується вся господарська діяльність і організаторська робота нашої партії. Марксистсько-ленінська економічна теорія озброює партію, весь радянський народ знанням економічних законів розвитку суспільства, дає змогу проникати в суть економічних процесів, науково передбачати хід економічного розвитку і спрямовувати його відповідно до завдань комуністичного будівництва.

Відомо, що протягом ряду років, у період значного поширення культу особи, в нашій країні вивчення марксистсько-ленінської економічної теорії недооцінювалося. В більшості партійних організацій пропаганда економічних знань була поставлена слабо, а подекуди зовсім не велася.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 331.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 162.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 238.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 179.

Недооцінка вивчення економічної теорії була основною причиною того, що вчені-економісти не займалися вивченням економічних процесів, які відбувалися в сільському господарстві, «ніхто в центрі не хотів по-справжньому розібратися з станом справи на місцях. Сталін, як відомо, нікуди не виїжджав, з працівниками сільського господарства не радився, до голосу місцевих працівників не прислухався, а люди, яким він доручав у центрі спостереження за сільським господарством; приховували від нього великі недоліки, займалися оказамилуванням»⁶. У той період безпосередньо питаннями сільського господарства займався Маленков, горе-економіст, який разом з іншими учасниками антипартійної групи — Кагановичем, Молотовим, Булганіним, Шепіловим — протидіяв розширенню посівних площ, зволікав із здійсненням невідкладних економічних заходів у розвитку сільського господарства.

Найважливішою причиною серйозного відставання ряду галузей сільського господарства було незадовільне керівництво колгоспами, радгоспами і машинно-тракторними станціями. Невміле, економічно некваліфіковане керівництво сільським господарством було наслідком того, що партійні, радянські і сільськогосподарські кадри недооцінювали вивчення економічної теорії марксизму-ленінізму, а це призводило до марнотратства і нераціонального використання матеріальних ресурсів і робочої сили в колгоспах, радгоспах, МТС. Їх керівники, місцеві партійні і радянські органи, спеціалісти сільського господарства перестали цікавитися тим, вигідна економічно чи невигідна та або інша культура, ті або інші агротехнічні заходи в умовах даного району, колгоспу, якою є собівартість сільськогосподарської продукції. В плануванні на селі панував шаблон. Місцеві партійні і радянські органи одержували з центра завдання, в яких були вказані розміри посівних площ під кожен сільськогосподарську культуру і кількість кожного виду худоби без врахування місцевих умов і можливостей.

Вересневий (1953 р.) і наступні Пленуми ЦК КПРС, XX з'їзд КПРС викрили недоліки в розвитку сільського господарства і накресли програму крутого піднесення всіх його галузей. Однією з важливих умов дальшого розвитку сільського господарства партія визначила поліпшення керівництва сільськогосподарським виробництвом, для чого необхідно було розгорнути економічне навчання сільських комуністів і всіх сільськогосподарських кадрів, працівників партійних і радянських органів сільських районів.

Центральний Комітет КПРС, надаючи великого значення економічному навчанню комуністів, здійснив ряд важливих заходів, спрямованих на усунення хиб у цій справі. В грудні 1954 р. вийшов підручник «Політична економія», що сприяло поживленню пропаганди економічних знань. З метою широкого розгортання економічного навчання комуністів ЦК КПРС рекомендував усім обкомам партії добрати і підготувати пропагандистські кадри. На Україні в 38 вечірніх університетах марксизму-ленінізму були відкриті 6-місячні курси по підготовці пропагандистів економічних знань, на яких навчалось близько двох з половиною тисяч комуністів⁷. Крім того, влітку 1955 р. при всіх обкомах партії були проведені місячні курси перепідготовки пропагандистів економічних знань, на яких навчалися комуністи з вищою освітою і

⁶ М. С. Хрущов, За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу, К., 1957, стор. 5.

⁷ Газ. «Радянська Україна» від 25 березня 1955 р.

досвідом пропагандистської роботи. На цих курсах було підготовлено в Сумській області 404 пропагандисти⁸, в Харківській — 650⁹, у Дніпропетровській — 500¹⁰, а всього по Україні — 9 тисяч пропагандистів економічних знань та керівників гуртків по вивченню політекономії і питань конкретної економіки народного господарства¹¹.

Важливу роль у широкій пропаганді економічних знань відіграло залучення до пропагандистської роботи працівників партійних, радянських і господарських органів, спеціалістів з питань економіки сільського господарства. Тільки в парторганізаціях Харківської області до пропаганди економічних знань було залучено 1522 працівники партійних і радянських органів, 1601 керівник господарських організацій і 342 спеціалісти сільського господарства та голови колгоспів¹².

Наприкінці листопада 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР звернулися до всіх партійних організацій, всіх членів і кандидатів партії з листом, у якому вказали на відірваність партійної пропаганди від життя, від конкретних завдань комуністичного будівництва. Журнал ЦК КПРС «Партийная жизнь» в листопаді 1955 р. опублікував передову статтю «Пропагандистську роботу — на рівень завдань комуністичного будівництва»¹³. В ній були викладені основні положення листа ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР і вказувалося на необхідність економічного навчання комуністів, яке приведе до поліпшення керівництва розвитком народного господарства, до підвищення продуктивності праці. «Треба, щоб усі радянські люди ясно уявляли собі і твердо пам'ятали вказівки великого Леніна про те, що перемога соціалістичного ладу над ладом капіталістичним може бути забезпечена в кінцевому підсумку в результаті більш високої продуктивності праці»¹⁴, — писав журнал.

В грудні 1955 р. теоретичний і політичний журнал ЦК КПРС «Коммунист» опублікував передову статтю «Тісно пов'язувати ідеологічну роботу з господарським будівництвом»¹⁵, у якій вказувалося на необхідність економічного навчання: «Життя, практика комуністичного будівництва настійно висуває завдання вивчення нашими керівними кадрами, широкими масами комуністів і безпартійних марксистсько-ленінської економічної теорії, політичної економії соціалізму, конкретної економіки промисловості і сільського господарства»¹⁶.

Велику увагу розгортанню пропаганди економічних знань приділив ХХ з'їзд КПРС. У звітній доповіді вказувалося, що «питання марксистсько-ленінської економічної науки в її нерозривному зв'язку з практикою комуністичного будівництва мають бути поставлені в центрі нашої пропаганди»¹⁷.

Лист ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, рішення ХХ з'їзду КПРС обговорювалися у всіх партійних організаціях на партійних конференціях, зборах партійного активу і відкритих партійних зборах. 13 березня 1956 р. питання про підсумки ХХ з'їзду КПРС і завдання обласної

⁸ Архів Сумського обкому КП України, ф. 1, оп. 25, од. зб. 408, арк. 134.

⁹ Архів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 71, од. зб. 45, арк. 125.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна» від 15 жовтня 1955 р.

¹¹ Газ. «Правда України» від 23 серпня 1955 р.

¹² Поточний архів Харківського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Інформації обкому за 1955—1956 р., стор. 2.

¹³ Журн. «Партийная жизнь», 1955, № 22, стор. 3—8.

¹⁴ Журн. «Партийная жизнь», 1955, № 22, стор. 7.

¹⁵ Журн. «Коммунист», 1955, № 18, стор. 3—11.

¹⁶ Там же, стор. 4—5.

¹⁷ М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КПРС ХХ з'їздові партії, К., 1956, стор. 128.

партійної організації обговорили збори партійного активу Харківської області¹⁸. В резолюції зборів було записано: «Звернути увагу всіх партійних організацій і всіх комуністів на вивчення питань конкретної економіки промисловості і сільського господарства»¹⁹. В усіх районах області з цього питання відбулися пленуми райкомів партії, на яких особлива увага приділялася вивченню економічної теорії марксизму-ленінізму. Такі ж заходи були проведені в усіх сільських районах Полтавської і Сумської областей.

Посилення уваги партійних організацій до економічного навчання комуністів сприяло широкому розгортанню вивчення економічної теорії. Якщо на початок 1955/56 навчального року в системі партійної освіти в партійних організаціях України економічну теорію вивчало 300 тис. чол.²⁰, то на кінець року — 522 тис. чол., що становило близько 40% усієї мережі партійної освіти²¹. В парторганізаціях Харківської області економічну теорію вивчало понад 37 тис. чол.²², у Сумській області — 15 819 чол.²³

Найбільш поширеною формою економічного навчання сільських комуністів стали гуртки по вивченню конкретної економіки сільського господарства, створені в усіх сільських парторганізаціях. Навчання у цих гуртках позитивно впливало на розвиток господарства колгоспів, зміцнення їх економіки, на підвищення продуктивності праці, здешевлення продукції.

В гуртку по вивченню конкретної економіки сільського господарства при парторганізації колгоспу ім. Мічуріна Глобинського району на Полтавині, наприклад, навчалися всі комуністи колгоспу, бригадирі, завідувачі фермами і колгоспний актив. Керував гуртком секретар парторганізації Чернявський. Він спрямовував навчання так, щоб слухачі могли використати набуті знання в практичній роботі, знаходити резерви для підвищення продуктивності праці і поліпшення господарства колгоспу. Так, під час вивчення теми «Шляхи підвищення продуктивності праці в тваринництві» слухачі гуртка внесли конкретні пропозиції, спрямовані на підвищення продуктивності тваринництва. Слухачі гуртка комуністи Сорока і Займидорога запропонували розширити посіви кукурудзи як найбільш високоврожайної культури. Комуніст Лазарев вніс пропозиції по механізації трудомістких робіт на фермах колгоспу. Обговорюючи цю тему, комуністи дійшли висновку, що в колгоспі треба розширити механізацію трудомістких робіт на фермах, створити міцну кормову базу і запроваджувати прогресивні методи праці. Пропозиції слухачів гуртка були обговорені на засіданні правління і загальних зборах колгоспників, які затвердили ці пропозиції і вирішили внести відповідні зміни в перспективний план розвитку колгоспу.

Після цього почалася боротьба за проведення пропозицій в життя. В колгоспі спорудили типові корівники, свинарники, збудували кормокухні, механізували трудомісткі процеси в тваринництві: підвезення кормів, подачу води, доїння корів. Це значно полегшило працю на фермах, сприяло підвищенню її продуктивності, дозволило зменшити кількість колгоспників, зайнятих у тваринництві. Для створення міцної кор-

¹⁸ Архів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 75, од. зб. 11, арк. 4.

¹⁹ Там же, арк. 214.

²⁰ «Економічна освіта кадрів», К., 1956, стор. 4.

²¹ Газ. «Радянська Україна» від 1 жовтня 1957 р.

²² Поточний архів Харківського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Інформації обкому за 1955/56 р., стор. 16.

²³ Поточний архів Сумського обкому КП України. Стенограма пленуму обкому партії від 11 жовтня 1957 р., стор. 72.

мової бази тваринництва в колгоспі значно розширили посіви кукурудзи. Комунисти очолили змагання колгоспників за одержання високих врожаїв цієї культури. Якщо раніше на поля під кукурудзу вивозили лише до 4 тис. т гною, то в 1958 і 1959 рр. по 8 тис. т, завдяки чому вироблено високі врожаї. Якщо в 1953 р. середній урожай кукурудзи становив тільки 11,6 ц з га, то в 1958 р.—42,6 ц (в зерні)²⁴ та 450 ц зеленої маси²⁵. Це дало можливість забезпечити тваринництво кормами на зиму, закласти по 18 т силосу на корову.

Механізація трудомістких процесів на фермах, створення міцної кормової бази, а також використання досвіду передовиків сприяли швидкому зростанню надоїв молока і зниженню його собівартості, що видно з таких даних: якщо в 1953 р. від кожної корови надоїли по 1478 кг молока, на сто гектарів угідь одержали його по 102 ц, а на 1 ц молока затратили по 12 трудоднів, то в 1957 р. ці показники дорівнювали відповідно 2740 кг, 275,5 ц, 8,8 трудодня. В 1957 р. колгосп завоював першість у соціалістичному змаганні колгоспів Полтавщини; протягом 5 років (1954—1958 рр.) колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, його нагороджено дипломами першого і другого ступеня, а також премійовано двома легковими, чотирма грузовими автомашинами і одним мотоциклом²⁶. Голові колгоспу В. Є. Курченку присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці, а групу колгоспників нагороджено орденами і медалями СРСР²⁷.

І тепер у боротьбі за дострокове виконання семирічки трудівникам артілі істотно допомагає навчання в гуртку по вивченню питань конкретної економіки сільського господарства. Глибоке знання колгоспної економіки сприяє тому, що артіль успішно виконує високі зобов'язання: на кінець семирічки вирощувати по 27 ц зернових з га, по 50 ц кукурудзи, по 450 ц цукрових буряків, виробити по 200 ц м'яса та по 700 ц молока на сто гектарів²⁸.

Для економічного навчання партійних, радянських і господарських кадрів, спеціалістів сільського господарства Харківщини, Сумщини, Полтавщини були створені теоретичні семінари, які вдало поєднували самостійне навчання з колективним обговоренням питань економічної теорії. Теоретичні семінари набули великого поширення: в парторганізаціях Харківської області в 1956 р. було 217 таких семінарів, у них навчалося 5039 комуністів²⁹, у парторганізаціях Полтавської області—193 семінари, в яких навчалося 4619 комуністів³⁰, а всього по Україні було створено 14 033 теоретичних семінари³¹.

Навчання партійних, радянських та сільськогосподарських кадрів, спеціалістів сільського господарства в теоретичних семінарах по вивченню питань конкретної економіки сільського господарства сприяло поліпшенню керівництва сільськогосподарським виробництвом, підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції. В цьому можна переконатися на прикладі теоретичного семінару при Лозівському райкомі КП України Харківської області. На заняттях семінару обговорювалися життєво важливі і актуальні питання розвитку кол-

²⁴ Газ. «Соціалістична Глобинщина» від 15 травня 1959 р.

²⁵ «Вчиться працювати і жити по-комуністичному», Полтава, 1959, стор. 60.

²⁶ Архів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 84, од. зб. 67, арк. 6; оп. 87, од. зб. 17, арк. 2; оп. 89, од. зб. 17, арк. 30, 192.

²⁷ Поточний архів Полтавського обкому КП України, Стенограма X обласної партійної конференції 28—29 грудня 1957 р., стор. 162.

²⁸ Газ. «Соціалістична Глобинщина» від 7 травня 1959 р.

²⁹ Архів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 75, од. зб. 9, арк. 147.

³⁰ Архів Полтавського обкому КП України, ф. 81, оп. 11, од. зб. 87, арк. 54.

³¹ Там же, оп. 15, од. зб. 1, арк. 29.

госпів району. Заняття з теми «Про стабільне вирощування високих врожаїв озимої пшениці та кукурудзи в колгоспі ім. Орджонікідзе» провели безпосередньо в цьому передовому колгоспі. Протягом усіх післявоєнних років у колгоспі вирощували високі врожаї озимої пшениці—по 25—30 ц з га, причому такий же врожай виростили і в посушливий рік, коли в сусідніх колгоспах зібрали лише по 3—4 ц з га.

На занятті теоретичного семінару голова колгоспу ім. Орджонікідзе, нині двічі Герой Соціалістичної Праці, Г. С. Могильченко розповів про ті заходи, які здійснили в колгоспі, щоб забезпечити високі врожаї зернових. Протягом ряду років у колгоспі випробували різні сорти озимої пшениці: «Українка», «Гостіанум», «Одеська—3» та інші. Найкращим в умовах колгоспу виявився сорт «Одеська—3», який і став тут основним. У колгоспі вирощують також високі врожаї кукурудзи, що дає можливість забезпечити тваринництво високоякісними кормами. В обговоренні доповіді тов. Могильченка на теоретичному семінарі виступили голови колгоспів Кішковар і Удовиченко, старший агроном колгоспу «Комуніст» Данчук та інші, які вказували, що перенесення досвіду колгоспу ім. Орджонікідзе в інші артілі району сприятиме значному підвищенню врожайності зернових культур.

За прикладом колгоспу ім. Орджонікідзе в більшості колгоспів району були посилені роботи по вивезенню місцевих і мінеральних добрив на поля під посіви зернових, в усіх колгоспах створені ланки по вирощуванню гібридного насіння. Після теоретичного семінару райком партії провів перевірку, яка показала, що досвід колгоспу ім. Орджонікідзе знайшов широку підтримку, його використовували в багатьох колгоспах району.

Поряд з гуртками і теоретичними семінарами по вивченню питань конкретної економіки багато сільських райкомів партії проводили економічні конференції. Значного поширення такі конференції набули після XX з'їзду КПРС. Якщо в 1955/56 навчальному році в парторганізаціях Харківської області було проведено лише 15 конференцій, то в 1957/58 р. — 118³², у Сумській — 122³³. Кількість економічних конференцій в парторганізаціях України зростала так: 1955/56 р. — 750, 1956/57 р. — 1250, 1957/58 р. — 5230³⁴.

Дійовість економічних конференцій, їх вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва можна наочно побачити на прикладі Гребінківського району, Полтавської області. Цей район до вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) був одним з найвідсталіших в області. В 1953 р. в колгоспах району в середньому зібрали лише по 9 ц зернових з га, по 160 ц цукрових буряків, надоїли на корову по 1030 л молока³⁵. Такий низький рівень врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва значною мірою пояснювався тим, що керівники колгоспів, первинні партійні організації і райком партії глибоко не вникали в економіку колгоспів, не аналізували економічних показників.

Виконуючи вказівки партії про посилення уваги до економічного навчання комуністів, райком партії став більше займатися питаннями господарської діяльності колгоспів, аналізувати економічні процеси сільськогосподарського виробництва.

³² Газ. «Красное знамя» від 2 серпня 1958 р.

³³ Поточний архів Сумського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Інформації обкому за 1957/58 р., папка 2, арк. 7.

³⁴ Газ. «Ленінська правда» від 20 жовтня 1956 р.; Поточний архів ЦК КП України, Матеріали відділу пропаганди та агітації; журн. «В помощь политическому самообразованию», 1958, № 8, стор. 9.

³⁵ Журн. «Комуніст України», 1959, № 3, стор. 25.

З метою привернути увагу всіх партійних, радянських і господарських кадрів до вивчення питань конкретної економіки райком партії почав проводити економічні конференції, залучаючи до участі в них всіх голів колгоспів і сільських Рад, секретарів парторганізацій, бригадирів тракторних і рільничих бригад, завідуючих фермами та ін. У січні 1956 р. в районі відбулася економічна конференція з питання скорочення затрат праці на одиницю сільськогосподарської продукції в колгоспах району. В підготовці конференції взяли участь наукові працівники Інституту економіки Академії наук УРСР та Полтавської науково-дослідної станції сільського господарства.

Конференція проаналізувала причини великих затрат праці на одиницю сільськогосподарської продукції в ряді колгоспів району. Так, у колгоспі ім. Калініна на виробництво 1 ц молока затратили 13 трудоднів, тоді як у передовій артілі ім. Леніна — лише 6,5 трудодня. На виробництво 1 ц зернових у колгоспі ім. Сталіна затратили 4,2 трудодня, а в колгоспі ім. Чапаєва — лише по 1,5 трудодня³⁶.

Всебічно обговоривши причини великих затрат на одиницю продукції в колгоспах району, економічна конференція рекомендувала такі заходи: облік у колгоспах вести окремо по всіх галузях, бригадах, фермах, щоб можна було встановити затрати праці на одиницю продукції; для кожної бригади і ферми встановити ліміти трудоднів по всіх видах і періодах сільськогосподарських робіт; встановити оплату праці головам колгоспів, бригадирам і завідуючим фермами, спеціалістам сільського господарства, працівникам бухгалтерії в залежності від наслідків господарської діяльності колгоспу; переглянути склад і штати адміністративно-управлінського апарату колгоспів, скоротити зайві посади; посилити роботу по механізації трудомістких процесів у сільськогосподарському виробництві, особливо в тваринництві.

Після економічної конференції розгорнулася боротьба за проведення в життя її рекомендацій. Районна економічна рада, обрана на конференції, разом з науковими працівниками Інституту економіки Академії наук УРСР і Полтавської науково-дослідної станції сільського господарства допомогла колгоспам налагодити облік затрат праці на одиницю сільськогосподарської продукції.

В усіх колгоспах була посилена робота по механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах. На багатьох фермах встановили автопоїлки, в деяких колгоспах механізували підвезення кормів, доїння корів. Механізація трудомістких процесів дала можливість вивільнити з тваринництва і використати на інших ділянках колгоспного виробництва 103 доярки, що дало економію в 52 тис. трудоднів на рік³⁷.

Запроваджуючи досвід передовиків, у колгоспах райснупровели укрупнення бригад і ферм. Замість 118 бригад і ферм було створено 77 комплексних бригад. Це дало можливість заощадити 17 350 трудоднів і вивільнити з управлінського апарату 41 колгоспника³⁸. В результаті укрупнення тракторних бригад скоротили штат бригадирів, помічників бригадирів, обліковців та інших адміністративних працівників, що дало економію в 20 тис. трудоднів, 500 ц хліба і близько 200 тис. крб. грошима³⁹. Загалом було скорочено 114 посад адміністративно-управ-

³⁶ Архів Полтавського обкому КП України, ф. 27, оп. 22, од. зб. 25, арк. 24.

³⁷ Газ. «Радянська Україна» від 18 травня 1957 р.

³⁸ Поточний архів Полтавського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Інформації райкомів за 1956/57 р., арк. 26.

³⁹ Архів Полтавського обкому КП України, ф. 27, оп. 22, од. зб. 25, арк. 25.

лінського апарату, що дало економію в 55 840 трудоднів на рік⁴⁰. За рахунок скорочення зайвих посад і укрупнення бригад і ферм вивільнилося для роботи на інших ділянках колгоспного виробництва 380 колгоспників. Здійснення пропозицій економічної конференції тільки за один рік дало економію в розмірі 304 тис. трудоднів, 500 ц хліба і понад 100 тис. крб. грошима⁴¹.

Разом з тим втілення в життя рекомендацій економічної конференції значно підвищило продуктивність праці, здешевило сільськогосподарську продукцію. Ось як збільшилося в районі виробництво м'яса на сто гектарів угідь: 1953 р. — 18 ц, 1957 р. — 34,7 ц, 1958 р. — 38,5 ц. Водночас скоротилися і затрати трудоднів на його центнер: відповідно 46, 28,8, 27⁴². Таким чином, виробництво м'яса в колгоспах району зросло більш як у 2 рази, а затрати праці значно скоротилися. Зросли також надої молока. Якщо в 1953 р. на одну корову було надоєно лише по 1030 кг молока, що становило по 44 ц на 100 га, то в 1958 р. на корову надоєно по 2444 кг, або по 225 ц на 100 га⁴³.

Заходи Комуністичної партії України по посиленню економічної освіти комуністів дали благотворні наслідки в розвитку сільського господарства республіки, привели до поліпшення керівництва, підвищення продуктивності праці в колгоспах, вмілого використання матеріальних засобів і робочої сили. Це підтверджується видатними перемогами, одержаними трудівниками сільського господарства України.

За останні п'ять років після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) виробництво зерна в республіці зросло на 44%, цукрових буряків — майже вдвоє, м'яса — на 45, молока — на 73%⁴⁴.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили видатні успіхи трудівників сільського господарства України. Українська РСР і 15 її областей були нагороджені орденом Леніна, великій групі передовиків сільського господарства було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці, вручені ордени і медалі.

Одним із найважливіших заходів, які привели до таких успіхів, було посилення економічного навчання партійних, радянських і господарських кадрів.

Історичний XXI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу накреслив грандіозну програму розгорнутого будівництва комуністичного суспільства в нашій країні. «Нині завдання полягає в тому, — говорив у доповіді на з'їзді товариш М. С. Хрущов, — щоб добитися переваги соціалістичної системи над капіталістичною системою в світовому виробництві, перевершити найбільш розвинуті капіталістичні країни щодо продуктивності суспільної праці, щодо виробництва продукції на душу населення і забезпечити найвищий у світі життєвий рівень»⁴⁵.

Здійсненню цієї програми сприятиме далі посилення і вдосконалення економічної освіти комуністів і всіх трудящих нашої країни. Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу в постанові «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» від 9 січня 1960 р. звернув увагу партійних організацій на необхідність посилити пропаганду економічних знань: «В сучасних умовах основна увага пар-

⁴⁰ Архів Полтавського обкому КП України, ф. 27, оп. 22, од. зб. 11, арк. 76.

⁴¹ Журн. «В помощь политическому самообразованию», 1957, № 7, стор. 88.

⁴² Журн. «Комунист України», 1959, № 3, стор. 25; Поточний архів Полтавського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Інформації райкомів партії, арк. 8.

⁴³ Журн. «Комунист України», 1959, № 3, стор. 25.

⁴⁴ Матеріали XX з'їзду КП України, К., 1959, стор. 4.

⁴⁵ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 66.

тійних організацій повинна бути зосереджена на пропаганді економічних знань, на глибокому вивченні законів розвитку соціалістичного способу виробництва, особливо шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму і дальшого удосконалення виробничих відносин у місті і селі. Більше уваги треба приділяти вивченню основних завдань у розвитку соціалістичної економіки, висунутих XX і XXI з'їздами партії, Пленумами ЦК КПРС, а також насущних проблем економіки промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та інших галузей народного господарства»⁴⁶.

Економічне навчання партійних, радянських і господарських кадрів, усіх трудящих — могутній важіль дострокового виконання семирічки.

---

⁴⁶ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Постанова ЦК КПРС, К., 1960, стор. 20.

К. А. КИЯН

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ І РОЗВИТОК ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1946—1950 рр.)

В. І. Ленін не раз вказував на велику роль профспілок у системі диктатури пролетаріату. Розглядаючи професійні спілки як організацію, що охоплює всіх робітників, В. І. Ленін вважав, що профспілки — школа комунізму і господарювання — покликані виховувати маси в дусі комунізму.

Профспілки здійснюють зв'язок Комуністичної партії — керівної сили нашого суспільства — з масами, виконують роль приводів від партії до мас. На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва профспілки були вірними помічниками партії в мобілізації мас на виконання найскладніших завдань господарського будівництва.

Важливе завдання радянських істориків полягає в тому, щоб дослідити діяльність професійних спілок на різних етапах розвитку нашої Радянської країни, показати, як профспілки здійснювали свою роль зв'язуючої ланки між партією і масами.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни Комуністична партія і Радянський уряд всю увагу звернули на відбудову і дальший розвиток народного господарства нашої країни. Це завдання було викладено в четвертому п'ятирічному плані, затвердженому на першій сесії Верховної Ради СРСР у березні 1946 р.

Закон про п'ятирічний план передбачав «першочергову відбудову і розвиток важкої промисловості й залізничного транспорту, без якого неможливо відбудувати всі галузі народного господарства»¹.

В роки війни підприємства важкої промисловості України зазнали значних руйнувань. Всі металургійні, коксохімічні та машинобудівні заводи були майже повністю зруйновані. На Новокраматорському машинобудівному заводі, наприклад, збереглося лише 5% виробничих площ, 44% шахтних стволів Донбасу були виведені з ладу, а всі інші значно пошкоджені².

Грандіозні завдання по відбудові й розвитку соціалістичної промисловості могли бути здійснені тільки творчістю народних мас. Необхідно було піднести ініціативу трудящих, виявити їх таланти, яких у народі, за висловом В. І. Леніна, — «непочате джерело»³⁻⁴. Все це можна було

---

¹ «Первая сессия Верховного Совета СССР 12—19 марта 1946 г.», М., 1946, стор. 7.

² «Очерки развития народного хозяйства УССР», М., 1954, стор. 448.

³⁻⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 363.

здійснити через профспілки — найбільш масові організації трудящих. Профспілки були покликані організувати соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання виробничих планів, за підвищення продуктивності праці, зайнятися кадрами, підвищенням їх кваліфікації, подбати про поліпшення матеріального і культурного рівня трудящих, без чого не можна було розв'язати завдання п'ятирічки.

В 1946 р. закінчувався процес відновлення профспілкових організацій України. На багатьох великих підприємствах профспілки були досить масовими організаціями. На Харківському тракторному заводі профспілкова організація становила 75,4% від загальної кількості робітників. На заводі працювали 40 цехових комітетів⁴⁻⁵. На Луганському паровозобудівному заводі в той час налічувалось 38 цехових комітетів і 253 профгрупи⁶.

XV пленум ВЦРПС, який відбувся 10—12 квітня 1946 р., ухвалив спеціальне рішення про завдання профспілкових організацій по виконанню четвертого п'ятирічного плану. Збори профспілкового активу, які відбувалися після пленуму, також обговорювали завдання профспілкових організацій по виконанню п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР.

13 липня профспілковий актив відбувся в Орджонікідзевському районі Харкова, на ньому було прийняте рішення негайно включитися в соціалістичне змагання за виконання четвертого п'ятирічного плану⁷.

Великі завдання, що постали перед профспілками, були викладені в щорічних колективних договорах — двосторонніх зобов'язаннях адміністрації і завкому профспілки, який є представником робітничого колективу. Практика укладення колективних договорів, перервана в роки Великої Вітчизняної війни, була знову відновлена в 1947 р.

В постанові XVI пленуму ВЦРПС (квітень 1947 р.) «Про укладання колективних договорів на підприємствах промисловості, транспорту і будівництва між адміністрацією і фабрично-заводським комітетом профспілки» говорилось: «Зобов'язати профорганізації провадити укладання і перевірку колективних договорів як найважливішого заходу, спрямованого на забезпечення виконання і перевиконання виробничих планів, дальшого зростання продуктивності праці, поліпшення організації праці, а також підвищення відповідальності господарських і профспілкових організацій за поліпшення матеріально-побутових умов і культурного обслуговування робітників, інженерно-технічних працівників і службовців»⁸.

Уже в 1947 р. профспілкові організації уклали на підприємствах промисловості й транспорту 25 тис. колективних договорів. Укладення договорів відбувалося в обстановці високої політичної активності мас. Під час цієї кампанії трудящі Радянського Союзу внесли 700 тис. раціоналізаторських пропозицій⁹. Така ж активність спостерігалася і в наступні роки.

На Харківському електромеханічному заводі в ході укладання колективного договору на 1948 р. в усіх цехах і відділах відбулося 76 зборів робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, на яких були присутні 5140 чол. На цехових зборах до проекту договору було

⁴⁻⁵ Архів ХТЗ, ф. Завкому, спр. 14, арк. 1.

⁶ Газ. «Октябрьский гудок» (орган парткому, завкому і дирекції Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції) від 4 березня 1947 р.

⁷ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 152, арк. 2.

⁸ «Постановление XVI пленума ВЦСПС», М., 1947, стор. 4.

⁹ «X съезд профессиональных союзов СССР, Стенографический отчет», М., 1949, стор. 31.

внесено 110 пропозицій, на загальнозаводській профспілковій конференції — ще 15 пропозицій, які стосувалися поліпшення організації праці, техніки безпеки, розв'язання житлової проблеми, громадського харчування, культурно-масової роботи¹⁰.

Уклавши колективні договори, профспілки спрямовували увагу мас на їх виконання; один-два рази на рік на заводських профспілкових конференціях підбивалися підсумки виконання цих договорів.

У липні 1948 р. на XVIII пленумі ВЦРПС було обговорено питання «Про хід виконання колективного договору на підприємствах вугільної промисловості західних районів». Перед цим була проведена старанна перевірка роботи 966 лав Донбасу.

На пленумі було відзначено, що шахтарі Донбасу достроково виконали свій план, збільшивши видобуток вугілля у порівнянні з першим півріччям 1947 р. на 26%. Колективні договори, укладені між адміністрацією вугільних шахт і шахтними комітетами, сприяли підвищенню продуктивності праці. Водночас у рішенні пленуму було зазначено, що на ряді шахт колективні договори не виконані. Зокрема, на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» 40% робітників не виконали своїх норм виробітку. Пленум вказав на причини такого становища і звернув увагу центральних, обласних, районних і шахтних комітетів на необхідність посилення контролю за організацією і охороною праці та ін.¹¹

Систематична перевірка виконання умов колективних договорів сприяла мобілізації мас на успішне виконання завдань четвертого п'ятирічного плану.

Соціалістичне змагання було найважливішою умовою, яка прискорювала відбудову і розвиток нашої промисловості. Будучи виявом свідомої творчої ініціативи трудящих, соціалістичне змагання робить успіхи новаторів надбанням широких народних мас і тим самим прискорює процес розвитку соціалістичного виробництва. В ході його здійснюється товариська взаємодопомога трудящих, яка дозволяє підтягувати відстаючі ділянки до рівня передових, що також сприяє всебічному розвитку усіх галузей народного господарства.

Вказуючи на найважливіше значення соціалістичного змагання, В. І. Ленін вимагав від партії і профспілок старанної його організації. «Організація змагання,— писав В. І. Ленін,— повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади в економічній галузі»¹². Говорячи про шляхи організації змагання, В. І. Ленін звертав увагу, передусім, на необхідність забезпечити «гласність», «порівнянність результатів змагання», всебічний обмін досвідом.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія постійно спрямовувала увагу профспілок на кращу організацію соціалістичного змагання.

В рішенні ЦК партії «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.» було запропоновано всім партійним, профспілковим і комсомольським організаціям розгорнути соціалістичне змагання трудящих за виконання і перевиконання річних планів, за найшвидшу відбудову господарства в районах, що потерпіли від німецької окупації, за неухильне підвищення продуктивності праці, за успішне здійснення п'ятирічного

¹⁰ Архів завкому Харківського електромеханічного заводу, Матеріали завкому по колективному договору ХЕМЗ'у на 1948 р.

¹¹ «Бюллетень ВЦСПС», 1948, № 15.

¹² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 176.

плану¹³. Ці вказівки ЦК партії були покладені в основу діяльності партійних і профспілкових організацій промислових підприємств.

Заводські партійні й профспілкові організації провадили активну роботу по організації змагання за одержання звання кращого майстра заводу, кращого механіка, токаря, стругальника і т. д.

Ще на XII пленумі ВЦРПС (1945 р.) з метою заохочення тих, що змагаються, було прийнято рішення створити на підприємствах так звані Книги пошани, до яких заносити прізвища переможців змагання. В спеціальній інструкції вказувалося, що для того, щоб бути занесеним до цієї книги, треба виконати такі умови:

1. Довести виконання норм виробітку до розміру, що перевищує середній рівень виконання норм виробітку даної професії по підприємству.

2. Добитися високої якості продукції, ліквідації браку, економії сировини і матеріалів, застосувати раціоналізаторські пропозиції¹⁴.

Завкоми, шахтки, рудничні й будівельні комітети систематично обговорювали питання соціалістичного змагання на цехових партійних зборах, засіданнях партійних бюро, завкомів. Партійні і профспілкові організації використовували в цій справі робітничі збори, наочну агітацію, випуск бойових листків «Слава», «Тривога». Щомісяця на засіданнях завкомів підбивалися підсумки змагання, імена переможців змагання заносилися на Дошку пошани, передовикам вручалися почесні грамоти, вимпели.

В цехах Харківського заводу транспортного машинобудування були вивішені плакати: «Впроваджуйте різні пристрої, організуйте високопродуктивну роботу кожного робітника!», «Верстатники, ламайте старі норми, збільшуйте число передовиків заводу!», «Інженери і техніки, впроваджуйте нові методи обробки деталей!»¹⁵.

У ливарному цеху заводу «Серп і молот» в листку «Слава» за 11 серпня 1948 р. писалося: «Привіт наждачникові Жукову і барабаншичці Корнієнці, які виконали завдання на 110%. Честь і слава шишельниці Протопоповій, яка виконує завдання на 190—200%»¹⁶.

19 листопада 1947 р. працівники промисловості Ленінграда виступили з пропозицією розгорнути змагання за дострокове виконання четвертої п'ятирічки. На цей заклик негайно відгукнулися профспілки.

30 грудня 1947 р. президія ВЦРПС прийняла постанову про дальше розгортання соціалістичного змагання в зв'язку із зверненням робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Ленінграда до всіх працівників промисловості й транспорту із закликом виконати п'ятирічку за чотири роки¹⁷.

Під керівництвом партійних організацій профспілки провели велику роботу по розгортанню змагання за дострокове виконання п'ятирічки. Все нове, що народжувалося в народі, вони підхоплювали і робили надбанням усіх трудящих. Профспілки організували через газети переклички міст, обмін досвідом.

У травні 1948 р. через «Львовскую правду» відбулася перекличка львівських підприємств з ленінградським Кіровським заводом — одним з ініціаторів змагання за виконання п'ятирічки в чотири роки. Ке-

¹³ «О партийной и советской прессе. Сборник документов», М., 1954, стор. 545.

¹⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2597, оп. 1, спр. 300, арк. 46.

¹⁵ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 1108, арк. 32—33.

¹⁶ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 1135, арк. 166.

¹⁷ «Бюллетень ВЦСПС», 1948, № 1.

рівники Кіровського заводу розповіли про успіхи колективу підприємства в боротьбі за дострокове виконання п'ятирічки, про те, як партійна і профспілкорова організації домагаються виконання взятих зобов'язань¹⁸.

Значну увагу профспілки приділяли поширенню передового досвіду. Різноманітність форм соціалістичного змагання, величезна творча ініціатива трудящих створювали сприятливі умови для систематичного обміну досвідом. Трудящі України з неослабною увагою стежили за тим, що народжувалося в результаті творчої праці на підприємствах РРФСР та інших братніх республік.

Завком Харківського заводу «Серп і молот» у липні й серпні 1949 р. двічі обговорював питання про впровадження на підприємстві методу О. Чутких — ініціатора боротьби за відмінну якість продукції¹⁹. Це ж питання обговорювалось і на інших заводах міста. Увага профспілок до поширення методу Чутких сприяла зростанню кількості бригад відмінної якості. На Харківському електромеханічному заводі в травні 1949 р. було 75 таких бригад, у липні — 103²⁰. На ХТГЗ у вересні 1949 р. за звання бригад відмінної якості змагалися 52 бригади²¹.

7 лютого 1949 р. на виробничій нараді Дніпродзержинського металургійного заводу було обговорено питання «Про впровадження на заводі методу Чутких». Після наради на заводі розгорнулася напружена боротьба за високу якість продукції. За останній рік п'ятирічки сталевари цього підприємства зварили 3853 швидкісні плавки, давши Батьківщині тисячі тонн високоякісної сталі²².

Особливе місце в роботі машинобудівних заводів займало поширення досвіду швидкісного різання металу, ініціаторами якого були лєнінградський новатор Г. Борткевич і москвич П. Биков. Київський міськком КП(б)У і обласна рада профспілок провели нараду токарів семи київських машинобудівних заводів з участю швидкісників Лєнінграда²³. Після цього весь верстатний парк машинобудівних заводів Києва був переведений на швидкісний режим роботи. Колектив заводу ім. Горького викликав колективи машинобудівних заводів республіки на соціалістичне змагання за переведення всього верстатного парку України на швидкісну обробку металу. Почин верстатобудівників Києва підтримали на машинобудівних підприємствах Харкова, Краматорська та інших міст. У Харкові тільки на трьох заводах — ХТЗ, транспортно-го машинобудування і «Світло шахтаря» — на швидкісну обробку металу перейшли понад тисячу токарів²⁴.

Завдяки організаторській діяльності партійних і профспілкових організацій у боротьбу за дострокове виконання п'ятирічки включалось дедалі все більше робітників. У соціалістичному змаганні на підприємствах важкої промисловості України брало участь 90% робітників, на ХТЗ і Макіївському металургійному заводі — усі робітники. У Криворізькому басейні в змаганні за дострокове виконання четвєртої п'ятирічки вступили 110 профспілкових груп, усього було охоплено змаган-

¹⁸ Газ. «Львовская правда» (орган Львівського обласного комітету партії і облвиконкому) від 18 травня 1948 р.

¹⁹ Архів завкому заводу «Серп і молот», Протоколи засідань завкому від 1 і 19 липня 1949 р.

²⁰ Архів завкому ХЕМЗ'у, Стенограма загальнозаводської конференції 14 червня 1949 р., арк. 18.

²¹ Архів завкому ХТГЗ, Рішення заводської профспілкової конференції, листопад 1949 р.

²² Газ. «Днепровский металлург» від 9 лютого 1949 р.

²³ «XVI з'їзд КП(б)У, Матеріали з'їзду», К., 1949, стор. 17.

²⁴ «X съезд профессиональных союзов СССР, Стенографический отчет», стор. 123.

ням 92,3% робітників. Внаслідок соціалістичного змагання різко підвищилась продуктивність праці по басейну. В I кварталі 1949 р. продуктивність праці одного робітника збільшилась, порівнюючи з I кварталом 1948 р., на 25%, 629 робітників басейну виконали п'ятирічний план за три роки. Бригада прохідника С. Голубаря з шахти «Нова» в результаті комплексної роботи за два роки і сім місяців виконала 7,7 річної норми²⁵.

В 1949 р. сталевар Златоустівського металургійного заводу В. Амосов звернувся до всіх металургів країни із закликом організувати змагання робітників провідних професій за виконання індивідуальних п'ятирічних завдань по обсягу випущеного металу протягом трьох з половиною років. Почин В. Амосова був підхоплений знатними металургами України. Розгорнулося міжзаводське змагання сталеварів Магнітогорська і «Запоріжсталі», Златоустівського металургійного заводу і Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського. У змагання з В. Амосовим вступив знатний сталевар Дніпродзержинки П. Кочетков. З кожного квадратного метра поду печі він став давати близько 13 т сталі. Його бригада достроково виконала своє п'ятирічне завдання, а сам П. Кочетков в останній рік п'ятирічки працював у рахунок сьомої річної норми²⁶.

Наполеглива робота партійних і профспілкових організацій по мобілізації мас на дострокове виконання четвертого п'ятирічного плану, трудовий героїзм робітничого класу України сприяли тому, що вже в 1948 р. п'ятирічні завдання виконали 4 тис. металургів і 6 тис. машинобудівників²⁷, а в 1949 р. достроково виконали п'ятирічку 15 тис. шахтарів²⁸.

Особливістю відбудови нашої промисловості після Великої Вітчизняної війни було те, що Комуністична партія і Радянський уряд взяли курс не на просту відбудову старих підприємств, а на їх технічну реконструкцію.

В законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. передбачалося забезпечення дальшого технічного прогресу в усіх галузях народного господарства як умови могутнього піднесення виробництва і підвищення продуктивності праці.

Одним із шляхів розв'язання цього завдання був всебічний розвиток раціоналізаторства і винахідництва. Партійні і профспілкові організації звернули велику увагу на залучення до цього руху широких народних мас.

У серпні 1948 р. було видано спеціальну постанову президії ВЦРПС «Про роботу профспілкових організацій по масовому робітничому винахідництву і раціоналізації», в якій вказувалось на наявні в цій справі хиби і були накреслені конкретні заходи по поліпшенню роботи²⁹.

Виконуючи рішення президії ВЦРПС, профспілкові організації промислових підприємств з метою залучення до раціоналізаторського руху якомога більшої кількості робітників періодично організовували місячники по масовому огляду винахідництва і раціоналізаторства.

Відбувалися такі огляди і на харківському заводі «Серп і молот». До них старанно готувалися. Після обговорення цього питання на засіданні завкому було здійснено ряд заходів: виявлено вузькі місця на заводі, у цехах створено комісії по збору робітничих пропозицій, орга-

²⁵ «X съезд профессиональных союзов СССР, Стенографический отчет», стор. 288—289.

²⁶ Газ. «Днепровская правда» від 25 вересня 1950 р.

²⁷ «X съезд профессиональных союзов СССР, Стенографический отчет», стор. 124.

²⁸ «Очерки развития народного хозяйства УССР», стор. 513.

²⁹ «Бюллетень ВЦСПС», 1948, № 16.

нізовано випуск загальнозаводської листівки із закликом до всіх робітників та інженерно-технічних працівників подавати раціоналізаторські пропозиції. В ході місячника випускалися «блискавки», в яких описувались нові пропозиції. Кращих раціоналізаторів преміювали. Під час проведення місячника огляду раціоналізаторських пропозицій у січні—лютому 1949 р. на заводі «Серп і молот» було внесено близько 300 раціоналізаторських пропозицій. Впровадження їх дозволило заощадити майже 100 тис. т чавуну, 90 т фарби, 35 т сталі. Загальна сума умовної економії від впровадження пропозицій становила 1400 тис. крб.³⁰

Особливо важливу роль у справі розвитку виробництва відігравали виробничі наради. На ХТЗ з березня 1946 р. по березень 1947 р. відбулося 865 виробничих нарад, на яких було внесено 1270 раціоналізаторських пропозицій, з них впроваджено 720³¹. На шахті № 29 «Рутченківвугілля» (Донбас) у 1949 р. було проведено 36 виробничих нарад. На нарадах кадрові робітники ділилися своїм досвідом з молодими робітниками. Велике значення в роботі шахти мав розгляд на виробничій нараді питання про роботу комбайнної лави на дільниці А. Бочарникова. Під час обговорення цього питання було внесено багато цінних пропозицій щодо організації праці в лавах. На основі цих пропозицій склали графік роботи. Графік визначав місце кожної людини на дільниці й час, який вона повинна затратити на певні операції. Це дало змогу використовувати техніку з максимальною ефективністю. Комітет профспілки організував контроль за виконанням графіка. Вже перші дні роботи за цим графіком показали його значення. Виробуток вугілля на дільниці зріс на 16%, а продуктивність праці — на 25% при зменшенні кількості робітників на дільниці на 12 чол. Цей почин був підхоплений на інших дільницях, а згодом за графіком став працювати весь колектив, що дозволило шахті добитися першості у Всесоюзному соціалістичному змаганні. Виробуток вугілля на шахті в 1949 р. зріс у порівнянні з 1948 р. на 63%, а продуктивність праці — на 45%³².

Таким чином, увага, яку постійно приділяли партійні і профспілкові організації розвитку раціоналізаторства і винахідництва, допомогла розв'язати багато найважливіших питань, зв'язаних з технічним прогресом усіх галузей нашої промисловості. На багатьох заводах було знижено собівартість машин, забезпечено економію робочої сили та матеріалів. Криворізькі гірники тільки в 1948 і 1949 рр. одержали від впровадження раціоналізаторських пропозицій близько трьох мільйонів карбованців економії. Колектив одеського заводу ім. Жовтневої революції завдяки впровадженню раціоналізаторських пропозицій тільки в 1948 р. випустив понад план 2700 тракторних плугів, 1116 кінних плугів, 764 бурякопідіймачі³³.

Виконання грандіозних накреслень по відбудові й розвитку соціалістичної промисловості на новій технічній базі значною мірою залежало від наявності кваліфікованих кадрів, здатних за короткий строк розв'язати ці завдання. Це вимагало, крім планової підготовки кадрів через систему фабрично-заводського навчання, розгортання виробничо-технічного навчання кадрів безпосередньо на промислових підприємствах. У розв'язанні цієї справи особлива роль належала профспілкам.

У колективних договорах давалися спеціальний план підготовки та підвищення кваліфікації робітників шляхом бригадного та індивідуаль-

³⁰ Архів завкому заводу «Серп і молот», Протокол засідання завкому № 14 від 1 березня 1949 р.

³¹ Архів ХТЗ, ф. завкому, спр. 14, арк. 7.

³² Ф. Савченко, Я. Яценко, Й. Гура, В производственные совещания (Из опыта заводских цеховых комитетов и профгрупп), М., 1950, стор. 11—17.

³³ «XVI з'їзд КП(б)У, Матеріали з'їзду, стор. 72.

ного навчання, оволодіння другими професіями, навчання на курсах цілевого призначення, а також плани підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників.

Велику увагу підготовці кадрів приділяли партійна і профспілкова організації та дирекція ХЕМЗ'у. План підготовки кадрів на заводі постійно перевищувався. В 1948 р. тут було підготовлено 1404 кваліфіковані робітники, в 1949 р.—1557 робітників, що становило 134 % плану³⁴.

Результати навчання незабаром позначилися на роботі підприємства. Робітники, які до навчання не виконували норм, після навчання стали перевищувати їх. Так, токар Барановський, який до навчання виконував норму на 66 %, став виконувати її на 134 %, токар Юрченко — на 165 % замість 72 %. 19 чол., які раніше не виконували норм, після навчання давали від 130 до 203 % норми виробітку³⁵.

Добре була поставлена робота по підготовці кадрів на Краматорському заводі ім. Орджонікідзе. В 1949 р. тут у гуртках технімуму і стахановських школах закінчили навчання 581 чол. і навчалось 432 чол. Значне місце в підготовці кадрів займало індивідуальне навчання. З ініціативи заводського комітету профспілки до кадрових робітників прикріплювали молодих, недосвідчених робітників. Сумлінне ставлення кадровиків до своїх обов'язків сприяло тому, що після навчання частина відстаючих робітників вийшла у передові.

Учениця майстра Шульца, формувальниця-комсомолка Внукова, яка раніше відставала, за вісім місяців 1949 р. виконала 13,5 місячної норми. В інструментальному цеху кадровик Петров доклав чимало зусиль, щоб молоді верстатники Нестеренко і Бабій змогли давати по півтори норми³⁶.

Найважливішим завданням, яким повсякденно займалися профспілки, було виховання кадрів. Виконуючи свою роль школи комунізму, профспілки постійно дбали про підвищення свідомості робітників. Основну увагу було звернено на виховання у робітників комуністичного ставлення до праці. Велику роль у справі комуністичного виховання трудящих відіграла заводська преса. На її сторінках висвітлювалось багатогранне життя підприємств, розповідалося про кращих людей праці, піддавались критиці порушники трудової дисципліни, прогульники, бракороби.

18 березня 1948 р. в друкованому органі Харківського тракторного заводу газеті «Темп» у статті під заголовком «Працювати продуктивно всі 480 хвилин» повідомлялося про підсумки рейду робкорівської бригади. Тут же було надруковано вірш В. Маяковського, який висміював ледарів: «Простоял тут, мотнувся туди — вот и вся производительность труда». Цей вірш доповнювався карикатурами на ледарів³⁷.

Порушників трудової дисципліни критикували в листках «Тривоги». В одному з таких листків, виданому в ливарному цеху заводу «Серп і молот» 11 серпня 1948 р., ганьбилась одна з робітниць шийсельної дільниці, яка спала на роботі³⁸.

Дійовим засобом виховання кадрів, зокрема робітників, були робітничі збори. Партійні й профспілкові організації в четвертій п'ятирічці прагнули активізувати робітничі збори, зробити їх справжніми органами виявлення хиб, підтягування недбалих, виховання молодих.

³⁴ Архів завкому ХЕМЗ'у, Матеріали по колективному договору на 1949 р., арк. 7.

³⁵ Архів завкому ХЕМЗ'у, Звіт про виконання колективного договору за 1949 р., арк. 3.

³⁶ Газ. «Краматорская правда» від 25 вересня 1949 р.

³⁷ Газ. «Темп» від 18 березня 1948 р.

³⁸ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 1135, арк. 166.

У липні 1948 р. президія ВЦРПС обговорила питання про проведення загальних зборів робітників і службовців і встановила строки їх проведення — не рідше одного разу на місяць у цехах та відділах і не рідше одного разу на півтора місяця загальнозаводських.

На Новокраматорському заводі деякі кадрові виробничники внаслідок недбалого ставлення до роботи давали брак під час обробки рами екскаватора. Обговорення цього факту на робітничих зборах дало хороші результати, браку більше не допускали³⁹.

Постійна наполеглива робота партійних, профспілкових і комсомольських організацій по вихованню мас сприяла зростанню свідомості трудящих. Це знайшло яскравий вияв у трудових подвигах робітників, у зростанні числа передовиків виробництва. Трудовий героїзм ставав дедалі більш масовим явищем. Досить сказати, що за бездоганну роботу тільки шахтарям Сталінської і Луганської областей було виплачено близько 1 млрд. крб. винагороди. В Сталінській області 30 тис. новаторів післявоєнної п'ятирічки були нагороджені орденами і медалями СРСР. На шахті № 2—7 Лідівка орденами і медалями був нагороджений кожний третій робітник⁴⁰.

Профспілкові організації, борючись за дострокове виконання четвертого п'ятирічного плану, водночас піклувались про поліпшення матеріально-побутових і культурних умов життя робітників і службовців.

Для того, щоб робітник міг продуктивно працювати, йому необхідно було створити певні матеріальні умови. В перші післявоєнні роки вирішити це питання було особливо трудно, адже країна, що перенесла одну з найтяжчих воєн, відчувала гостру нестачу в житлі, товарах першої потреби, продуктах харчування. Щоб допомогти Радянському урядові найшвидше усунути ці труднощі, профспілки організовували при заводах, шахтах, рудниках підсобні господарства, посилено розвивали індивідуальне городництво та ін.

Однією з найгостріших проблем післявоєнного періоду була житлова проблема. Війна завдала величезної шкоди житловому фонду України. Досить сказати, що тільки на Донбасі житловий фонд був зруйнований на 65%⁴¹. Все це необхідно було відбудувати в найкоротший строк, щоб трудящі мали належні умови для роботи і відпочинку.

Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд ще 29 травня 1944 р. ухвалили спеціальну постанову «Про заходи по відбудові індивідуального житлового фонду у визволених районах і посиленню індивідуального житлового будівництва в містах і робітничих селищах». Ця постанова передбачала велику допомогу забудовникам позичками, будівельними матеріалами за пільговими цінами та ін. з боку держави⁴².

Виходячи з цієї постанови, ВЦРПС прийняла рішення (від 14 липня 1944 р.) про подання допомоги індивідуальним забудовникам⁴³.

Заводські комітети мобілізували на відбудову житлового фонду широку громадськість. На Харківському заводі транспортного машинобудування, ХТЗ були створені житлово-ремонтні бригади для ремонту квартир робітників, що проживали в приватному секторі⁴⁴.

Профспілкові організації проводили місячники і двомісячники по поданню допомоги робітникам у ремонті й будівництві жител.

³⁹ Газ. «Краматорская правда» від 10 липня 1949 р.

⁴⁰ Газ. «Правда Украины» від 4 січня 1951 р.

⁴¹ «X съезд профессиональных союзов СССР, Стенографический отчет», стор. 342.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 85, арк. 159.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 3, спр. 77, арк. 29.

⁴⁴ Там же, арк. 63—64.

Керівні профспілкові органи своєчасно звернули увагу місцевих профспілок на хиби в житловому будівництві. Так, на XVIII пленумі ВЦРПС (липень 1948 р.) було вказано на невиконання плану житлового будівництва по тресту «Сталінвугілля». У своєму рішенні пленум відзначив, що керівники шахт комбінату «Сталінвугілля» не подали індивідуальним забудовникам необхідної допомоги, внаслідок чого на 1 липня 1948 р. на шахтах було закінчено будівництво лише однієї третини запланованих будинків⁴⁵.

Пленум ВЦРПС у серпні 1949 р., розглядаючи хід виконання колективних договорів на підприємствах металургійної промисловості, вказав, що трести «Азовстальбуд» і Макіївський також зволікають житлове будівництво⁴⁶. Критика з боку профспілок сприяла прискоренню темпів житлового будівництва. Тільки по Донбасу на кінець п'ятирічки було збудовано 6 млн. кв. м житлової площі⁴⁷.

Завдяки багатогранній роботі заводських партійних організацій і керованих ними профспілкових організацій були створені умови для успішної відбудови і дальшого розвитку промисловості України. Розгортання соціалістичного змагання, обмін досвідом, боротьба за технічний прогрес, створення робітникам і службовцям нормальних побутових умов — усе це сприяло успішному розв'язанню багатьох важких завдань, що виникали в ході виконання четвертого п'ятирічного плану. За роки п'ятирічки багато підприємств по випуску продукції, масштабах виробництва і рівню техніки значно перевершили довоєнний рівень.

Успішно йшла відбудова Новокраматорського заводу важкого машинобудування. В 1949 р. по випуску машин і устаткування завод перевищив рівень 1940 р. більш як на 30%⁴⁸. Уже в перші роки п'ятирічки було досягнуто довоєнного рівня виробництва на Харківському тракторному заводі. В липні 1948 р. середньодобовий випуск тракторів на ХТЗ значно перевищив рівень 1940 р.⁴⁹

Успішно відбудовувалась металургійна промисловість України. В 1949 р. стали до ладу такі гіганти, як «Запоріжсталь», «Азовсталь», завод ім. Кірова (Макіївка). В 1949 р. металургійна промисловість виконала план по всьому виробничому циклу і в середньому перевищила довоєнні показники по використанню потужностей. Ще в 1949 р. досягла рівня виробництва, запланованого на 1950 р., вугільна промисловість Донбасу. Електростанції республіки в 1950 р. виробили електроенергії на 19% більше, ніж у довоєнному 1940 р.

Успішне здійснення четвертого п'ятирічного плану підтвердило величезну роль народних мас — творців нового суспільного ладу, роль Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, роль масових організацій трудящих і, передусім, профспілок.

⁴⁵ «Бюллетень ВЦСПС», 1948, № 15.

⁴⁶ «Второй пленум ВЦСПС», М., 1949, стор. 23.

⁴⁷ Газ. «Социалистический Донбасс» від 8 вересня 1950 р.

⁴⁸ Газ. «Сталинец» (орган парткому, завкому і дирекції Новокраматорського заводу) від 28 вересня 1949 р.

⁴⁹ Партійний архів Харківського обкому КП України. ф. 87, од. зб. 178, арк. 36.

В. І. КЛОКОВ

ВПЛИВ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГІТЛЕРІВСЬКИХ АГРЕСОРІВ НА ЗРОСТАННЯ АНТИФАШИСТСЬКОГО РУХУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Історія другої світової війни — це не тільки історія воєнних дій регулярних армій. Це також історія народів у всьому взаємозв'язку їх відносин між собою в економічній, політичній та воєнній діяльності, яка привела до розгрому фашистського блоку. Боротьба радянського народу за свою свободу і незалежність злилася з боротьбою народів інших країн, підсилила справедливий, антифашистський характер війни, внесла до неї якісні зміни і визначила її результат на користь сил демократії і соціалізму.

В роки війни незмірно зросли міжнародний авторитет Радянського Союзу як вирішальної сили у розгромі фашистської Німеччини та вплив на народні маси з боку послідовних організаторів і керівників антифашистської боротьби народів — комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн. Мільйони трудящих наочно переконалися в благородстві та самовідданості радянського народу, який приніс їм визволення від фашистського ярма. В ті роки з небувалою силою виявилось прагнення широких народних мас змінити існуючі капіталістичні порядки, які породжують війни і прирікають людство на рабство та злидні.

Історики Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, а також прогресивні історики капіталістичних країн широко висвітлюють вирішальну роль Радянського Союзу у розгромі фашистської Німеччини. Вони переконливо викривають «теорії» буржуазних ідеологів, які намагаються перекрутити історію другої світової війни, принизити роль Радянського Союзу у розгромі фашистської Німеччини, запламувати діяльність комуністичних та робітничих партій, що очолили боротьбу своїх народів проти фашистських гнобителів. Цьому питанню присвячено ряд спеціальних праць¹.

Навіть колишні гітлерівські генерали та співчуваючі їм американські і англійські буржуазні військові та політичні діячі під тиском фак-

¹ Див. «Против фальсификаторов истории второй мировой войны», М., 1959; Маршал Советского Союза А. И. Еременко, Против фальсификации истории второй мировой войны, М., 1958; В. Чуйков, Против фальсификации истории второй мировой войны, журн. «Комуніст України», 1959, № 11, стор. 19—29; И. М. Майский, Проблема второго фронта в англо-американской историографии, журн. «Вопросы истории», 1958, № 1, стор. 62—84; Д. Мелников, Закономерное поражение нацистской Германии на ее собственном фальсифицированном от западно-германската историография, «Военно-исторически сборник», София, 1959, № 4, стор. 53—69, та ін.

тив змушені визнати вирішальну роль Радянського Союзу у розгромі фашистської Німеччини.

У численних працях прогресивних політичних діячів та істориків розповідається про керівну та організаторську діяльність комуністів у антифашистській боротьбі народів². Тимчасом буржуазні ідеологи або зовсім замовчують роль комуністів як активних борців проти фашизму або приписують їх діяльність різним буржуазним організаціям, які більш гальмували зростання антифашистського руху своїх народів, ніж сприяли йому. В своїх творах вони перекручують справжні цілі і завдання комуністичних та робітничих партій в антифашистській боротьбі.

До таких засобів вдається, наприклад, англійський публіцист Александр Верт. Але і він кінець кінцем змушений був визнати, що французькі комуністи «...робили усе, що було їм під силу, для перетворення Опору у «динамічний» і «активний» рух лівого напрямку, підкреслюючи його «національний» та «революційний» характер настільки, що і вільні французи за кордоном та деякі більш помірковані групи у Франції стурбувалися енергією комуністів. Але обійтися без комуністів вони не могли. Де Голль знав також добре, як і Віші, що комуністи швидше, ніж будь-які інші елементи в Опорі, зможуть перетворити його у масовий рух і, можливо, в ударну силу певного воєнного значення. Багато некомуністів захоплювалися відданістю справі та мужністю комуністів — учасників Опору»³. Американський історик Дж. А. Лукач також пише, що югославські комуністи в організації антифашистської боротьби свого народу «мали відносну перевагу у вигляді здатності демонструвати жителям і всьому світу інтернаціоналізм»⁴. Такі ж визнання, старанно завуальовані численними наклепницькими вигадками, зустрічаються в багатьох працях буржуазних істориків та суспільних діячів.

Слід відзначити зовсім недостатнє висвітлення у прогресивній історичній літературі безпосереднього впливу історичних перемог Радянської Армії на зростання антифашистського руху поневолених народів. Навіть у найбільш докладній праці — воєнно-політичному нарисі проф. Г. А. Деборіна⁵ — загальні стислі дані про антифашистську боротьбу народів Європи подано без достатнього аналізу внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяли її розвитку або гальмували її. В найбільшій праці з історії другої світової війни — воєнно-історичному нарисі «Вторая мировая война 1939—1945 гг.»⁶ — антифашистській боротьбі народів присвячено лише кілька загальних фраз.

² Див. Луиджи Лонго, Народ Італії в боротьбі, М., 1952; Морис Торез, Избранные произведения, т. I, М., 1959; Ф. Юзвьяк, Польская рабочая партия в борьбе за национальное и социальное освобождение, М., 1953; П. Деревянко, Д. Проэктор, К вопросу о характере второй мировой войны, журн. «Коммунист», 1958. № 5; М. Позолотин, Борьба болгарского народа за свободу и независимость в период второй мировой войны, М., 1954; Н. И. Годунов, Борьба французского народа против гитлеровских оккупантов и их сообщников, М., 1953; Отто Винцер, 12 лет борьбы против фашизма и войны, М., 1956; А. Манусевич, Польский народ в борьбе за независимость и свободную Польшу, М., 1945; С. Грачев, Помощь СССР народам Чехословакии в их борьбе за свободу и независимость, М., 1953; Дежё Немеш, Освобождение Венгрии, М., 1957; Р. Батталья, История итальянского движения Сопротивления, М., 1954; Н. Горненски, Въръжената борба на българския народ 1941—1944, София, 1958; I. А. Петерс, Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, К., 1959, та ін.

³ Александр Верт, Франция 1940—1955, М., 1959, стр. 155—156.

⁴ John A. Lucas, The Great Powers and Eastern Europe, New York, 1953, стр. 451.

⁵ Г. А. Деборин, Вторая мировая война, М., 1958.

⁶ «Вторая мировая война 1939—1945 гг.», М., 1958.

Ширше і повніше зв'язок між перемогами Радянської Армії і зростанням антифашистського руху прогресивні історики показують у ряді праць з питань боротьби окремих народів. Але й ці праці не розкривають загальної закономірності зростання антифашистської боротьби усіх пригноблених фашизмом народів та його залежності від виснаження військових і жандармсько-поліцейських сил фашистської Німеччини, яке було викликане в першу чергу героїчною боротьбою радянського народу та його збройних сил. У працях буржуазних авторів антифашистський рух народів висвітлюється взагалі без будь-якого зв'язку з боротьбою Радянського Союзу.

Факти свідчать, що до нападу німецько-фашистських загарбників на Радянський Союз боротьба поневолених фашизмом народів Європи проявлялася ще слабо, неорганізовано, у вигляді нечисленних розрізнених виступів та актів саботажу заходів фашистських властей. Фашистський блок панував майже по всій Західній Європі. В Африці англійські війська зазнавали одну поразку за одною. Острова Великобританії перебували під загрозою ворожого вторгнення. Здавалося, що немає сили, яка була б здатна зупинити просування фашистської чуми. Багато хто з антифашистських борців підупали духом.

«Швидкий розгром Польщі, блискавичні успіхи у Данії та Норвегії і, нарешті, захоплення Бельгії, Голландії та Люксембургу і поразка Франції — усі ці легкі успіхи Гітлера дозволили нацистській пропаганді створити навколо гітлерівців ореол непохитності і непереможності. В такий момент у недостатньо стійких антифашистів могли виникнути сумніви і хитання»,^{6а} — пише член ЦК СЄПН Отто Вінцер.

Таке становище було характерним для всіх поневолених фашизмом країн Європи. Гітлерівська кліка та її посібники обрушили на комуністичні та інші прогресивні організації всі сили свого гестапівсько-поліцейського апарату. Мобілізація широких народних мас на боротьбу проти фашистських поневолювачів за тих умов надзвичайно ускладнилась. Не було комуністичних та робітничих партій у Польщі та в Албанії. В Німеччині комуністам не вдалося створити єдиної підпільної партійної організації, яка була б зв'язана з масами. У Франції, Чехословаччині, Бельгії та інших окупованих країнах і в країнах фашистського блоку комуністи діяли в глибокому підпіллі. Буржуазні партії або вірно служили фашистам, або усунулися від визвольної боротьби. Підпільні комуністичні організації, дуже ослаблені фашистським терором, були єдиними організаторами і керівниками антифашистської боротьби.

Восени 1940 р. під керівництвом французьких комуністів відбулися антифашистські демонстрації студентів Парижа та металістів Паризького району. В 1941 р. спалахнув травневий страйк 120 тис. шахтарів в Па-де-Кале⁷. Окремі збройні виступи проти фашистських поневолювачів мали місце у Польщі та Югославії, проте югославський народ ще тільки розгортав свою боротьбу, а діючі у Польщі до весни 1941 р. кілька партизанських загонів внаслідок зрадництва з боку польської буржуазії припинили своє існування⁸.

Комуністичні та робітничі партії у країнах Західної Європи не встигли ще оправитися від втрат і пристосуватися до нових умов боротьби. Насиченість цих країн гестапівсько-поліцейськими з'єднаннями, встановлення в них фашистського режиму масового терору, пропаганда «непереможності» німецької армії та зрадницька діяльність національної

^{6а} Отто Вінцер, назв. праця, стор. 160.

⁷ Н. И. Годунов, назв. праця, стор. 40—41.

⁸ «История Польши», т. III, М., 1958, стор. 550.

буржуазії гальмували зростання антифашистської боротьби народних мас.

Це становище змінилося після нападу німецько-фашистських загарбників на нашу миролюбну Батьківщину. У мільйонів людей поневоленої Європи пробудилася надія на допомогу могутньої країни соціалізму. «Гітлерівська агресія проти Радянського Союзу дала міцний поштовх нашому руху Опору, особливо організації збройної боротьби,— писав Моріс Торез.— Усі патріоти зрозуміли, що створилося нове співвідношення сил і що тепер перемогу прихильників свободи і незалежності народів забезпечено. До цього часу багато французів, які навіть вороже ставилися до окупантів, не вірили в свої сили та можливості визволення Франції»⁹.

Трудящі всього світу бачили у Радянському Союзі єдиного вірного друга і захисника. Героїчна боротьба радянських людей стала прикладом для поневолених фашизмом народів Європи, зміцнювала віру в перемогу над спільним ворогом. У всіх країнах лунав заклик комуністів розгорнути активну боротьбу проти фашистських поневолювачів. 22 червня 1941 р. болгарські комуністи у зверненні до своїх співвітчизників писали, що всі волелюбні народи «висловлюють свої симпатії Радянському Союзу, і, без сумніву, сили цієї підтримки не поступляться силам офіціальних урядів і всією своєю вагою ляжуть на терези остаточної перемоги, яка не може бути інакшою, як тільки перемогою Радянського Союзу»¹⁰. У розповсюдженій того ж дня ЦК Компартії Чехословаччини листівці до трудящих говорилося: «Боріться всюди і скрізь в міру своїх сил, робіть неможливим наступ і просування ворога»¹¹.

«Якщо любите свою свободу і незалежність, якщо не хочете бути рабами іноземців, якщо хочете позбавитися фашистського рабства,— всіма засобами допомагайте справедливій боротьбі великої і миролюбної країни соціалізму — Радянському Союзу»¹²,— зверталися до свого народу югославські комуністи.

Боротьба радянських людей, завдяки якій відтягувались окупаційні війська та гестапівсько-поліцейські сили фашистської Німеччини на Схід, мала величезне значення для антифашистської боротьби інших народів. Крім армії, яка вдерлася в межі Радянського Союзу, на початку війни гітлерівське командування було змушене до грудня 1941 р. додатково перекинути на радянсько-німецький фронт з Німеччини та з окупованих нею країн 28 дивізій¹³. Партизанська боротьба та масовий саботаж радянських людей на тимчасово окупованій радянській території вимагали від окупантів виділення значної кількості гестапівсько-поліцейських з'єднань за рахунок зменшення їх числа в інших окупованих країнах.

Уже в 1941 р. Радянська країна подала значну допомогу народам Європи в боротьбі проти фашистських поневолювачів. Компартії були забезпечені потужними радіопередавальними станціями. На другий день після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз почала своєю передачею болгарська радіостанція «Христо Ботев»¹⁴, восени 1941 р.— радіостанція ім. Кошута¹⁵. З допомогою потужних радіостанцій Радян-

⁹ М. Торез, Сын народа, М., 1950, стр. 148.

¹⁰ «Незаконні позови на БКП», София, 1954, стор. 50.

¹¹ Archiv U. D. KSČ (Архів Інституту історії Компартії Чехословаччини), Slovensko, 1941: 7.

¹² «Український історичний журнал», 1958, № 1, стор. 33.

¹³ «Вторая мировая война 1939—1945 гг.», стор. 240.

¹⁴ «Говори радиостанция «Христо Ботев», т. 1. София, 1950, стор. 5.

¹⁵ Де ж ё Немеш. назв. праця, стор. 48.

ського Союзу комуністи та інші прогресивні діячі багатьох країн одержали можливість широкого спілкування із своїм народом.

14 липня 1941 р., в роковини захоплення Бастілії повсталим народом, на заклик комуністів десятки тисяч парижан пройшли вулицями окупованого міста, висловлюючи свою солідарність з радянським народом. Така ж демонстрація відбулася в Парижі і 13 серпня. Репресії фашистських властей не зломилі волі французького народу до опору. Розгорнулася збройна боротьба французьких патріотів. Якщо до 22 червня 1941 р. в країні діяв тільки один партизанський загін, то вже в липні виникло кілька загонів гірників Па-де-Кале, загін у Ельзасі та бойові групи в інших районах. Тільки за два місяці, з середини липня до середини вересня 1941 р., французькі патріоти зірвали відправку до Німеччини 1800 автомашин з війсьними вантажами і організували 194 аварії поїздів¹⁶.

7 липня 1941 р. підняло повстання натхнене героїчною боротьбою радянського народу населення Сербії, 13 липня — Чорногорії, 27 липня — Хорватії, Боснії та Герцоговини, 11 жовтня — Македонії. До кінця вересня югославські партизани визволили значну територію Сербії, яка стала називатися «Ужицька республіка»¹⁷. Нерозривно пов'язуючи успіхи югославських повстанців з боротьбою Радянського Союзу, газета «Борба», яка видавалася у м. Ужиці, у своєму першому номері від 19 жовтня 1941 р. писала: «Героїчна боротьба радянського народу та його Червоної Армії запалила народи Югославії на збройне повстання проти ненависних окупантів»¹⁸.

У червні 1941 р. виникли перші партизанські групи в кількох районах Болгарії. Зв'язок між виникненням у країні активного опору населення фашистським порядкам та боротьбою радянського народу підкреслюється рядом документів монархо-фашистських властей¹⁹.

Чехословацькі трудящі підтримали боротьбу радянського народу посиленням саботажу заходів фашистів. У липні 1941 р. продуктивність праці на кількох чехословацьких заводах понизилась на 30%, у серпні — на 40%. Популярність і дієвість лозунга чехословацьких комуністів «працюй повільно» були змущені визнати навіть фашистські власті²⁰.

Незважаючи на протидію польських емігрантських властей, у другій половині 1941 р. посилилася бойова діяльність польських збройних груп та партизанських загонів. У вересні 1941 р. німецькі газети писали про 80 випадків нападу партизанів. Фашистська газетка «Кракауер цейтунг», яка видавалася у Кракові, навіть з приводу цих розрізнених дій польських патріотів біла тривогу, заявляючи, що «партизанський рух за своїм розміром значно ширший, ніж ми уявляли»²¹, і що «командування окупаційних військ змушене вести у Польщі постійно нову війну, щоб придушити повстання»²².

Аналогічне зростання руху опору народних мас проти фашистських гнобителів після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз спостерігалось і в інших країнах Європи.

Вже у грудні 1941 р. гітлерівське командування з метою придушен-

¹⁶ Н. И. Годунов, назв. праця, стор. 48, 49; Г. А. Деборич, назв. праця, стор. 134.

¹⁷ И. Марьянович, Освободительная война и народная революция в Югославии, М., 1956, стор. 32.

¹⁸ С. Никитин, Вековые связи народов Советского Союза и Югославии, журн. «Международная жизнь», 1955, № 10, стор. 75.

¹⁹ Журн. «Исторически преглед», 1950, кн. 4—5, стор. 610—611.

²⁰ «Український історичний журнал», 1958, № 1, стор. 35.

²¹ «Сборник сообщений Советского Информационного бюро», ч. 1, М., 1944, стор. 86, 211.

²² Газ. «Правда» від 5 жовтня 1941 р.

ня опору норвезького народу видало спеціальну директиву «Ніч і туман», яка передбачала звір'ячі методи розправи з населенням. За визнанням гітлерівського генерала В. Герлітца, «у Бельгії з початку походу проти Росії значно зріс вплив комуністів у русі Опору»²³. З 8 листопада 1941 р. після створення Албанської компартії розпочалася широка підготовка до збройної боротьби в Албанії. В жовтні 1941 р. формували Народно-визвольну армію грецькі патріоти.

Більш широкому всенародному виступу проти фашистських гнобителів, як і раніш, перешкоджав ряд причин. Фашистська Німеччина та її союзники мали достатню кількість воєнних та гестапівсько-поліцейських сил для придушення опору народів. Тимчасові успіхи німецьких військ на радянсько-німецькому фронті та брехлива фашистська пропаганда все ще мали великий вплив на широкі кола населення і гальмували зростання активної народної боротьби. Дуже шкодила рухові Опору політика емігрантських буржуазних урядів окупованих країн, які закликали маси до «спокою» та «вичікування». Прогресивні сили, і в першу чергу комуністичні партії більшості країн Європи, ще не оправдалися від понесених втрат і не могли залучити широкі народні маси до активної боротьби проти окупантів.

Поразка німецьких військ у 1941—1942 рр. та героїчна боротьба радянських людей відвертали головну увагу та військові сили фашистської Німеччини на Схід. Перебазування на радянсько-німецький фронт у 1942 р. ще 100 дивізій та десяти бригад серйозно ослабили сили фашистської Німеччини у пригноблених країнах²⁴. Це використали очолені комуністами антифашистські організації для поліпшення керівництва боротьбою народних мас у тилу фашистських армій.

У період 1941—1942 рр. повернулися до Польщі перевірені в революційних битвах польські комуністи Новотко, Фіндер, Форнальська та ін. Разом із своїми товаришами вони в січні 1942 р. заклали основи Польської робітничої партії, що стало вирішальним моментом в організації збройної боротьби польського народу²⁵. З ініціативи грецьких комуністів створюється Національно-визвольний фронт (ЕАМ) та його воєнна організація (ЕЛАС)²⁶ у Греції; 17 липня 1942 р.— Вітчизняний фронт у Болгарії²⁷. В листопаді 1942 р. було обрано Антифашистське віче в Югославії²⁸. Для керівництва збройною боротьбою французького народу ще наприкінці 1941 р. був створений Національний військовий комітет.

Розгром німецько-фашистських військ під Москвою та зимовий наступ Радянської Армії мали величезний вплив також на моральний стан народних мас поневоленої Європи. Волелюбні народи вбачали у поразці німецьких військ під Москвою зорю свого визволення. Відлягування великої кількості фашистських військ на схід значно сприяло зростанню руху Опору.

Відзначаючи успішні дії французьких патріотів, продажний уряд Віші у своєму таємному циркулярі від 19 травня 1942 р. писав: «Мета, яку вони переслідують передусім,— це паралізувати залізничні та шосейні шляхи... Акти саботажу посилюються на заводах, які випускають продукцію для німецької армії та матеріали, що використовуються для окупаційних військ»²⁹.

²³ W. Görlich, Der zweite Weltkrieg 1939—1945, B. II, Stuttgart, 1952 стор. 66—69.

²⁴ «Против фальсификаторов истории второй мировой войны», стор. 82.

²⁵ Ф. Юзьвяк, назв. праця, стор. 57.

²⁶ Г. А. Деборин, назв. праця, стор. 164.

²⁷ «Український історичний журнал», 1958, № 2, стор. 97.

²⁸ И. Марьянович, назв. праця, стор. 41.

²⁹ Н. И. Годунов, назв. праця, стор. 55.

Активну партизанську боротьбу розгорнули у 1942 р. народи Балканського півострова. У Греції, за даними командування монархо-фашистської болгарської армії, проти окупантів боролися 24 тис. партизанів³⁰, у албанських партизанських загонах налічувалося вже 10 тис. чол.³¹, у Югославії 110 тис. партизанів були господарями 1/5 території країни³².

У 1942 р. стався гострий перелом у ході збройної боротьби в Польщі, де ППР створила свою військову організацію — Гвардію людову. В багатьох повітах Краківського, Варшавського, Полоцького та Люблінського воєводств, у Свентокшистських горах, у лісах під Пилицею та в Сілезії розгоралась боротьба польських патріотів. У Чехословаччині виникли перші партизанські групи.

Посилився рух Опору і в країнах фашистського блоку. В Італії селяни відмовились здати фашистським властям близько третини врожаю 1941 та 1942 рр. «Надзвичайно гострих форм набуло незадоволення у Південній Італії, де, починаючи з 1942 р., вже спалахували перші блискавиці грози повстання»³³, — пише учасник Опору італійський історик Р. Батталья. Намагаючись запобігти зростанню опору народних мас, фашистські правителі Угорщини з весни 1942 р. розпочали масову мобілізацію усіх запідозрених в антифашистських настроях осіб до штрафних батальйонів для негайної відправки на фронт³⁴. Понад 40 диверсій та 72 збройних виступи здійснили у 1942 р. трудящі Болгарії. Внаслідок почастішання випадків саботажу на підприємствах і транспорті рівень промислового виробництва на більшості болгарських підприємств знизився на 40—50%³⁵.

Тимчасові успіхи фашистських військ на радянсько-німецькому фронті влітку 1942 р. серйозно перешкодили розвитку активної антифашистської боротьби народних мас Європи. Фашистська Німеччина, незважаючи на воєнні втрати, мала досить сил для придушення опору народних мас у тилу своїх армій. Керівні органи збройної боротьби, які існували в деяких країнах Європи, не мали ще достатнього досвіду. Лише в наступний період після Сталінградської та Курської битв, у процесі дальшого розгрому сил фашистської Німеччини були створені необхідні умови для перетворення руху Опору в активний масовий рух.

Незнана в історії воєн перемога радянських військ під Сталінградом докорінно змінила весь дальший хід другої світової війни, істотно вплинула на сукупність міжнародних відносин, зміцнила антигітлерівську коаліцію. Вона значно полегшила комуністичним та робітничим партіям даліше розгортання визвольного руху.

Величезні втрати німецьких військ на радянсько-німецькому фронті значно послабили можливість німецького командування щодо придушення антифашистського руху.

З 6 листопада 1942 р. по листопад 1943 р. німецько-фашистські загартбники втратили на радянсько-німецькому фронті понад чотири млн. солдатів та офіцерів і величезну кількість техніки. Ще на початку 1943 р. фашистське командування намагалося запобігти катастрофі, яка загрожувала після поразки під Сталінградом, шляхом перекинення на радянсько-німецький фронт 36 дивізій із Західної Європи та 100 маршових батальйонів із самої Німеччини. Підготовка до виступу під Кур-

³⁰ Військово-історичний архів Міністерства національної оборони Болгарії, 653/2, арк. 159.

³¹ Г. А. Деборин, назв. праця, стор. 164.

³² И. Марьянович, назв. праця, стор. 67.

³³ Р. Батталья, назв. праця, стор. 60.

³⁴ Дежє Немеш, назв. праця, стор. 40.

³⁵ Журн. «Исторически преглед», 1950 кн. 4—5, стор. 391.

ськом і спроба хоча б стабілізувати фронт після літньої поразки примусили гітлерівців спішно сформувати і направити на Схід ще 40 дивізій³⁶. «Незважаючи на те, що верховне командування робило тепер усе можливе, щоб зміцнити Схід військами і зброєю, усі вжиті у 1943 р. заходи були лише краплею в морі, через те що Схід потребував нових сил»³⁷, — писав один з відомих гітлерівських генералів.

Після Сталінградської та Курської битв сили гітлерівської Німеччини були підірвані настільки, що вона вже не могла поповнювати свої війська та гестапівсько-поліцейські формування для боротьби з масовим антифашистським рухом у пригноблених країнах.

Тільки в першій половині 1943 р. у Німеччині було мобілізовано від півтора до двох мільйонів чоловік³⁸. Військові підприємства втратили масу кваліфікованих робітників. Заміна їх іноземними робітниками привела до активізації раніш пасивних кіл населення окупованих країн. «До кінця 1942 р. в Опорі брали участь, головним чином, люди, якими рухали їх політичні ідеали, а не безпосередня матеріальна необхідність, — пише відомий англійський публіцист Александр Верт. — Постановою про примусову працю зачіпала повсякденне життя багатьох тисяч людей і загрожувала порушити звичну течію життя мільйонів. Багато з них, доти «аполітичних» та індивідуальних, були поставлені перед дилемою: або підкоритися німцям, або обдурити їх і, кінець кінцем, приєднатися до «активного» Опору»³⁹.

Незважаючи на тотальну мобілізацію, становище фашистської Німеччини продовжувало погіршуватися. Капітулювала фашистська Італія. Заміна італійських дивізій на Балканах та в Південній Франції була проведена німецьким командуванням за рахунок дальшого послаблення окупаційних сил в інших пригноблених країнах. Це сприяло зростанню антифашистської боротьби народів. «У всіх окупованих країнах Опір зростав у міру того, як усе виразніше відчувалося послаблення німецької могутності. І для придушення його потрібні були дедалі більші військові сили, хоча людських ресурсів не вистачало навіть для поповнення втрат на фронті»⁴⁰, — писав гітлерівський генерал К. Тіппельскірх.

Зростання патріотичних сил, керованих комуністичними партіями, почало серйозно турбувати антигітлерівські буржуазні угруповання більшості пригноблених країн Європи, які раніше займали вичікувальну позицію. Щоб зберегти вплив на маси та право на панівне становище після війни, вони почали відновляти діяльність своїх організацій. Комуністичні партії використовували прагнення буржуазних кіл, що не запламували себе співробітництвом з фашизмом, з метою дальшого посилення руху Опору. З другої половини 1943 р. цей рух набуває характеру активної збройної боротьби.

На кінець 1943 р. бойові групи французьких антифашистів вирости у велику військову силу. Тільки у вересні 1943 р. вони, за даними фашистських властей, здійснили 1458 актів саботажу, диверсій та збройних нападів, у тому числі 391 напад на залізничні лінії⁴¹. Визначною подією в історії антифашистської боротьби французького народу було керована

³⁶ Б. С. Тельпуховский, Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1959, стор. 114, 263.

³⁷ «Вторая мировая война 1939—1945 гг.», стор. 63.

³⁸ «Очерки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», М., 1955, стор. 232; Б. С. Тельпуховский, назв. праця, стор. 227.

³⁹ Александр Верт, назв. праця, стор. 160.

⁴⁰ К. Тіппельскірх, История второй мировой войны, М., 1956, стор. 345.

⁴¹ W. Görlitz, назв. праця, стор. 88.

не комуністами збройне повстання жителів Корсіки у вересні 1943 р., в якому брало участь 11 700 патріотів⁴².

Восени 1943 р. партизанський рух охопив усю Італію і особливого розмаху набув на півночі. У П'ємонті, Ломбардії та Емілії виникали нові партизанські загони, у Фріулі був створений перший гарібальдійський батальйон у складі 500 чол.⁴³

Міцних ударів залізничному транспорту завдали у 1943 р. норвезькі патріоти. 27 червня 1943 р. з партизанських загонів Албанії була створена Народно-визвольна армія, яка відвернула на себе до 170 тис. фашистських солдатів та офіцерів⁴⁴. Широкого розмаху набули у Польщі активні бойові дії зростаючої Гвардії трудової. Монархо-фашистські правителі Болгарії були безсилі подати допомогу своїм німецьким господарям. Навіть усіма силами армії та поліції вони не змогли перешкодити зростанню масового партизанського руху, який загрожував самому існуванню фашистського режиму в країні.

Різко змінилося становище югославського народу. Якщо в першій половині 1943 р. Народно-визвольна армія та партизанські загони Югославії зазнавали міцних ударів окупантів, то на кінець року, скориставшись розвалом італійських окупаційних військ, вони стали господарями половини території батьківщини.

Докорінний поворот у ході Великої Вітчизняної війни неминуче викликав перелом у ході всієї другої світової війни та в русі Опору фашизму народів Європи. Наступ радянських військ примусив фашистське командування у 1943 та 1944 рр. додатково перекинути на радянсько-німецький фронт 174 дивізій⁴⁵ за рахунок дальшого послаблення своїх сил у пригноблених країнах. У тилу німецько-фашистських загарбників та їх союзників виразно відчувалося наближення спільних антифашистських збройних повстань пригноблених народів.

В липні 1944 р., приурочуючи повстання до моменту розгортання сил західних союзників після їх висадки в Європі, французькі партизани, які становили майже півмільйонну армію, відвернули на себе близько 7—8 німецьких дивізій, авіаційні та танкові частини⁴⁶. «Після 6 червня,— пише М. Торез,— ми стали свідками масових повстань від Бретані до Альп і від Піренеїв до Юри. Цілі департаменти визволялися власними силами. Це було по-справжньому всенародне повстання»⁴⁷.

Розгром німецько-фашистських військ у Західній Україні, Білорусії та Молдавії і вихід Радянської Армії на територію Польщі, Чехословаччини, Румунії та Болгарії викликали спалах антифашистської боротьби, яка в ряді країн переросла у всенародні збройні повстання.

23 серпня 1944 р. внаслідок збройного повстання була повалена фашистська диктатура в Румунії. На початку серпня піднялися на героїчну збройну боротьбу варшав'яни. У вересні під керівництвом бельгійських комуністів спалахнуло збройне повстання у Бельгії. Взяв владу до своїх рук болгарський народ.

Скориставшись наступом Радянської Армії на півдні, своїми силами визволили від залишків німецьких військ рідну землю народно-визвольні армії Греції та Албанії. Розгром радянськими військами великого німецького угруповання в Сербії значно полегшив боротьбу югославського народу за повне визволення своєї країни.

⁴² Н. И. Годунов, назв. праця, стор. 68 — 70.

⁴³ Р. Батталья, назв. праця, стор. 162.

⁴⁴ Г. А. Деборн, назв. праця, стор. 222.

⁴⁵ «Против фальсификаторов истории второй мировой войны», стор. 82.

⁴⁶ Н. И. Годунов, назв. праця, стор. 101, 116, 117.

⁴⁷ М. Торез, назв. праця, стор. 155.

Посилився рух Опору і в тих країнах, де не було умов для активної збройної боротьби. У Данії відбувся ряд страйків у портах та вибухів на підприємствах, наприкінці 1944 р. особливо почастишали випадки саботажу на заводах та знищення німецьких військових складів. Голландський пролетаріат провів у серпні — вересні загальний залізничний страйк, який паралелізував усю залізничну мережу країни⁴⁸.

Значну допомогу в організації збройної боротьби народів Європи подавали радянські люди.

Ще наприкінці 1943 р. — початку 1944 р. за вказівкою секретаря ЦК КП України товариша М. С. Хрущова у відповідь на прохання поляків, які боролися в партизанських загонах України, було створено ряд польських партизанських загонів, разом з ними до Польщі прибуло 4,5 тис. українських партизанів⁴⁹. У період спровокованого польським емігрантським урядом Варшавського повстання першу реальну допомогу повстанцям подала Радянська Країна.

На просьбу керівника чехословацьких комуністів К. Готвальда ціною величезних втрат пробивалися через Дукельський перевал радянські воїни, щоб допомогти Словацькому народному повстанню. В лавах чехословацьких партизанів налічувалося близько трьох тисяч радянських людей⁵⁰. 24 змішані радянсько-угорські та радянсько-румунські партизанські групи діяли в Угорщині та Румунії⁵¹.

Серйозну допомогу у розвитку руху Опору народів Європи подали радянські люди, які втекли з фашистської каторги. Створені ними партизанські загоны були найбільш боєздатними у з'єднаннях французьких, бельгійських, італійських, югославських, грецьких партизанів. Активну участь у повстанні бельгійського народу брала радянська партизанська бригада «За Батьківщину» та зведений бельгійсько-радянський партизанський загін під керівництвом Г. Тітова⁵². Два радянських партизанських полки брали участь у визволенні від загарбників кількох провінцій Франції⁵³. Радянська партизанська бригада під керівництвом А. Дяченка була найбільш стійкою та боєздатною частиною збройних сил югославського народу на заході країни⁵⁴. З ініціативи підпільних антифашистських організацій під керівництвом чехословацьких комуністів навколо радянських партизанських командирів об'єдналися тисячі чеських патріотів, які на початку травня 1945 р. розпочали спільну збройну боротьбу проти залишків німецьких військ у Чехословаччині. Життя тисяч жителів чеської столиці було врятоване небаченим в історії маршем радянських танкістів, які прийшли на допомогу празьким повстанцям.

Ні різниця в релігійних та політичних поглядах, ні різниця в мовах та національних особливостях не перешкодили об'єднанню героїчних борців-антифашистів. З небувалою до цього силою зросла і зміцніла їх міжнародна солідарність і братерство у боротьбі проти спільного ворога. Справді неоціненний їх вклад у благородну справу розгрому фашистської Німеччини та її союзників. Діяльність антифашистських підпільних груп і патріотів-одинок розхитувала державну фашистську

⁴⁸ W. Görlitz, назв. праця, стор. 68.

⁴⁹ Парти́йний архів Інституту історії партії при ЦК КП України (далі—ПА ІІП ЦК КП України), ф. 60, спр. 1, арк. 114.

⁵⁰ Jiří Doležal, I. Grozienčik, *Mezinárodní solidarita v Slovenském národném povstání* Bratislava, 1959, стор. 217.

⁵¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—2, спр. 370, 686, 569; Де ж ё Немеш, назв. праця, стор. 130, 131.

⁵² Газ. «Правда» від 4 жовтня 1945 р.

⁵³ Журн. «Огонек», 1957, № 19, стор. 23.

⁵⁴ Газ. «Советский флот» від 11 вересня 1957 р.

систему, послаблювала фашистський режим, серйозно перешкоджала використанню економічних та людських резервів для потреб фашистських армій.

Зростаючі бойові сили руху Опору тримали в постійному напруженні фашистське командування і не давали йому можливості скористатися значними резервами для зміни становища на фронтах. Масові збройні виступи пригноблених народів, які відбувалися у 1944 р., значно полегшили і прискорили розгром фашистської армії.

Рух Опору фашизму народів Європи, розвиваючись під безпосереднім впливом історичних перемог Радянської Армії, привів, таким чином, до зростання авторитету комуністичних та робітничих партій, до втрати впливу буржуазії на мільйонні маси населення. Не випадкові тому спроби реакційних буржуазних ідеологів уникнути правдивого висвітлення цього руху, викривити факти могутньої вирішальної ролі народних мас, тому що правда цієї героїчної боротьби є яскравим підтвердженням торжества ідей пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів.

Розгром німецького фашизму та його союзників у другій світовій війні є яскравим прикладом вирішальної ролі народних мас. Прокинулася свідомість і зросла політична активність мільйонів доти інертних, аполітичних людей, і найрозумніші буржуазні діячі капіталістичних країн на практиці переконалися, що війни ведуть до катастрофічного падіння впливу буржуазії на населення, до гострого ослаблення усєї капіталістичної системи.

Створення антигітлерівської коаліції у другій світовій війні і братерська співдружність народів у процесі розвитку руху Опору фашизму є найкращим підтвердженням можливості мирного співіснування держав з різними соціальними укладами.

Послідовна титанічна боротьба Радянського Союзу і всіх соціалістичних держав за загальне і повне роззброєння, за мирне вирішення всіх спірних питань знаходить палку підтримку мільйонів людей капіталістичних країн. І у цій боротьбі, як і в роки другої світової війни, вирішальна роль належить широким трудящим масам.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

РОЛЬ КОМНЕЗАМІВ У СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПЕРЕБУДОВІ СЕЛА

Створення комітетів незаможних селян (КНС) на Україні у травні 1920 р. було зумовлено складними економічними і політичними обставинами, які виникли в українському селі під час громадянської війни та іноземної військової інтервенції. Тимчасова окупація України німецькими та австро-угорськими загарбниками у 1918 р., англо-французька інтервенція і денікінщина, запекла боротьба з численними буржуазно-націоналістичними та куркульськими бандами затримали розвиток соціалістичної революції в українському селі.

Загарбавши значну частину поміщицьких земель, реманенту і худоби, заховавши хліб кількох урожаїв, українське куркульство стало на шлях збройної боротьби проти Радянської влади. Воно намагалося втягнути в цю боротьбу і середнє селянство. Подолати опір куркульства, роззброїти його, відібрати у нього надлишки землі та зміцнити органи влади на місцях можна було тільки з допомогою масових організацій бідноти, при активній підтримці середнього селянства.

В лютому — березні 1920 р. Комуністична партія України, керуючись ленінськими настановами щодо форм організації сільської бідноти, на основі досвіду діяльності комбідів у Російській Федерації та на Україні обговорила на повітових, міських та губернських партійних конференціях питання про форми організації сільської бідноти і середнього селянства. Партійні конференції ухвалили створити в українському селі організації на зразок комбідів, діяльність яких була перервана навалюю Денікіна в 1919 р.

IV конференція КП(б)У (17 — 23 березня 1920 р.) визнала, що найважливішим завданням партії є «створення бойових класових організацій, які об'єднували б усі пролетарські і напівпролетарські елементи на селі»¹. Конференція дала рішучу відсіч сапроновцям, які виступали проти організації спілок малоземельних і безземельних селян.

ЦК КП(б)У зобов'язав РНК УРСР створити спеціальну комісію для підготовки положення про комнезами. 9 травня 1920 р. ВУЦВК видав «Закон про комітети незаможних селян».

У першій частині закону говорилося: «Для захисту інтересів бідноти і середняків села створюються сільські і волосні комітети незаможних селян. В їх завдання входять:

а) швидке проведення закону про наділення землею та реманентом безземельних та малоземельних селян,

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 51.

б) проведення закону про хлібну розкладку і забезпечення сільської бідноти передбаченою в законі частиною заготівель,

в) сприяння Радянській владі в боротьбі за її зміцнення на селі (боротьба з бандитизмом, з неписьменністю, з куркульським засиллям)»².

До сільських і волосних комнезамів мали право вступати селяни, які повинні були одержати землю в першу чергу на основі земельного закону, ті, що звільнялись від хлібної розкладки і отримували посівний матеріал та хліб з волосного продовольчого фонду, ті селяни, яких не забезпечувало господарство і які змушені були йти на додаткові заробітки, а також селяни, які обробляли землю, не наймаючи чужих рук.

Заборонялося вступати в члени КНС тим, хто, згідно з Радянською Конституцією, не мав виборчого права (колишнім поміщикам, куркулям, спекулянтам, крамарям, власникам фабрик, заводів та різних промислових підприємств, контрреволюціонерам і т. п.)³.

Таке обмеження складу КНС надавало цим організаціям класового характеру, дозволяло бідноті зберегти за собою авангардну роль і разом з середняцькою частиною виступати захисником інтересів усєї маси найбіднішого і середнього селянства. Комнезами були важливою політичною опорою Комуністичної партії і Радянської влади на селі у боротьбі проти куркульства, націоналістичного бандитизму, за завоювання на бік Радянської влади широких середняцьких мас.

У червні 1920 р. розпочалась масова організація сільських і волосних комнезамів. Успішно проходила організація КНС у Харківській, Донецькій, Полтавській та інших губерніях⁴. На 1 жовтня 1920 р. на Україні вже налічувалось 9599 комітетів⁵.

Велику увагу організації КНС приділяли ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. ЦК КП(б)У і РНК УРСР інформували В. І. Леніна про хід організації комітетів, їх діяльність та кількісний і якісний склад⁶.

2 жовтня 1920 р. В. І. Ленін звернувся з листом до незаможних селян України. «Тепер по Україні незаможні селяни,— писав В. І. Ленін,—взялися за влаштування своїх комітетів, щоб остаточно перемогти опір небагатьох багатих, остаточно забезпечити владу трудящих. Поміщицький генерал Врангель посилює натиск, щоб зламати ці організації трудящих.

Товариші! Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля. Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля. Хай ні один трудящий селянин не лишиться осторонь від робітничо-селянської справи, не лишиться бездіяльним або байдужим»⁷.

У відповідь на звернення В. І. Леніна незаможники України направили на фронт десятки кавалерійських ескадронів і піхотних рот, які проявляли виключний героїзм у боротьбі проти Врангеля. КНС провели значну роботу по збору продовольства та зброї для Червоної Армії.

Програму дальшої діяльності КНС визначив В. І. Ленін у своїй телеграмі Першому Всеукраїнському з'їздові комнезамів (18—23 жовтня 1920 р.): «...Про незаможників сповіщаю *мою* думку. Якщо вони дійсно революційні, то треба б вважати програмою: 1) колективний

² «Закон про комітети незаможних селян», Харків, 1920, стор. 2.

³ Там же.

⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, о.д. зб. 806, арк. 25.

⁵ Центральний державний архів Жовтнєвої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 257, оп. 1, спр. 5, арк. 188.

⁶ Журн. «Историк-марксист», 1936, № 6, стор. 165—175.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 277.

обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю⁸ у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокат-пункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільше небезпечні штучні лжекомуни і виділення одиночок з маси. Крайня обережність нововведень і потрібна перевірка реальності здійснення запровадженого»⁹.

В процесі переходу до нової економічної політики Комуністична партія України, переборюючи опір антипартійних елементів — троцькістів, буржуазних націоналістів та ін., — спираючись на передову силу суспільного розвитку — робітничий клас, розгорнула роботу по мобілізації трудящих мас на боротьбу з господарською розрухою, по налагодженню змички між містом і селом, робітничим класом і селянством. Запровадження непу на Україні поєднувалося з політикою збереження, підтримки і всебічної активізації діяльності комнезамів, що налічували у своєму складі на вересень 1921 р. 1357 тис. чол.¹⁰ Їх завдання і функції в нових умовах конкретизувала Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У, що відбулася 2—4 травня 1921 р.

Комнезами, як організації державного значення, повинні були відіграти значну роль у проведенні непу на селі, захищати бідняцькі господарства від кабальних форм експлуатації, сприяти економічному зміцненню незаможницьких господарств, брати активну участь у здійсненні на місцях закону про продподаток, допомагати державним органам у справі ліквідації неписьменності серед селян, подавати допомогу бідняцьким господарствам у проведенні землеустрою. Перед КНС були поставлені також важливі завдання в справі соціалістичної перебудови сільського господарства: створення виробничих товариств, трудових артілей і колективів. За ними, як основною соціальною опорою партії на селі в боротьбі проти куркульства, зберігались функції політичної організації сільської бідноти. В резолюції наради «Про продподаток і комнезами» говорилось, що «всяке ослаблення комнезамів було б надзвичайно шкідливим для зміцнення нашого впливу на селі і вивело б з ладу ту надзвичайно серйозну опору Радянської влади на селі, якою є тепер організації сільської бідноти»¹¹. Нарада дала рішучу відсіч як правоопортуністичним елементам, які виступали за ліквідацію комнезамів, так і лівоопортуністичним, які пропонували комнезамам зберегти завдання і методи роботи періоду воєнного комунізму.

ЦК КП(б)У в листі від 24 жовтня 1921 р. зазначав, що зміцнення комнезамів є одним з основних завдань політики партії на селі, що з допомогою комнезамів «ми повинні підпорядкувати своєму впливові і взяти під своє керівництво всю селянську масу»¹².

Особливо активну участь члени КНС брали в запровадженні закону про закріплення землі на 9-річне користування. В законі від 2 березня 1921 р. вказувалось, що закріплення за трудовими господарствами ділянок землі в кожному окремому випадкові повинно робитися з постанови незаможних селян села або волості¹³. КНС брали активну

⁸ У виданнях творів В. І. Леніна помилково надруковано слово «гроші» замість «землю».

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 299.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 17, арк. 18.

¹¹ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 133.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 1176, арк. 13.

¹³ «Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» (далі — «Збір законів УРСР»), ч. 1, 1921, стор. 93.

участь у відведенні землі радгоспам, цукровим заводам, установам та організаціям.

В результаті великої допомоги найбіднішому селянству з боку Радянської держави грошима, насінням, реманентом і худобою та перерозподілу земель значно зменшилась кількість бідняцьких господарств. На кінець відбудовного періоду середняцькі господарства на Україні становили $\frac{2}{3}$ загальної кількості господарств, а бідняцькі—лише $\frac{1}{4}$ (до революції вони становили більшу половину всіх селянських господарств). Кількість куркульських господарств зменшилась з 12% у 1917 р. до 3—4% у 1925 р.¹⁴

Заходи Комуністичної партії та Уряду УРСР по перерозподілу землі та землевпорядженню полегшували перехід населення до кращих форм землекористування, сприяли підвищенню врожайності, кооперуванню бідняцько-середняцьких мас і створенню колективних об'єднань бідноти. Вірною опорою партії в запровадженні цих заходів були комнезами.

Програмою діяльності Комуністичної партії в галузі соціалістичної перебудови села був ленінський кооперативний план. Роль кооперації, особливо з переходом до непу, зростала, змінювались методи і форми її роботи. Комуністична партія і Радянський уряд України, поліпшуючи роботу всіх видів кооперації — споживчої, збутової, кустарно-промислової, сільськогосподарської,— надавали великого значення справі кооперування неможомого селянства. Крім прав, наданих членам КНС законодавчим порядком (контроль роботи кооперації)¹⁵, рішенням Першої Всеукраїнської наради КП(б)У підтверджувалось право комнезамів «вводити своїх представників у правління сільських кооперативів і об'єднання неможомого селянства»¹⁶. Під керівництвом партійних організацій неможоме селянство брало найактивнішу участь в організації нових кооперативних об'єднань та їх роботі. До кінця відбудовного періоду 40% господарств КНС були кооперовані¹⁷. В цілому охоплення сільського населення України всіма видами кооперації в 1925 — 1926 рр. становило 51,1%¹⁸. На перевиборах сільськогосподарської кооперації у 1924 — 1925 рр. серед членів правління комнезамівці становили 43%, а в споживчій кооперації — 50%¹⁹.

Значне охоплення селянських господарств системою радянської кооперації допомагало перевести дрібнотоварне селянське господарство на колективний шлях господарювання, перетворити дрібного виробника в колективіста спочатку по лінії збуту продуктів землеробства і постачання йому виробів промисловості, а потім по лінії сільськогосподарського виробництва. «Комуни, артільний обробіток, товариства селян,— говорив В. І. Ленін,— ось де порятунок від невідгид дрібного господарства, ось у чому засіб піднесення і поліпшення господарства, економії сил і боротьби з куркульством, дармоїдством і експлуатацією»²⁰.

Комнезами проводили велику роботу по організації колективних господарств. Ідея колективізації дедалі більше охоплювала неможомницькі та середняцькі верстви села. Кількість колгоспів з кожним роком зростала. Наприкінці 1922 р. на Україні налічувався 3281 колгосп²¹.

¹⁴ «Десятый з'їзд КП(б)У, Стенографічний звіт», Харків, 1928, стор. 36.

¹⁵ «Збір законів УРСР», ч. 2, стор. 123.

¹⁶ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 113.

¹⁷ Я. Н. Медвідь, Організація та зріст КНС на Україні, Харків, 1925, стор. 20.

¹⁸ «Кооперація на Україні в 1925 — 1926 році», Харків, 1929, стор. 10.

¹⁹ В. Целларіус, Неможоме селянство і кооперація, Харків, 1927, стор. 212.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 153.

²¹ «Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраинской партконференции», Харьков, 1923, стор. 123.

Переважну частину (понад 70%) колгоспників становили члени КНС²². Лише у 1923—1924 рр. з ініціативи комнезамів було організовано 1170 колгоспів, до складу яких в основному входили незаможники²³. На 1 жовтня 1924 р. на Україні вже було 5053 колгоспи, а на 1 квітня 1925 р. — 6054²⁴. У 1925—1926 рр. колгоспи об'єднували 1,2% всіх селянських господарств²⁵, серед членів колгоспів налічувалося близько 65% бідняків і 35% середняків²⁶.

Велику роль у справі поліпшення роботи КНС по розгортанню колективізації сільського господарства відіграло рішення липневого пленуму ЦК КП(б)У 1925 р. про реорганізацію комнезамів. Підкреслюючи необхідність перетворення комнезамів із організації «державного значення» (як було сказано в декреті про КНС від 11 липня 1923 р.) в організацію добровільну, громадську, пленум ЦК КП(б)У запропонував партійним осередкам спрямувати діяльність КНС на сприяння своїм членам в отриманні ними різного роду виробничої допомоги, позик і кредитів як грішми, так і насінним зерном, машинами, реманентом і т. ін. Всі вказані заходи КНС мали проводити через комітети взаємодопомоги, сільськогосподарську і кредитну кооперацію, сільради та інші організації. Пленум підкреслив, що КНС повинні відстоювати в цих організаціях інтереси організованої бідноти і середнього селянства²⁷. Реорганізація КНС відіграла величезну роль у зміцненні союзу бідняцько-середняцької частини селянства з робітничим класом, у розширенні бази Радянської влади і в зміцненні її на селі.

Комуністична партія зосередила увагу комнезамів на створенні необхідних умов, які забезпечили б вирішення головного історичного завдання на селі — залучення трудового селянства до колективних форм господарювання. Питання соціалістичної перебудови сільського господарства були головною ланкою у всій багатогранній роботі КНС.

Х з'їзд КП(б)У, що відбувся 20—29 листопада 1927 р., визначив завдання комнезамів у колгоспному будівництві. В резолюції з'їзду «Про роботу партії на селі» говорилося: «КНС повинен стати однією з основних організуючих сил залучення бідноти до кооперації і колективізації, забезпечити цим шляхом найширшу участь бідноти і маси середняків у розвитку сільського господарства та його реконструкції. КНС є тепер і повинен і надалі залишитись однією з основних підойм пролетарського впливу на селі і широкого охоплення всієї маси бідноти і насамперед її напівпролетарської частини»²⁸.

Після з'їзду поживавилась діяльність партійних організацій і КНС серед селянства, що сприяло швидкому зростанню колгоспів. У 1927 р. їх налічувалось 6316, з них комун — 242, артільей — 2180 і товариств по спільній обробці землі — 3894. Члени КНС у товариствах по спільній обробці землі та артілях становили 77,1%, у комунах — 62,2% від загальної кількості колгоспників²⁹.

²² «Годовой отчет ЦК КП (б)У к VIII Всеукраинской партконференции», Харьков, 1924, стор. 46.

²³ В. В. Бондаренко, Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1957, стор. 39.

²⁴ «IV з'їзд незаможних селян України», Харків, 1924, стор. 61.

²⁵ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 234.

²⁶ «V Всеукраїнський з'їзд незаможних селян, Стенографічний звіт», Бюлетень 3, Харків, 1927, стор. 3.

²⁷ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 163, арк. 110.

²⁸ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 387.

²⁹ «Матеріали до звітної доповіді ВЦКНС VI Всеукраїнському з'їзду незаможних селян», Харків, 1928, стор. 22—23.

Політбюро ЦК КП(б)У в 1928 р. прийняло спеціальне рішення «Про чергові питання роботи КНС», в якому вказувалося, що в умовах зростання продуктивних сил у сільському господарстві і загостренні класової боротьби на селі комнезами, як масова організація сільської бідноти і опора партії на селі, набувають ще більшого значення в справі виконання рішень XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У, спрямованих на прискорення процесу колективізації сільського господарства і дальшого наступу на куркульство³⁰.

Організація колективних господарств проходила в обстановці надзвичайно гострої класової боротьби з куркульством. За неповними даними, протягом 1928 р. куркульські елементи вчинили 425 терористичних актів проти партійно-радянського активу, членів КНС, активістів-колгоспників³¹.

Комуністичній партії було цілком зрозуміло, що без подолання опору куркульства колгоспний рух не зможе набрати масового характеру. Щоб не допустити зриву політики колективізації, партія при підтримці бідноти, організованої в комнезами, перейшла до рішучого наступу проти куркульства.

В проведенні колективізації, в боротьбі з куркульством велику допомогу трудовому селянству подавав робітничий клас. Так, у 1929 р. з допомогою робітників тільки деяких металургійних заводів України було організовано 117 колгоспів³². У цілому по Україні восени того ж року в сільському господарстві працювало 6,5 тис. шефських робітничих бригад, у яких налічувалось 40 тис. робітників³³.

На час розгортання масової колективізації комітети незаможних селян зросли кількісно і якісно. Якщо на 1 жовтня 1928 р. комнезами в своїх лавах налічували 1 138 158 чол., то через рік — 1 443 590 чол. Це зростання відбувалося в основному за рахунок бідноти, яка становила 80,4% усього складу членів КНС³⁴.

Партійні організації України, керуючись директивами XV з'їзду і спираючись на союз робітничого класу з селянством, зуміли мобілізувати і повести за собою по шляху колективізації бідноту, середняків і, перш за все, комнезамівців. Кількість колгоспів стала швидко зростати. Вже на 1 жовтня 1928 р. налічувалось 12 042 колективних господарств³⁵, а до 1 червня 1929 р. їх стало 14 190³⁶.

Члени КНС поряд з робітничим класом були першими організаторами колгоспів. Вони брали безпосередню участь в організації бригад і груп сприяння колективізації. У Первомайському округу тільки під час перевиборів КНС у 1929 р. було створено 32 групи сприяння колективізації, які організували 29 супряг, 19 ТСОЗ'ів, 2 сільськогосподарські артілі. До колгоспів вступило 3165 членів КНС³⁷. Під час звітно-виборних кампаній КНС у 1929 р. тільки по 25 округам України було створено 5362 групи сприяння колективізації³⁸. Всі члени комнезамів сіл

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1299, арк. 88.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 307, арк. 19.

³² Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 21 травня 1929 р.

³³ «ХІ з'їзд КП(б)У, Стенографічний звіт», Харків, 1930, стор. 671.

³⁴ «Матеріали до звіту ВЦКНС VII Всеукраїнському з'їзду незаможних селян», Харків, 1930, стор. 4.

³⁵ «Матеріали до звітної доповіді ВЦКНС VI Всеукраїнському з'їзду незаможних селян», стор. 22.

³⁶ «Народне господарство УРСР, Статистичний збірник», К., 1935, стор. 226.

³⁷ «Матеріали до звіту ВЦКНС VII Всеукраїнському з'їзду незаможних селян», стор. 20.

³⁸ Там же.

Титарівки і Мар'янівки, Кіровоградського округу, вступили до колгоспів³⁹.

Невпинно зростали колективізовані господарства членів КНС. На 1 жовтня 1928 р. різними видами колективних об'єднань було охоплено 9,8%⁴⁰ господарств членів КНС, на 1 квітня 1929 р. — 12,5%⁴¹, а на 1 жовтня 1929 р. — 19,1%⁴². Значну активність проявляло незаможне селянство степової смуги України, де процент колективізації господарств членів КНС на 1 жовтня 1929 р. становив 31,1%⁴³.

Комнезами багато зробили в справі створення окружних та районних агрономічних курсів по підготовці працівників для колгоспного виробництва, організували сільськогосподарські екскурсії, налагоджували шефські зв'язки кращих радгоспів з колгоспами, пропагували через сільбуду та хати-читальні досягнення передових колгоспів та агрономічні знання.

Колгоспне будівництво на Україні набирало все більшого розмаху. На 1 жовтня 1929 р. в республіці було колективізовано 10,4% селянських господарств, а в середньому по СРСР — 7,5%⁴⁴. У процесі дальшого розвитку колгоспного будівництва в колгоспи пішов середняк, незважаючи на ворожу агітацію і терор з боку куркульських елементів. За порівняно короткий строк (кінець 1928 — початок 1929 р.) на Україні було зареєстровано 290 терористичних актів проти селян-активістів, членів КНС, партійних та радянських працівників⁴⁵.

Зважаючи на таке становище, листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. обговорив питання про сільське господарство України та роботу на селі і накреслив шляхи до подолання труднощів при проведенні колективізації. Пленум ЦК ВКП(б) вказав на необхідність посилення роботи по організації і піднесенню культурного рівня пролетарських мас села, згуртуванню і піднесенню активності всієї бідняцької маси, зміцненню її союзу з середняком для рішучого наступу на куркуля. Пленум зазначив, що необхідно пошквалити роботу КНС, зробити їх посправжньому масовими, бойовими організаціями, які об'єднали б у своїх лавах усю масу сільської бідноти. Сільські Ради, кооперація, колгоспи повинні були стати головними опорними пунктами наступу на куркуля⁴⁶.

Партійні організації республіки, озброївшись рішеннями пленуму ЦК ВКП(б), переборюючи жорстокий опір куркульства, згуртовували навколо себе бідняцько-середняцькі маси селянства, комнезами, комсомол, спрямовували їх діяльність на соціалістичну перебудову сільського господарства.

Наприкінці 1929 р. в розвитку українського села стався великий перелом. До колгоспу пішов середняк. Колгоспний рух набув вирішального значення в здійсненні ленінського кооперативного плану. Комуністична партія України, спираючись на комнезами, комсомол, профспілки та інші громадські організації, домоглася значних зрушень у всіх ланках соціалістичного будівництва на селі, і вже на 1 січня 1930 р. було колективізовано 16,4% селянських господарств та створено реальні

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 1475, арк. 41.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 87, арк. 37.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1692, арк. 1.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 87, арк. 37.

⁴³ «Матеріали до звіту ВЦКНС VII Всеукраїнському з'їздові незаможних селян», стор. 19.

⁴⁴ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 291.

⁴⁵ В. В. Семерин, О ликвидации кулачества как класса, журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 4, стор. 80.

⁴⁶ «Комуністична партія України в резолюціях...», ч. II, стор. 615.

можливості для переходу до ліквідації куркульства як класу⁴⁷. Сільські комуністи, члени КНС своїм особистим прикладом заохочували одноосібників вступати до колгоспів. Кількість колективізованих господарств членів КНС безперервно збільшувалась. Так, на 15 лютого 1930 р. в колгоспах було 550 522 незаможницьких господарства, або 57,8% від загальної кількості господарств членів КНС⁴⁸.

Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» був закріплений перехід партії до політики ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації сільського господарства. Україна, як відомо, була віднесена до другої групи районів і в основному мала закінчити колективізацію навесні 1932 р.

Велику допомогу трудовому селянству в проведенні колективізації подав робітничий клас. У 1930 р. до сіл України було відряджено з промислових міст у складі шефських бригад близько 30 тис. чол.⁴⁹

Між робітничими бригадами, шефськими організаціями, двадцятип'ятитисячниками і комнезамами встановлювались найтісніші зв'язки. КНС проявляли ініціативу в справі запрошення робітничих бригад та представників шефських організацій для роботи на селі під час різних відповідальних кампаній. Спільна боротьба робітничого класу і трудового селянства за новий, соціалістичний розвиток сільського господарства зміцнювала і загартовувала їх союз, прокладала шлях селянству до можливого і культурного життя.

В умовах масового вступу селян у колгоспи Комуністична партія України надавала великого значення комнезамам, створенню ними в колгоспах батрацько-незаможницького ядра. 15 січня 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про завдання комнезамів і батрацько-незаможницьких груп у колгоспах». Постанова передбачала створення у колгоспах батрацько-незаможницьких груп, керованих комнезамами. Ці групи були виразником політики партії, авангардом у боротьбі за зміцнення колективних господарств і розгортання суцільної колективізації.

15 квітня 1930 р. ЦК КП(б)У в постанові «Про батрацько-незаможницькі групи в колгоспах» зобов'язав партійні організації спрямувати роботу груп у колгоспах таким чином, щоб вони стали справжніми опорними пунктами в боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і селянства, за перемогу колгоспного ладу⁵⁰.

Після опублікування постанови кількість батрацько-незаможницьких груп швидко зростала. Партійні організації стали приділяти їм більше уваги, глибше вникати в роботу комнезамів. На 1 липня 1930 р., тільки за даними 18 округів, було організовано 1914 батрацько-незаможницьких груп у колгоспах, які охопили 9,8% батраків і 90,2% бідняків, у тому числі 79,9% членів КНС⁵¹.

Створені групи забезпечували перехід ТСОЗ'ів на статут сільсько-господарської артілі, спрямовували роботу колгоспів на збільшення товарної продукції, на правильний розподіл наслідків господарювання, підносили трудову дисципліну в колгоспах шляхом запровадження соціалістичного змагання, буксирних бригад тощо, боролися за встановлення правильних взаємовідносин колгоспників з одноосібниками, залучаючи останніх до колгоспів.

⁴⁷ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 309.

⁴⁸ Ю. Вінярський, КНС у колгоспному будівництві, Харків, 1930, стор. 5.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 845, арк. 24.

⁵⁰ Див. газ. «Коммунист» від 22 квітня 1930 р.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 16, арк. 6.

Роль КНС у справі масової і суцільної колективізації полягала не тільки в об'єднанні своїх господарств у колективи, активній роботі по керівництву і участі в батрацько-незаможницьких групах, а й в організації ударних бригад по залученню селян до колективних форм господарювання.

Так, протягом січня 1930 р. в с. Жуківцях, Жмеринського району, КНС організував спочатку групу сприяння колективізації, а наприкінці січня все село перейшло на статут ТСОЗ'у. Села Піски, Стомаки, Фльорове, Тульчинського округу, під час перевиборів КНС також перейшли на статут ТСОЗ'у. З ініціативи комнезамів перейшли до суцільної колективізації села Шевченківське, Жирдове, Білогородка на Київщині, Лиманське, Животилівка на Дніпропетровщині та ряд інших. Комнезами Київського району організували 12 ініціативних груп сприяння колективізації⁵².

По Україні, за далеко не повними даними, протягом січня—березня 1930 р. було створено 7762 незаможницьких групи сприяння колективізації. Комнезами організували 2913 нових ТСОЗ'ів, 1347 сільськогосподарських артільей, 1306 супряг, 134 машинно-тяглових товариства, 293 інших об'єднання. За той же час було колективізовано 386 тис. господарств членів КНС⁵³.

Суцільна колективізація сільського господарства в українському селі проходила в надзвичайно гострих умовах класової боротьби бідноти й середняків проти куркульства, яке дедалі частіше вдавалося до терору. Так, у с. Куцевалівці на Кременчуччині в сільбуді під час доповіді про колективізацію був убитий член КНС колгоспник І. Польовий. В Оболянському районі куркулі вбили незаможника Яринича та підпалили 5 хат членів КНС⁵⁴. У с. Волховці, Вовчанського району, куркулі вчинили шість підпалів господарств активних членів КНС і десять — колгоспів. У Зміївському районі був убитий голова Задонецького сільського КНС, голова ТСОЗ'у Щигловський та багато інших кращих працівників сіл⁵⁵. Терористичні акти набули масового характеру.

Під час проведення суцільної колективізації необхідною умовою забезпечення керівної ролі Радянської держави було зміцнення сільських Рад. Під керівництвом партійних організацій сільські Ради очолили боротьбу бідняцько-середняцьких мас селянства проти куркульства, за його ліквідацію як класу. Надійною опорою сільських Рад були комнезами. З членів КНС організовувались у кожному селі бригади для допомоги сільрадам у справі обліку реманенту, худоби, насіння, будівель, земельної площі куркулів.

Розуміння бідняцькими і особливо середняцькими масами села політики партії, яка відображала їх інтереси, рішучий і послідовний наступ на куркуля при правильному ставленні до середняка забезпечили небувалий за своїми розмірами масовий колгоспний рух, що могутньою хвилею охопив усю Україну.

В степовій смузі республіки виникли перші райони суцільної колективізації. Вже на 10 лютого 1930 р. процент колективізованих селянських господарств становив 42,6⁵⁶. Навесні 1930 р. соціалістичний сектор в українському селі зайняв домінуюче становище.

⁵² «Матеріали до звіту ВЦКНС VII Всеукраїнському з'їзду незаможних селян», стор. 21.

⁵³ О. Фесенко, КНС і вибори сільрад, Харків, 1930, стор. 10.

⁵⁴ Там же, стор. 11.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 162, арк. 373.

⁵⁶ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 313.

Партійні організації і радянські органи очолили боротьбу трудящого селянства за ліквідацію останнього експлуататорського класу, що знаменувало завершальний етап соціалістичної революції на селі. В тих селах, де не було парторганізацій, роботу по розкуркулюванню очолювали комітети незаможних селян. З їх ініціативи по селах організовувалися оперативні бригади, які брали безпосередню участь у конфіскації куркульського майна. Питання про розкуркулювання, як правило, обговорювалось на президії і на загальних зборах сільського КНС.

Важливе значення мав VII Всеукраїнський з'їзд комнезамів (27—31 березня 1930 р.), який відзначив, що перехід цілих районів і округів на суцільну колективізацію та зв'язана з цим ліквідація куркульта як класу не тільки не зменшували, а, навпаки, збільшували політично-господарські завдання і роль КНС на селі. «Лицем до колгоспу»— стало провідним лозунгом в усій їх наступній практичній роботі. Вони повинні були забезпечити керівництво дальшим розвитком колгоспного руху і організаційно-господарським життям колгоспів, рішуче боротись проти споживчих настроїв, зміцнювати трудову дисципліну, дбати про культурно-побутове обслуговування колгоспників, не послаблюючи уваги до обслуговування індивідуальних бідняцьких господарств, що залишились поза колгоспами.

З'їзд запропонував КНС негайно виправити допущені помилки в колгоспному русі. «З'їзд вважає,— говорилося в постанові,— що, лише суворо додержуючись ленінської політики, КНС зможуть забезпечити цілковитий успіх колгоспного будівництва і остаточно викорчувати рештки капіталізму на селі»⁵⁷.

З'їзд поставив такі чергові завдання в справі колективізації: широка популяризація нового статуту сільськогосподарської артілі як основної форми колективного будівництва; активна участь в організації виробничих процесів у колгоспах; очищення колгоспів від куркулів і розкладаючого елементу, висунення в керівні органи бідноти і кращих середняків; скликання виробничих нарад у колгоспах із залученням до роботи в них наймицтва, бідноти й середняків; забезпечення найактивнішої участі середняків-колгоспників у практичній роботі і громадсько-політичному житті колгоспів; пильний нагляд за доцільним використанням фонду колективізації, майна і засобів сільськогосподарського виробництва, відібраних від куркуля; докорінна перебудова сільського побуту; створення дитячих будинків, садків, майданчиків; залучення колгоспників до навчання на різних загальноосвітніх сільськогосподарських курсах, у гуртках та школах.

Незаможне селянство, виконуючи рішення з'їзду, під керівництвом партійних організацій оволодівало колгоспним рухом, очолювало і забезпечувало правильне керівництво його дальшим розвитком. Повністю були колективізовані на час скликання з'їзду господарства членів КНС Бердичівського і Білоцерківського округів, у Харківському — на 85%, Кіровоградському—75, Тульчинському—70, Сумському—60% і т. д.⁵⁸ У цілому по Україні з 1 жовтня 1920 р. і до 1 березня 1930 р. кількість господарств організованого незаможного селянства збільшилася в 2—3 рази порівняно з тим же періодом минулого року⁵⁹. Ці дані свідчать про те, що процент залучених до колективних форм господарювання чле-

⁵⁷ «Чергові завдання КНС, Постанова VII Всеукраїнського з'їзду незаможних селян», Харків, 1930, стор. 10.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 87, арк. 37.

⁵⁹ А. П. Ярошенко, Борьба комитетов незаможных селян под руководством большевистской партии за коллективизацию сельского хозяйства (1929—1930 гг.), Л., 1952, стор. 11.

нів КНС був завжди вищий, порівнюючи з неорганізованою частиною бідняцько-середняцьких мас селянства.

Комітети незаможних селян своєю активною боротьбою проти куркульства допомогли Комуністичній партії досягти вирішальних успіхів у справі створення колгоспів і залучення до них основних мас трудового селянства. Члени КНС проявили найбільшу витриманість і стійкість серед усіх трудящих мас селянства, коли у березні 1930 р. в результаті «лівацьких» перегинів ленінської політики в колективізації і ворожій агітації куркульських та інших антирадянських елементів розпочався відплив з колгоспів.

У зв'язку з посиленням організаційної та масово-політичної роботи партійних організацій, сільських Рад, комсомолу та комнезамів сільське господарство республіки розвивалося по лінії завершення масової колективізації та ліквідації куркульства як класу. Вже в серпні 1931 р. на Україні було колективізовано 66,8% селянських господарств, у тому числі: в степовій частині колективізовані господарства становили—85,5%, на Лівобережжі—68,7, Правобережжі—62,6, Поліссі—36%⁶⁰. Причому рівень колективізації господарств організованої бідноти був значно вищим рівня колективізації бідняцько-середняцьких господарств. У колгоспах Каховського району було 86% усіх бідняцько-середняцьких господарств, а господарств членів КНС—97,1%, в Одеському районі відповідно—80 і 90%, Ворошиловському—84,5 і 94,2%, Бобринецькому—80 і 95%⁶¹. Така ж картина спостерігалася по всій Україні.

Важливе значення для успішного завершення колективізації і закріплення наявних успіхів у розвитку колгоспного будівництва на селі мала постанова ЦК ВКП(б) від 2 серпня 1931 р. «Про темпи дальшої колективізації і завдання зміцнення колгоспів», якою оголошувалось про завершення в основному колективізації в районах Степової смуги і Лівобережжя України. Центральний Комітет партії радив партійним організаціям решти районів країни не поспішати із завершенням суцільної колективізації там, де для цього не визріли необхідні умови, а в колективізованих районах головну увагу звернути на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, зокрема на організацію праці, налагодження обліку, підготовку кадрів.

Значна робота в цьому напрямі проводилась комнезамами. Вони слідкували за правильною організацією виробництва і праці у колгоспах, висували зустрічні норми виробітку, запроваджували відрядну систему та оплату праці за кількістю вироблених трудоднів, чіткий облік роботи колгоспників та використання реманенту.

Організоване незаможне селянство завжди проявляло ініціативу і мобілізувало колгоспників на успішне виконання сільськогосподарських виробничих кампаній шляхом організації ударних та буксирних бригад, налагодження громадського харчування, культосвітнього обслуговування колгоспників. Члени КНС брали активну участь у роботі виробничих нарад колгоспників, жіночих, галузевих і бригадних виробничих нарад, переносючи центр усієї масово-політичної та організаційно-господарської роботи безпосередньо в бригади та окремі ланки колгоспників, вели непримиренну боротьбу з перекрученнями в застосуванні відрядної системи роботи, порушниками трудової дисципліни, з проявами безгосподарності, бездіяльності, зрівняльних та споживчих тенденцій.

Постійне піклування партії про розвиток колгоспного руху дало свої наслідки. Відставання сільського господарства України, що мало місце в 1931—1932 рр., у 1933 р. було ліквідовано. Підвищилась урожайність

⁶⁰ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 320.

⁶¹ Державний архів Хмельницької області, ф. Р—1792, оп. 1, спр. 214, арк. 56.

колгоспних ланів. У 1933 р. урожай зернових культур у колгоспах становив 11,4 ц з га проти 8,7 ц в 1931 р.⁶² Того ж року колгоспи і радгоспи здали державі 360 млн. пудів хліба замість 245 млн. пудів у 1927—1928 рр. На долю колгоспів з цієї суми припадало 91,6%⁶³.

Таким чином, Комуністична партія України під керівництвом ЦК ВКП(б) успішно розв'язала завдання, поставлене XVI з'їздом партії,— в основному завершити в 1932—1933 рр. суцільну колективізацію і ліквідацію на цій базі куркульства як класу. В сільському господарстві України вже на початку 1934 р. налічувалось 24 тис. колгоспів, що об'єднували 72% бідняцьких і середняцьких господарств і 85% усієї орної землі⁶⁴.

Діяльність комітетів незаможних селян — невід'ємна частина героїчної історії українського радянського селянства, яке в союзі з робітничим класом, під керівництвом рідної Комуністичної партії вписало не одну славу сторінку в літопис самовідданої боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та побудову соціалізму в нашій країні.

Трудаше селянство, організоване в КНС, було вірною опорою пролетаріату, передовою, згуртованою силою, тим бойовим загonom, що зміцнював і цементував союз робітничого класу з найширшими масами бідноти й середняків, проводив непримиренну боротьбу з куркульством.

У процесі героїчної боротьби за побудову соціалістичного суспільства, яку очолила Комуністична партія, КНС, вірні своїм революційним традиціям, з великим ентузіазмом і героїзмом боролись за прискорення соціалістичної перебудови сільського господарства, мобілізували бідняцько-середняцькі маси одноосібників на боротьбу з класовим ворогом — куркулем та його агентурою, — на перехід до колективних форм господарювання, на успішне виконання політико-господарських завдань, планів хлібозаготівель.

В результаті суцільної колективізації було ліквідовано економічні основи для класового розшарування села, забезпечено високий матеріальний та культурний рівень усього колгоспного селянства. Кожний колгоспник перетворився на активного борця за зміцнення соціалістичних форм господарювання. Дальше існування комнезамів стало недоцільним, і пленум ВЦКНС виніс рішення про їх самоліквідацію. Згідно з постановою ВУЦВК «Про ліквідацію КНС» від 8 березня 1933 р. організації незаможного селянства як у центрі, так і на місцях ліквідовувались.

Колишні члени КНС продовжували боротись проти куркуля і його прихвостнів, за успішне виконання завдань другої п'ятирічки, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, за перевиховання колгоспників на справжніх будівників комуністичного суспільства.

З перемогою колгоспного ладу радянське селянство почало працювати в громадському, артільному господарстві на себе, на благо своєї Батьківщини і під керівництвом Комуністичної партії разом з усім радянським народом побудувало соціалістичне суспільство.

Колгоспне селянство Радянського Союзу, в тому числі і Радянської України, з небувалим патріотичним піднесенням включилося в боротьбу за здійснення грандіозних накреслень семирічного плану, прийнятого XXI з'їздом партії. Натхненні історичними рішеннями з'їзду, працівники колгоспних та радгоспних ланів упевнено йдуть до завітної мрії людства — комунізму.

⁶² «Очерки развития народного хозяйства УССР», стор. 352.

⁶³ «Нариси розвитку народного господарства Української РСР», К., 1949, стор. 325.

⁶⁴ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 562.

О. П. ФОМЕНКО

ЗМІЦНЕННЯ ЛАВ КП(б)У ПРИ ПЕРЕХОДІ ДО НЕПУ

Нова економічна політика, прийнята Х з'їздом РКП(б), визначала крутий історичний поворот. Перехід до непу вимагав напруження сил згуртованості і організованості партії. Особливо це стосувалося КП(б)У.

Комуністична партія України розвивалась у надзвичайно складних умовах громадянської війни. Після проголошення України Гадянською Республікою 25 грудня 1917 р. Комуністичній партії України доводилось кілька разів перебувати у глибокому підпіллі. В умовах жорстокого терору гинули кращі сини партії. Проте за час громадянської війни партійна організація України зросла з 4364 (червень 1918 р.) до 73 113 членів партії (листопад 1920 р.)¹, тобто майже в 17 разів. Це свідчило про зростання авторитету партії серед робітничого класу і трудового селянства. Основну частину нового поповнення партії становили люди, які назавжди зв'язали своє життя з боротьбою за перемогу комунізму.

Водночас зростання партії відбувалося за рахунок розкладу старих класових угруповань і опозиційних соціалістичних партій². У 1921 р. в КП(б)У вихідці з інших партій становили 18,6%³. У резолюціях V конференції КП(б)У підкреслювалось, що політика залучення кращих елементів з інших партій (комуністичний бунд, боротьбісти та ін.) була правильною, але приплив зазначених елементів до лав КП(б)У вніс тимчасове відхилення⁴.

Кількісне зростання позначилося деякою мірою на якісному складі КП(б)У. Якщо в 1917 р. робітники в КП(б)У становили 69,6%⁵, то в 1921 р. — лише 48,2%⁶.

Запровадження в життя нової економічної політики викликало розгубленість серед окремих членів КП(б)У. Факти такої розгубленості мали місце в Київській, Одеській та інших партійних організаціях⁷. Навіть серед членів ЦК КП(б)У не було повної єдності по питаннях

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 5, 68.

² «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I. К., 1954, стор. 485—486.

³ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 3 (11), стор. 4.

⁴ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 70.

⁵ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 8 жовтня 1922 р.

⁶ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 4 (12), стор. 33.

⁷ «II-я Одесская губконференция КП(б)У», Бюллетень № 1, Одесса, 1921, стор. 2; «Пятая губернская конференция Киевщины», К., 1921, стор. 34; Партархів Полтавсько-го обкому КП України, ф. 613, оп. 1, од. зб. 11, арк. 84.

непу. Значна частина членів ЦК КП(б)У виступала проти заміни продрозверстки продподатком⁸.

У зв'язку з таким становищем X з'їзд прийняв рішення про проведення чистки партійних рядів. У резолюції «По питаннях партійного будівництва» вказувалось на необхідність очищення партії від некомуністичних елементів⁹.

30 червня 1921 р. в «Правде» було опубліковано постанову ЦК і ЦКК РКП(б) «Про перевірку, перегляд і очищення партії». 6 липня 1921 р. за рішенням ЦК КП(б)У ця постанова була опублікована в газеті «Коммунист», а 7 липня — у губернських газетах. У постанові підкреслювалась необхідність піддати особливій перевірці вихідців з інших партій, що вступили до партії після жовтня 1917 р.; чиновників і осіб попередніх урядів, скинутих революцією; осіб, що займали при Радянській владі посади, зв'язані з будь-якими привілеями, і радянських службовців¹⁰.

Щодо робітників та селян, які безпосередньо працювали на виробництві, і червоноармійців формальності зводились до мінімуму. Центральна комісія по перевірці, перегляду і очищенню партії розробила інструкції, які роз'яснювали, як провадити перевірку і очищення у виробничих, сільських, воєнних і установських осередках. Зокрема, в «Інструкції по перевірці і очищенню особового складу членів РКП на підприємствах» зазначалося, що перевірка робітників і робітниць — членів РКП — проводиться за місцем їх роботи, для чого комісія прибуває на підприємство, збирає осередок, знайомить членів партії з постановою ЦК і заплугує загальні збори про те, чи є пропозиції про виключення з партії того або іншого члена осередку. Всі заяви ретельно записуються до протоколу, підлягають перевірці та направляються на висновок перевірочній комісії. Під час перевірки осередку необхідно було з'ясувати, чи немає серед його членів осіб, що стали робітниками після Жовтневої революції. Їх перевіряли більш уважно. Необхідно було з'ясувати питання про взаємовідносини між осередком і безпартійними як шляхом опитування робітників, так і на загальних зборах. «Після виконання всіх зазначених вище заходів від робітників — членів РКП(б), по відношенню до яких не було зроблено відводів, не вимагалось ніяких інших формальностей»¹¹.

Інакше перевірялись члени партії в установах. На відкритих партійних зборах перевірочна комісія зобов'язана була піддати аналізу особисте життя кожного комуніста, його поведінку на роботі, участь у партійному житті. Той, кого перевіряли, мав подати письмову автобіографію, завірену двома членами партії, які знали його протягом певного часу¹², а також не менше трьох рекомендацій, написаних робітниками. Рекомендуючі повинні були зазначити, як виявив себе рекомендований у громадському і особистому житті.

Перевірка комуністів-селян відбувалася аналогічно перевірці на підприємствах. В інструкції пропонувалось виключати селян з партії у тих випадках, коли вони підтримували зв'язок з куркулями або ухилилися самі і сприяли куркулям в ухиленні від виконання продподатку; коли не провадили активної боротьби з бандитизмом у районах,

⁸ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 73, арк. 10.

⁹ «КПРС в резолюціях...», стор. 488.

¹⁰ Газ. «Правда» від 30 червня 1921 р.

¹¹ Газ. «Пролетарская правда» (орган Київського губ'юму КП(б)У та губпроф-ради) від 21 серпня 1921 р.

¹² Т а м ж е.

де він мав місце, і не виявили себе в громадській роботі. Останню групу пропонувалося виключати з правом вступу в партію¹³.

Програма і методи чистки повинні були забезпечити поліпшення соціального складу партії, збільшення питомої ваги робітників, посилення довір'я мас до партії, підвищення її авторитету, виключення з партії всіх сумнівних, нестійких членів, порушників дисципліни, тих, хто зловживав службовим станом і підривав непристойними вчинками гідність та авторитет партії.

27 липня 1921 р. в «Правде» було опубліковано звернення ЦК РКП(б) до всіх партійних організацій та членів партії «Про очищення партії». «Після тривалої і ретельної підготовки, — говорилось у зверненні, — наша партія на підставі постанови X з'їзду РКП і останньої Всеросійської конференції переходить до генеральної чистки своїх рядів. Кожний губком, кожний повітовий комітет, кожний партійний осередок і кожний окремий партійний товариш повинні усвідомити всю важливість генеральної чистки, що розпочинається»¹⁴.

У зверненні підкреслювалось, що генеральна чистка має бути спрямована на зміцнення партії, оскільки проведені раніше перереєстрації не завжди давали позитивні наслідки. Основним недоліком перереєстрацій було те, що вони зводились до перевірки наявності рекомендацій. Внаслідок такого формального ставлення комуністи виробничих осередків виключались з партії у більшій кількості, ніж службовці установ, які значно швидше знаходили рекомендації. Через це дуже часто люди, не гідні мати звання члена партії, залишались у партії тільки тому, що вони забезпечили себе необхідними при перереєстрації паперами.

В 1919—1920 рр. в обстановці напруженої громадянської війни нестійкі елементи відсіювались від нашої партії без особливих заходів, оскільки стояло питання про мобілізацію на фронт. У 1920 р., коли чітко виявилась неминучість краху капіталу і перемоги радянських військ на зовнішніх фронтах, спостерігається різке збільшення припливу до лав Комуністичної партії чужих нашої партії та робітничому класу елементів, які керувалися здебільшого суто особистими мотивами — влаштуватися, одержати членський квиток, зробити кар'єру, здобути владу.

В період громадянської війни припинили своє існування на Україні партія боротьбистів, Бунд, Поалей-ціон та інші. Ці дрібнобуржуазні партії були розгромлені не тільки ідейно, а й організаційно. У зверненні ЦК РКП(б) вказувалося, що дрібнобуржуазні елементи заражають і такі масові робітничі організації, як профспілки. «Немає жодного сумніву в тому, що ідеї горезвісної «незалежності» вирощуються в наших профспілках здебільшого колишніми меншовиками, так само як ідеї горезвісних «спілок виробничників» живляться колишніми синдикалістськими і тими ж самими меншовицькими та есерівськими елементами»¹⁵. ЦК роз'яснив тоді, що по відношенню до цих елементів необхідно бути дуже обережними. «У таких місцях, де, як на Україні, перехід від меншовиків та інших ворожих партій здійснювався цілими групами, що кидалось у вічі, вихідці з інших чужих партій приносили з собою в наше середовище виразно виявлені дрібнобуржуазні настрої»¹⁶. Ось чому у зверненні ЦК РКП(б) ще раз підкреслювалась необхідність очистити партію від вихідців з інших партій, перш за все меншовиків. В. І. Ленін вимагав, щоб

¹³ Газ. «Пролетарская правда» від 21 серпня 1921 р.

¹⁴ Газ. «Правда» від 27 липня 1921 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

у партії їх залишати «не більш як одну соту частину, та й то перевіривши три і чотири рази кожного, кого залишаємо»¹⁷.

Ця вказівка В. І. Леніна і Центрального Комітету РКП(б) мала винятково важливе значення для партійної організації України, де колишніх меншовиків налічувалось 6,2%, колишніх есерів — 5,3%¹⁸. В умовах виключних труднощів перехідного періоду в такій дрібнобуржуазній країні, як Росія, це створювало серйозну небезпеку посилення впливу дрібнобуржуазної ідеології на нестійких членів партії, на решту верств робітників і особливо на селянство.

Якщо взяти окремі організації, то найменший процент вихідців з інших партій припадає на партійні організації промислових губерній. Зокрема, в партійній організації Донецької губернії вихідці з інших партій становили 13% від загальної кількості членів партії, у Харківській — 17%. Найбільшим був процент в Одеській губернії — 32% від загальної кількості членів партії¹⁹.

У зверненні ЦК РКП(б) чистка партії оголошувалась найвідповідальнішою справою, яку тільки доводилось виконувати партії за останній час. ЦК РКП(б) вимагав уважно переглянути кожний осередок нашої партії, перевірити кожного комуніста, незважаючи на те, яку посаду він займає.

«Немає звання вище, ніж звання революціонера-комуніста, члена Російської Комуністичної партії. Доб'ємося того, щоб це звання мали лише ті, хто його дійсно заслужив»²⁰, — такими словами ЦК РКП(б) закінчував звернення до партійних організацій. За постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 18 травня 1921 р. водночас з чистою почався переоблік усіх комуністів з тим, щоб після закінчення чистки замінити існуючі партійні квитки новими²¹.

Забезпечення правильного втілення в життя постанови про очищення партії залежало від того, хто саме мав провадити чистку, кому партія доручала виконати таке почесне, але складне завдання. За пропозицією В. І. Леніна ЦК ввів до складу губернських і повітових перевірочних комісій старих комуністів, загартованих у політичній боротьбі, а також рядових членів партії з кадрових робітників. Взагалі по всій країні на посади голів губернських комісій було відряджено 79 чол., серед них — 72 старих кадрових робітників і 7 професійних революціонерів. До губернських комісій було введено 176 чол. з дожовтневим партійним стажем²².

Розглядаючи питання про чистку, пленум ЦК КП(б)У в рішенні по питанню комплектування місцевих перевірочних комісій записав: «Визнати необхідним відрядити на місця найбільш відповідальних товаришів з центра»²³. 1 серпня 1921 р. рішенням ЦК КП(б)У була створена на чолі з Г. І. Петровським (членом КППС з 1897 р.) Центральна Комісія по перевірці, перегляду і очищенню партії.

3 серпня 1921 р. комісія розіслала губкомам циркулярний лист, у якому сповіщала всі партійні організації, що «Українська комісія по перегляду, перевірці і очищенню партії розпочала роботу»²⁴. В цирку-

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 19.

¹⁸ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 3 (11), стор. 4.

¹⁹ Там же.

²⁰ Газ. «Правда» від 27 липня 1921 р.

²¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 17, оп. 3, ор. зб. 1619, арк. 79.

²² «Одиннадцатый съезд РКП(б), Стенографический отчет», М., 1922, стор. 334, 337.

²³ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 78, арк. 2.

²⁴ Газ. «Коммунист» від 4 липня 1921 р.

лярі пропонувалося не пізніше 5 серпня повідомити прізвища кандидатів до губкомісій по очищенню. Кандидати мали висуватися губкомом, контрольними комісіями, а також зборами комуністів зі стажем не менше п'яти років. Цим самим ще раз підкреслювався той факт, що роботу по очищенню партія довіряла товаришам, які пройшли сувору школу революції. У всіх губерніях були створені комісії з робітників — членів партії з 1903—1914 рр.²⁵ Початок роботи по чистці було призначено на 15 серпня 1921 р. Губернські комісії розпочали її 15—20 серпня, повітові — з 20 серпня — 25 вересня.

Газета «Пролетарская правда» повідомляла, що районні комісії Києва розпочали роботу 20 серпня з чистки виробничих осередків²⁶. Нагромаджуючи певний досвід, комісії переходили до чистки установських організацій.

Керівним спрямовуючим документом в організації чистки партії була стаття В. І. Леніна «Про чистку партії», опублікована в «Правде» 21 вересня 1921 р. В. І. Ленін підкреслював необхідність залучення до участі в чистці партії безпартійних робітників і селян. «Чистити партію, зважаючи на вказівки безпартійних трудящих, — справа велика, — писав Ленін. — Вона дасть нам серйозні результати. Вона зробить партію значно сильнішим авангардом класу, ніж раніше, зробить її авангардом більш міцно зв'язаним з класом, більш здатним вести його до перемоги серед маси труднощів і небезпек»²⁷.

Активну участь безпартійних робітників у чистці партійних рядів В. І. Ленін вважав особливо цінною тому, що прості робітники і селяни могли відчутти різницю між відданими комуністами і такими, які не гідні носити це велике звання. Зрозуміло, що при цьому були можливі помилки і недоліки. В. І. Ленін зазначав, що до думки трудящих мас необхідно ставитись уважно і водночас обережно, бо іноді, особливо в роки неймовірних труднощів, маси піддаються непередовим настроям.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна і постанови ЦК РКП(б), партійні організації України розгорнули широку роботу по очищенню своїх рядів. Робітники і трудяще селянство взяли найактивнішу участь у чистці, яка вилілась у величезну громадсько-політичну кампанію по посиленню впливу партії в масах, по забезпеченню авторитету партії в масах, по роз'ясненню робітничому класу і селянству генеральної лінії партії, суті і завдання нової економічної політики. Про це свідчать численні повідомлення партійних організацій.

Бахмутський повітовий партійний комітет повідомляв, що генеральна чистка партії, яка почалася в повіті з кінця серпня, викликала велике політичне піднесення²⁸.

23 вересня 1921 р. Катеринославський губком партії звернувся через газету «К труду» до всіх безпартійних робітників із закликом взяти найактивнішу участь у чистці партійної організації губернії. У зверненні говорилося: «Широка участь безпартійних робітників у проваджуваній тепер чистці партії — запорука того, що партія очиститься від усіх шкідливих елементів, що ганьблять її та підривають її престиж»²⁹.

Робітники Херсона писали до газети «Коммунист»: «Ми, робітники і службовці 2-ої взуттєвої фабрики, виносимо свою пролетарську подяку стійким борцям за визволення пролетаріату і тавруємо ганьбою всі

²⁵ Газ. «Коммунист» від 14 вересня 1921 р.

²⁶ Газ. «Пролетарская правда» від 25 вересня 1921 р.

²⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 19.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 447, арк. 8.

²⁹ Газ. «К труду» (орган Катеринославської губради і губкому КП(б)У) від 23 вересня 1921 р.

чужі нам елементи, що увійшли в партію комуністів, візьмемо участь в очищенні партії поруч з чесними і гідними комуністами»³⁰.

З Лебедина, Харківської губернії, повідомляли, що «перевірка і очищення рядів партії в м. Лебедині викликали пожвавлення не тільки в партійних колах, а й в масі безпартійних громадян. Збори відбуваються в Пролетарському будинку, куди збирається щодня від 600 до 800 чол. Безпартійних вражає щирість членів партії і кандидатів»³¹. Узагальнюючи досвід проведення чистки у фабрично-заводських осередках Харкова, газета «Пролетарий» писала, що на ряді фабрично-заводських підприємств чистка дала і дає помітні наслідки. Безпартійні робітники досить дружно приходять на відкриті засідання осередку, висловлюють свою думку про того або іншого члена партії»³².

М. Ф. Шкірятов від імені Центральної перевіркової комісії говорив на XI з'їзді РКП(б): «...Чистка робітників провадилась на розширених зборах. Згадували все, що стосується комуніста, працюючого на заводі, брали участь у голосуванні не тільки партійні, а й безпартійні... Тільки тоді, коли партійні і безпартійні голосували за виключення, факт виключення робітника ставав беззаперечним»³³.

Газета «Коммунист» писала, що, виступаючи з характеристикою окремих членів партії, робітники говорили: «Це наш», «Один із найчесніших», «Поганого нічого не знаємо», «Цей повинен залишитися в нашій партії», «Цей — не гідний і повинен піти з неї»³⁴.

У конференція Київщини, що відбувалася в грудні 1921 р., відзначила, що ставлення комуністів до чистки було різним: в осередках установ — пасивним, у виробничих — дуже активним. Особливу увагу приділяли питанню чистки безпартійні робітники»³⁵.

Активну участь в чистці брало і трудяще селянство. Делегат 3-ї Одеської губернської партконференції (грудень 1921 р.) розповідав, що безпартійні селяни активно обговорювали комуністів, і після цього авторитет тих, які пройшли перевірку, збільшувався в 10 разів. У с. Петрівці, Одеської губернії, безпартійні селяни після чистки говорили: «Товариші, ми тепер очистили Комуністичну партію. Очистивши Комуністичну партію, ми повинні сказати, що ми обрали Комуністичну партію»³⁶.

В Золочівському сільському осередку Харківського повіту під час чистки було присутніх 300 безпартійних селян. Коли чистці було піддано голову волвиконкому, селяни одностайно заявили, що це груба, байдужа до життя селян людина, і вони проти того, щоб він залишався у партії. Комісія вирішила виключити його з партії. Про комісара по продовольству селяни цього ж повіту сказали, що «він чесно виконує завдання держави по виконанню продподатку і тому гідний звання члена партії». Робота трійки тривала п'ять годин і протягом усього часу були присутні безпартійні, які давали відводи або схвалювали постанови осередку про того чи іншого члена партії»³⁷.

Григорій Іванович Петровський розповідав, що селяни Чернігівської губернії йшли за 30—50 верст пішки для того, щоб взяти участь у чистці партії»³⁸.

³⁰ Газ. «Коммунист» від 24 вересня 1921 р.

³¹ Газ. «Пролетарий» від 8 листопада 1921 р.

³² Газ. «Пролетарий» від 21 серпня 1921 р.

³³ «Одиннадцатый съезд РКП(б), Стенографический отчет», стор. 335.

³⁴ Газ. «Коммунист» від 13 грудня 1921 р.

³⁵ «Пятая губернская конференция Киевщины», стор. 25—26.

³⁶ «Бюллетень 3-й Одесской губернской конференции КП(б)У», № 1. Одеса, 1921, стор. 161.

³⁷ Газ. «Пролетарий» від 12 жовтня 1921 р.

³⁸ Газ. «Коммунист» від 26 жовтня 1921 р.

Про хід чистки широко інформувалось у пресі. Перші повідомлення підтверджували, що «чистка зблизила безпартійних робітників з партією. Безпартійні бачили, як партія виводить своїх членів на суд усіх робітників, селян та червоноармійців і викидає з своїх рядів шкурників і тих, що примазались. Вони готові дати за одного такого бикинутого десятка і сотні відданих людей до лав нашої партії»³⁹.

Підсумки чистки Комуністичної партії України були підбиті на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У, що відбулася 9—13 грудня 1921 р. З доповіддю про наслідки чистки виступив Г. І. Петровський. У резолюції «Про партійне будівництво» конференція підкреслила, що чистка організаційно і ідейно зміцнила партію, посилила її вплив на трудящі маси⁴⁰. Про те саме повідомляли з місць. Секретар Донецького губкому КП(б)У Е. І. Квірінг писав, що «чистка дала хороші результати. Вона є вірним заходом боротьби із засміченістю і сприяє дальшому зближенню партії з безпартійними масами»⁴¹. В Николаївській парторганізації під час чистки зміцніла єдність рядів, зникла розхлябаність окремих членів партії⁴². У губернська партійна конференція Київщини в резолюції «Про партійне будівництво» відзначала: «...Чистка партійних рядів, що дала в цілому хороші результати, не закріплена ще відповідною внутріпартійною роботою»⁴³. «Очищення партії звільнило її від нестійких, наносних та випадкових елементів і зберегло її пролетарський склад»⁴⁴, — записано в резолюції III Одеської губпартконференції.

Підсумки чистки на Україні були опубліковані в квітні 1922 р. в журналі «Известия ЦК КП(б)У». Дані чистки по Україні, порівнюючи з результатами по основних районах РРФСР, такі:

Губернії і райони України	Загальні висновки чистки		
	Чисельність членів і кандидатів РКП(б) до чистки	Виключено під час чистки	
		в абсолютних цифрах	в процентах
1. Волинська	4598	861	18,8
2. Донецька	16 505	2566	15,5
3. Катеринославська	6640	1290	19,4
4. Запорізька	5761	851	15,6
5. Київська	9937	2516	25,3
6. Кременчуцька	3177	879	27,6
7. Николаївська	9601	2056	21,3
8. Одеська	9181	4115	44,6
9. Подільська	8422	1512	17,9
10. Полтавська	5540	1129	20,4
11. Харківська	14 442	2145	15,2
12. Чернігівська	4053	1290	31,8
Всього по Україні	97 869	21 260	21,7
Всього по всіх Радянських республіках	684 277	169 748	24,8 ⁴⁵

³⁹ Газ. «Коммунист» від 16 жовтня 1921 р.

⁴⁰ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 130.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 747, арк. 50.

⁴² «Бюллетень V Николаевской конференции губернской организации», 1921, № 3.

⁴³ «Пятая губернская конференция Киевщины», стор. 85.

⁴⁴ «Бюллетень 3-й Одесской губернской конференции КП(б)У», стор. 213.

⁴⁵ Таблиця складена на підставі даних Всеросійського перепису членів РКП, стор. 8, табл. 7 і журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 4 (12), стор. 33.

Наведені дані яскраво свідчать про те, що в партійних організаціях України, як і в парторганізаціях РРФСР, найбільша кількість виключених припадає на землеробські райони, найменша — на промислові губернії (Донецьку, Харківську). Порівняно невеликий процент виключених з партії у двох землеробських губерніях Правобережжя (Волинській і Подільській). Пояснюється це тим, що у партійних організаціях цих губерній більшу частину особового складу становили військовослужбовці. Якщо в Донецькій партійній організації військових було близько 15%, у Чернігівській — 24, то у Волинській близько 50, а у Подільській — майже 60%⁴⁶. Основна частина комуністів-військовослужбовців була вихідцями з робітників і селян. Тому військові парторганізації під час чистки прирівнювались до виробничих. Якщо ж за наслідками чистки виключити групи комуністів-військовослужбовців у Волинській і Подільській парторганізаціях, то результати чистки будуть такими ж, як і в інших землеробських губерніях.

Найбільший процент виключених по Україні був у Одеській партійній організації (46,5%)⁴⁷. Це пояснювалося тим, що в складі Одеської партійної організації було особливо багато вихідців з інших партій.

В цілому по Україні найбільше було вичищено з партії службовців (одну третину цієї соціальної групи в КП(б)У), найменше — робітників.

Внаслідок чистки значно поліпшився соціальний склад партії.

В цілому по Україні після чистки на 1 квітня 1922 р. налічувалось комуністів-робітників 34 322, що становило 52,9% від загальної кількості членів партії, селян — 16 164, або 24,8%, і службовців — 14 342, або 22,3%⁴⁸.

Робітниче ядро в партійних організаціях губерній збільшилось на 2—9%, особливо в Київській, Катеринославській, Донецькій. В цілому в КП(б)У кількість робітників зросла на 4,7% порівняно з періодом напередодні чистки. Зростання робітничого прошарку в партії відбулось за рахунок зменшення кількості службовців. Число службовців у КП(б)У скоротилось на 4,6%⁴⁹.

Дуже багато було виключено вихідців з інших партій. Якщо до чистки в КП(б)У вихідці з інших партій становили 18,6% усієї кількості членів партії, тобто їх було 17 724 чол., то після чистки їх залишилось 6568 чол., або 8,9%⁵⁰, тобто кількість їх зменшилась більш ніж у 2,5 рази.

Загальна кількість виключених з рядів КП(б)У становила 21 260 чол., або 21,7%. Відповідно до циркулярного листа ЦК КП(б)У їх ділили на чотири основні групи⁵¹. Перша група — ті, хто підозрювався у проникненні в партію з метою розкладу з середини — чужий елемент. Ця категорія становила 19,9%. Друга група (10,6%) — ті, що використовували партію для різних злочинів, службових і кримінальних. До третьої групи відносились люди, випадкові в партії, шкурницькі елементи, які своєю поведінкою ганьбили партію (31,6%), і до четвертої групи — ті, що порушували партійну дисципліну, виявляли неухважність, маловихованість, не звільнились від пережитків релігійних забобів, таких було 27,3%, та інших — 10,6%⁵².

⁴⁶ «Всероссийская перепись членов РКП, 1922 г.». Приложения. табл. 2.

⁴⁷ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 4 (12), стор. 33.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 3—1, од. зб. 383, арк. 55.

⁵² Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 4 (12), стор. 34.

Під час чистки комісії не тільки виключали з партії, а застосовували також інші дисциплінарні заходи—оголошення «суворої догани», «догани», «попередження про виключення з партії». Ці заходи, наприклад у парторганізації Ізюмського повіту, Харківської губернії, були застосовані до 50% усіх членів⁵³. В Одеській партійній організації одержали стягнення 163 члени партії, або 4,7%⁵⁴.

Проведена чистка партії відіграла велику роль у справі поліпшення якісного складу партії і мала велике значення для здійснення політичної лінії партії в період відбудови народного господарства. Значення чистки насамперед полягало в тому, що вона, незважаючи на злісну пропаганду ворогів, посилила зв'язок партії з масами. Робітники під час чистки заявляли: «Треба допомогти партії викинути із своїх рядів шкідливий елемент, адже партія наша і треба оберігати її, як зіницю ока»⁵⁵.

Чистка партії по всій країні «сколихнула і пожвавила не тільки всю партію, а й викликала велике піднесення і глибокий інтерес у широких трудящих мас до життя, до історії, до завдань і до творчості партії, а також розвинула і зміцнила вплив партії на маси»⁵⁶.

Чистка партії сприяла ідейному і організаційному зміцненню партійних рядів. Багато робітників виявили бажання вступити до партії, що в дальшому сприяло поліпшенню соціального складу партії.

Чистка партії мала на меті не тільки звільнення від не потрібних партії елементів, а й виявлення стану політичної, організаційної роботи осередків, парткомів, ідейно-теоретичного рівня членів партії. Підбиваючи підсумки чистки, губернські партійні конференції і VI конференція КП(б)У відзначали, що чистка партії виявила серйозні недоліки як у політичній, так і в організаційній роботі партійних організацій. У резолюції VI конференції КП(б)У було підкреслено, що в цілому хороші результати чистки ще не закріплені відповідною внутріпартійною роботою⁵⁷.

В доповіді «Про чистку» на VI конференції КП(б)У Г. І. Петровський говорив: «У галузі політичній — перевірка і чистка виявили недостатній рівень партійної політичної свідомості у самих членів партії, недостатнє знання, розуміння статуту, програми, історії партії, а також незнання основних і необхідних понять марксизму і комунізму... В галузі організаційній — перевірка і чистка виявили у партійних апаратів губкомів, парткомів глибокі недоліки в галузі обліку не тільки членів партії, а й цілих осередків, а також недостатнє керівництво ними»⁵⁸.

Значення чистки полягає також і в тому, що вона націлила партію на вироблення таких заходів, які забезпечували партію від проникнення до її рядів непотрібних елементів.

В. І. Ленін у листі членам Політбюро про чистку партії писав: «В питанні про чистку партії мені здається, що опубліковані факти цілком доводять гігантський успіх чистки в цілому»⁵⁹.

Вивчення діяльності Комуністичної партії по очистці партійних рядів приводить до висновку, що в умовах класової боротьби перехідного

⁵³ Газ. «Пролетарий» від 8 жовтня 1921 р.

⁵⁴ «Бюллетень 3-й Одесской губернской конференции КП(б)У», стор. 150.

⁵⁵ Газ. «Пролетарская правда» від 6 жовтня 1921 р.

⁵⁶ Газ. «Коммунист» від 13 грудня 1921 р. З доповіді Г. І. Петровського на VI партійній конференції КП(б)У «Про чистку».

⁵⁷ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 130.

⁵⁸ Газ. «Коммунист» від 13 грудня 1921 р.

⁵⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 109.

періоду від капіталізму до соціалізму необхідне було проведення періодичних масових чисток партії.

В умовах перемоги соціалізму, коли були ліквідовані капіталістичні елементи, XVIII з'їзд ВКП(б) в 1939 р. відмінив масові чистки. Але це не означає, що партія відмовилась очищати свої лави від людей, які підривають її авторитет і ганьблять високе звання члена КПРС. Цю роботу партія здійснює повсякденно шляхом індивідуального обговорення кожного комуніста, який зробив антипартійний вчинок.

Завдяки повсякденній боротьбі за поліпшення якісного складу своїх рядів сьогодні наша партія стала, як ніколи, єдиною і згуртованою навколо свого Центрального Комітету.

УЧАСТЬ МОЛОДІ БУКОВИНИ У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ ТРУДЯЩИХ (1918—1940 рр.)

В червні цього року минає 20 років возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. Здійснились віковічні мрії трудящих Буковини, які героїчно боролись проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. Активною силою під керівництвом Комуністичної партії в цій боротьбі виступали молодь, комсомол Буковини.

Королівсько-боярська Румунія була залежною від міжнародного імперіалізму країною. З благословення Антанти, з її допомогою Румунія в листопаді 1918 р. захопила Північну Буковину — споконвічну українську землю. Румунські правлячі кола, які нещадно душили румунський народ, тим більш не визнавали ніяких прав за трудящими Буковини. Буковина була перетворена в колонію, аграрно-сировинний придаток Румунії. Безробіття, голод, безкультур'я, напівжебрацьке існування — ось що принесли народним масам Буковини загарбники.

Промисловість Буковини занепадала. В 1930 р. працювало тільки 226 підприємств, та й то не з повним навантаженням, а наприкінці 1931 р. — тільки 133¹. Під час економічної кризи 1935 р. 53,2% робітників лишилися безробітними. Буржуазія жорстоко експлуатувала пролетаріат Буковини. Різного роду податки, висока плата за квартиру і комунальні послуги забирали 40% заробітку. За роки панування румунських окупантів на Буковині занепало і сільське господарство.

Зростання революційного руху під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції примусило румунський уряд провести на початку 1920 р. аграрну реформу. Вона була спрямована на те, щоб посилити куркульські господарства, наділити землею благонадійні елементи, частина яких була спеціально переселена в Північну Буковину з Румунії з метою румунізувати край. Наслідком цієї реформи було те, що 412 поміщиків володіли 98 тис. га, або 24% усієї землі, а 127 907 селянських господарств — 236 900 га землі, або 58%². Кількість безземельних господарств збільшилась більш ніж у два рази, 22% селянських господарств мали менше 1 га землі, 69,3% господарства не мали коней, 43% — корів. З кожним роком становище селян погіршувалось через непосильні податки і заборгованість перед куркулями. Заборгованість селян

¹ Газ. «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» від 12 березня 1932 р.

² «Reforma agrara o necesitate economica, sociala si nationala». Cernauti, 1921, стор. 3.

за 1 га землі доходила до 11 тис. лей, що вдвоє перевищувало вартість самої землі³.

Правлячі кола Румунії робили все, щоб перешкодити розвитку культури на Буковині. Не в пошані при румунських загарбниках була і освіта. В 1934—1935 рр. у Румунії з 3 млн. дітей шкільного віку було записано до шкіл лише 2 млн., а навчався лише 1 млн. учнів. Решта не могли відвідувати школу через матеріальні труднощі⁴.

Румунські бояри боялися, що вільний розвиток української культури на Буковині сприятиме пробудженню народних мас до класової боротьби. Тому румунські загарбники закрили на Буковині всі українські культурно-освітні товариства, бібліотеки, читальні. В жовтні 1919 р. поліція ліквідувала філії товариства «Руська бесіда»⁵, а в жовтні 1922 р. було заборонене друге ліберальне товариство «Поміч», яке існувало в Чернівцях з 1909 р.⁶ До 1924 р. було ліквідовано всі українські школи⁷. В середніх школах під кінець румунського панування навчалось 3249 учнів, з них тільки 210 українців⁸. Дітям трудящого українського населення суворо заборонялося говорити між собою своєю рідною мовою. Учителі не мали права вживати жодного українського слова навіть і тоді, коли треба було пояснити дітям якесь румунське слово⁹. Вища освіта на Буковині була представлена одним університетом, який спеціальним розпорядженням румунського уряду був перетворений в осередок шовінізму і націоналізму, центр румунізації українського населення.

На боротьбу проти окупаційного гніту піднялись трудящі Буковини. Першим виступом трудящих краю в період румунської окупації було Хотинське повстання в січні 1919 р., яке охопило понад 70 сіл. В авангарді боротьби народних мас йшли робітники. Активним учасником повстання була молодь. Десять днів у лавах повстанців мужньо боролись проти окупантів молоді патріоти Буковини В. Підлубний, М. Дубчак, Ф. Дубковецький, О. Руснак, П. Величко, К. Шинкаренко, Т. Рашківський та багато інших. Було їм тоді від 16 до 25 років. Після придушення повстання молоді повстанці перейшли Дністер і допомагали громити внутрішню контрреволюцію та інтервентів, які оточили молоду Радянську республіку.

19-річний В. Підлубний разом з Г. І. Котовським мужньо боровся на фронтах громадянської війни і загинув у боях з білополяками в 1920 р. під Любаром. К. Шинкаренко став командиром I полку кавалерійської бригади Г. І. Котовського.

Уже в перший рік окупації на шлях революційної боротьби вступила робітнича, селянська, студентська і учнівська молодь. Румунські загарбники оголосили 21 січня 1919 р. на Буковині стан облоги¹⁰. Суворо заборонялися збори, мітинги, віча¹¹. Наказувалось негайно затримувати учасників різних зборів і передавати їх гарнізонному командуванню румунських військ¹². Поліції і сигуранці дозволялося застосовувати зброю проти «бунтівників, агітаторів, провокаторів». Наказом від 19 квітня 1919 р. заборонялось вести будь-які телефонні переговори¹³.

³ М. Петровський, Буковина, К., 1945, стор. 10.

⁴ В. Дембо, Румыния, М., 1937, стор. 31.

⁵ Державний архів Чернівецької області (далі—ДАЧО), ф. 5, оп. 1, од. зб. 389, арк. 4.

⁶ Там же, од. зб. 2301, арк. 1.

⁷ Газ. «Боротьба» від 4 грудня 1927 р.

⁸ «Przewodnik miasta Czerniowce», Czerniowce, 1939, стор. 56.

⁹ Газ. «Боротьба» від 4 грудня 1927 р.

¹⁰ ДАЧО, ф. 5, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1.

¹¹ Там же, арк. 2—4.

¹² Там же.

¹³ Там же, арк. 8.

Крім поліцейських органів, наступ на придушення революційних настроїв серед молоді повів і Чернівецький університет, румунські реакційні студентські товариства якого мали мету допомагати сигуранці в боротьбі проти студентської революційної молоді, комсомольців. Таке завдання покладалось, наприклад, на реакційне студентське товариство «Арбороса» ще з самого початку загарбання Буковини. Члени товариства повинні були «за всяких обставин діяти рішуче і без вагань»¹⁴.

Але більша частина студентів була настроєна прогресивно і мала славні революційні традиції. Ще під час австрійської окупації студенти Буковини разом із студентами Львівського університету рішуче виступали за соціальне і національне визволення, за відкриття українських шкіл і університету. В роки першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. чернівецькі студенти закликали до солідарності з робітниками і студентами Росії і України.

У важкий період румунської окупації студенти Буковини продовжували боротьбу і сприяли революційному піднесенню серед робітничої і селянської молоді та учнівства. В 1919 р. секретаріат внутрішніх справ Буковини доводив до відома усіх префекторів, субпрефекторів і дирекції поліції Чернівців, що молодь університету, шкіл, фабрик, установ Чернівців розповсюджує брошури, агітує українське населення Буковини і Галичини за їх об'єднання з Радянською Україною¹⁵.

Боротьба розгорталась і з кожним роком все більше набувала політичного характеру. В авангарді її йшов робітничий клас.

12 серпня 1922 р. на лісопилній фабриці «ГЕЦ» із 220 робітників страйкувало 169¹⁶. У серпні 1924 р. страйкували залізничники, в липні 1925 р. — робітники мебльової фабрики, у вересні — робітники друкарні і взуттєвої фабрики¹⁷. Всі вони вимагали підвищення зарплати, поліпшення умов життя, надання політичних прав. Керівником робітничого класу в його боротьбі була Комуністична партія Буковини та її вірний і надійний помічник — комсомол, яким доводилось вести боротьбу в надзвичайно важких умовах підпілля і терору.

Слідом за робітничими відбувалися і селянські заворушення. В липні 1925 р. агент поліції повідомляв обласного інспектора, що комуністи і комсомольці підняли на національно-визвольну війну селянство всієї Буковини¹⁸. В іншому донесенні вказувалось, що «український національно-визвольний рух у Польщі і у нас (на Буковині. — Р. Р.) розгортається серед селянства у дедалі більших масштабах і має комуністичний характер. Всі комуністи і комсомольці ведуть пропаганду за об'єднання селян з робітниками. Цим рухом, який набув загрозуючого характеру, керують агенти комунізму, і вони знаходять прямий шлях до душі селянина, який в становищі польського чи румунського підлеглого не забуває про те, що він належить до тієї нації, яка є в Києві і Москві»¹⁹.

1 січня 1922 р. в Чернівцях відбулися студентські демонстрації під лозунгами визволення Буковини від румунських окупантів і возз'єднання її з Радянською Україною²⁰. В революційну боротьбу включалося не лише студентство Буковини, а й інших місць, окупованих румунськими загарбниками. Так, у січні 1922 р. був заарештований студент Черніве-

¹⁴ ДАЧО, ф. 5, оп. 1, од. зб. 89, арк. 1—2.

¹⁵ Там же, од. зб. 5, арк. 1.

¹⁶ Там же, од. зб. 2346, арк. 1—14.

¹⁷ Там же, од. зб. 3022, арк. 2; од. зб. 3431, арк. 3—8.

¹⁸ Там же, од. зб. 3433, арк. 3.

¹⁹ Там же, арк. 5.

²⁰ Там же, од. зб. 2331, арк. 1—9.

цького університету — «небезпечний більшовик-комуніст», — який підтримував тісний зв'язок між Чернівецькою і Ізмаїльською революційними спілками молоді. До арешту він проводив у Ізмаїлі революційну роботу, розповсюджував заборонену літературу тощо ²¹.

Боротьба молоді Буковини стала більш активною і цілеспрямованою, коли молодіжні революційні організації стали цілком на марксистсько-ленінську платформу і створили комсомольську організацію.

В 1921 р. під керівництвом комуністичної організації на Буковині була створена секція соціалістичної молоді, до якої входила робітнича та сільська молодь, студенти університету та учні гімназій. Найбільш підготовлені і загартовані члени цієї секції були послані на нелегальну конференцію соціалістичної молоді Румунії, яка проходила 19 березня 1922 р. у м. Сібіу.

За рішенням Комуністичної партії Румунії 21 і 22 січня 1924 р. в м. Сібіу нелегально відбувся з'їзд комсомолу Румунії. Серед його делегатів були і представники Буковини. З'їзд вирішив приєднатися до Комуністичного Інтернаціоналу Молоді (КИМ). Він мав величезне значення для дальшого розвитку революційно-молодіжного руху.

Ще у вересні 1923 р., в Міжнародний день молоді, на Буковині виникла перша нелегальна комсомольська організація, до комітету якої були обрані В. Шауляк, А. Візел і Б. Кац. 1 травня 1924 р. комсомольці організували молодіжну майовку в Цецино. На ній панував бойовий настрій, було зібрано багато грошей на допомогу політ'в'язням. Другого дня поліція провела арешти серед учасників майовки. Це було перше бойове хрещення. Незважаючи на катування заарештованих, сигуранца ні про що не дізналася від них. А комсомольська організація серйозно зайнялась налагодженням конспірації. Зустрічі тепер встановлювались суворо за паролями. Використовувались і легальні форми роботи. В 1925 р. було створено робітничу фізкультурну секцію. Це дало можливість двічі на тиждень збирати молодь, не криючись.

3 березня 1926 р. на Буковині почала виходити німецькою мовою нелегальна газета «Молодий комуніст». У її підготовці, виданні і розповсюдженні брала участь більшість комсомольців. Про величезний вплив газети свідчить той факт, що майже на кожному судовому процесі комуністів неодмінно згадувались «підбурювальні дії» «Молодого комуніста».

На початку 1927 р. існували вже комсомольські організації не тільки в Чернівцях, а й у Сторожинці, Садгорі, селах Черногузах, Боянах, а також у Південній Буковині. Того ж року було створено крайком комсомолу Буковини. Обласна організація складалася спочатку з осередків по п'ять чоловік у кожному. Щоб встановити тісніший контакт з робітничою молоддю, обком перебудував свою роботу, створивши осередки безпосередньо на підприємствах. Цим комсомольська організація розширила свій вплив на робітничу молодь, залучила її до активної боротьби за соціальне і національне визволення, за возз'єднання Буковини з Радянською Україною.

Щороку на Буковині широко відзначались першотравневі свята, в підготовці і проведенні яких визначну роль відігравав комсомол. Комсомольці Чернівців і його передмість (Клокічки, Калічанки, Роші), а також міст Хотина, Новоселиці, Кіцманя, Садгори, сіл Лужан, Нової Жучки, Ошихлібів, Рогізної, Задубрівки та ін. були душою всіх революційних заходів. Незважаючи на всі перешкоди поліції, 1 травня 1925 р. в Чернівцях пролунала «Марсельеза».

²¹ Z. I. Husarescu, Mișcarea subversivă în Basarabia, Chișinău, 1925, стр. 86, 89.

1 Травня 1928 р. комсомольці за вказівкою підпільної Комуністичної організації Буковини, на чолі якої стояли І. Стасюк і К. Терлецький, розповсюджували листівки під час мітингів. Комуніст І. Стасюк закликав до об'єднання всіх трудящих світу для боротьби з буржуазією, до пропаганди вчення К. Маркса²². В день 1 Травня 1929 р. комсомольці Буковини роздавали демонстрантам портрети К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, К. Лібкнехта, Р. Люксембург, А. Бебеля, праці класиків марксизму-ленінізму («Капітал», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» та ін.)²³. Увечері в театрі з активною участю комсомольців була поставлена п'єса О. М. Горького «На дні»²⁴.

Комсомол, як і вся передова революційна молодь Буковини, разом з усіма трудящими кожного року урочисто святкував ювілеї революціонерів-демократів, прогресивних діячів науки і культури. В донесенні генерального інспектора сигуранци Буковини від 29 липня 1925 р. говорилось, що «30 травня 1925 р. українці м. Чернівців влаштували вечір, присвячений 9-м роковинам з дня смерті відомого українського революціонера Галичини доктора І. Франка, який переслідувався австрійським урядом і був покараний за свої революційні ідеї. У вечорі брали участь студенти, учні гімназії, інтелігенція і члени українських товариств. І. Стасюк зробив доповідь про революційну діяльність І. Франка, в якій говорилось і про сучасне положення на Буковині»²⁵.

Виступаючи на вечорі закінчували промови словами: «Геть окупантів з Буковини!». В донесенні сигуранци вказувалось, що на цьому вечорі «під виглядом національного свята проводилась суто комуністична пропаганда, про що говорять виступи всіх трьох комуністичних агітаторів»²⁶.

В липні 1926 р., зібравшись на віче, комсомольці університету разом з робітниками вимагали відкриття українських шкіл і університету, а також українських культурно-освітніх установ. За різкий виступ проти політики боярської Румунії багатьох студентів було заарештовано і оштрафовано²⁷.

Крім першотравневих свят, трудящі Буковини урочисто відзначали і свято Жовтневої революції. В жовтні 1928 р. на Буковині широко розгорнулась підготовка до святкування одинадцятої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Налякавшись підготовки до свята, генеральний директор сигуранци Румунії сповістив префектуру чернівецької поліції, що комсомольці Буковини, як і Румунії, готуються відзначити 7 листопада одинадцяту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції²⁸.

20 липня 1929 р., напередодні антивоєнного дня, поліція знайшла на Клокічці мішок з комуністичними листівками українською, німецькою і румунською мовами²⁹. А 1 серпня, тобто в антивоєнний день, який відзначався трудящими Буковини щороку, за закликком Комуністичної партії Румунії вулицями Чернівців пройшли демонстранти з піснями і лозунгами: «Геть короля!», «Хочемо свободи!», «Хай живе комунізм!»³⁰. Того ж дня поліцією було заарештовано 50 учасників демонстрації.

²² ДАЧО, ф. 5, оп. 1, од. зб. 5682, арк. 1—2.

²³ Там же, од. зб. 5980, арк. 1.

²⁴ Там же, арк. 10.

²⁵ Там же, од. зб. 3455, арк. 2.

²⁶ Там же, арк. 2.

²⁷ Газ. «Боротьба» від 4 грудня 1927 р.

²⁸ ДАЧО, ф. 5, оп. 1, од. зб. 5681, арк. 6.

²⁹ Там же, од. зб. 5978, арк. 1.

³⁰ Там же, од. зб. 5987, арк. 152.

Протягом 25—29 вересня 1929 р. на всіх фабриках і установах Чернівців були знайдені листівки, в яких закликалось виступити на захист антивоєнної робітничої демонстрації міст Лупен і Кишинєва, розгромленої і розстріляної урядом. Листівки закінчувались закликами: «Товариші! Робітники, робітнича молодь і трудове селянство! Створюйте загани, організації самозахисту від кривавого фашизму. Геть фашизм! Геть антирадянську війну! Хай живе робітничо-селянський уряд! Хай живе Спілка Комуністичної Молоді! Хай живе Компартія Румунії — наш сміливий вождь, ЦК Компартії Румунії, ЦК Спілки Комуністичної Молоді Румунії!»³¹.

В жовтні 1930 р. за постановою ЦК Комуністичної партії Румунії комсомол Буковини відзначив 25-річчя першої російської буржуазно-демократичної революції.

Для вироблення планів підпільної роботи комсомольці часто збирались у лісах. Під виглядом туристів, з ручними м'ячами, гітарами і гармошками йшли вони до лісу Цецино, де проводили таємні збори, вивчали заборонену літературу, готували плакати і лозунги, а увечері на плотах по річці Прут поверталися до міста з революційними піснями. 2 листопада 1930 р. о 6 годині вечора в лісі відбулась таємна нарада комсомольців Буковини з питань святкування Великої Жовтневої соціалістичної революції³². Після наради 150 молодих революціонерів вирушили до міста, щоб розповсюджувати комуністичну літературу, виставляти червоні прапори на школах, казармах, державних установах і фабриках, брати участь у мітингах трудящих. Комсомольці одержали також завдання виступати на фабриках, у школах, на заводах і вести роз'яснювальну роботу серед населення, висвітлювати у своїх виступах великі соціалістичні перетворення на Україні і в усьому Радянському Союзі.

З метою ведення революційної пропаганди в січні 1931 р. ЦК комсомолу Румунії випустив бюлетень «Казарма». В середині листопада 1931 р. були створені революційна організація студентів Чернівців, «Революційна організація ліцеїв», «Червоний школяр» («Школарул Рошу»).

Комсомольці Буковини жваво цікавились подіями, які відбувались у світі, міжнародним комуністичним молодіжним рухом. В 1931 р. вони розповсюджували листівки «Комуністичної Спілки Молоді країн Балкан». В одній з таких листівок говорилось про те, що імперіалісти готують війну проти миролюбних країн і СРСР, відзначались успіхи СРСР. У листівці молодь закликала влаштовувати мітинги, демонструвати свою солідарність з молоддю і робітниками СРСР, які стоять в авангарді боротьби за мир, створювати комітети боротьби проти війни, готувати страйки, посилювати антивоєнну пропаганду в селах і містах: «Тісніше зімкніть свої ряди навколо Комуністичної Спілки Молоді, створюйте єдиний фронт молоді, робітників, селян, під керівництвом Комуністичної партії боріться проти імперіалістичної війни, захищайте Радянський Союз від фашистської диктатури, виступайте проти фашизації молоді». Листівка закликала боротися за економічні і політичні права трудящих, виступати проти національного гніту. Вона закінчувалась словами: «Хай живе робітничо-селянська революція!»³³.

Комсомольці Буковини підтримували тісний зв'язок з революційною молоддю Греції. Ось що говорилося в листі молодих грецьких революціонерів до комсомольців Буковини: «Ми обіцяємо Вам, що кому-

³¹ ДАЧО, ф. 5, оп. 1, од. зб. 5987, арк. 160—161.

³² Там же, од. зб. 6372, арк. 133.

³³ Там же, оп. 2, од. зб. 7113, арк. 3.

ністична молодь Еллади виконає свій обов'язок і зуміє домогтись наміченої мети. В своїй діяльності ми ніколи не забуваємо Радянської Росії, в якій ми, як і весь світовий пролетаріат, бачимо цитадель світової революції. Ми будемо захищати Радянську Росію від імперіалістичної війни, яка готується. Ми виступимо на боці Червоної Армії, щоб захищати і зберегти завойовання Жовтневої революції. Ми роз'яснюємо нашій робітничій молоді суть п'ятирічного плану і роль комуністичної молоді в соціалістичній Росії»³⁴.

Велику роботу серед молоді провадили комсомольці на селі. В Нових Мамаївцях комуністичною організацією молоді керував колишній студент І. Клевчук. Разом із студентом-медиком М. Оленюком він видавав документи на роз'їзд по залізниці з метою ведення революційної пропаганди. В Шипинцях сільські комсомольці розповсюджували комуністичні листівки. На цих листівках було намальовано юнака, який держить у руках червоний прапор з п'ятикутною зіркою, серпом і молотом та написом: «На вулицю, товариші! Всі на демонстрацію. Геть антирадянську війну! Хай живе Радянський Союз!»³⁵. Молоді патріоти ходили по селах і розповсюджували листівки. М. Шеленко створив молодіжну революційну організацію в с. Вербівцях, Ланівський і Павлюк із Садгори проводили революційну роботу у селах Вербівцях, Турковцях, Кучурові Малому, Бабиному, Шипинцях, Неполоківцях³⁶.

В Садгорі в 1931 р. у сільського комсомольця І. Торончука було знайдено 186 комуністичних листівок, книгу німецькою мовою «Що таке Інтернаціонал?», книгу українською мовою про боротьбу пролетаріату тощо³⁷. Крім І. Торончука, в Садгорі проводили революційну боротьбу брати Мартин і Михайло Козаки та багато інших. Із Калічанки комуністичні листівки в Адинкату (Глибоку) переносив А. Здрілюк, який працював там у залізничних майстернях. Юнак А. Ощипка із Лужан був довіреною особою комуністичної організації Буковини і розповсюджував по українських селах інструкції комуністичної організації Чернівців.

У січні 1932 р. комсомольці розповсюджували листівки і фотографії В. І. Леніна, К. Лібкнехта і Р. Люксембург. В одній з листівок говорилося: «Декада від 16 січня по 25 січня є декадою трьох «Л», тобто декадою Леніна, Лібкнехта і Люксембург. Протягом цієї декади пролетаріат усього світу святкує пам'ять своїх керівників. Під керівництвом Леніна і створеної ним Комуністичної партії робітники і селяни СРСР прогнали фабрикантів, поміщиків і банкірів і разом з бідним селянством створили диктатуру пролетаріату. Сьогодні, після 14 років взяття влади в свої руки, селяни і робітники СРСР не знають безробіття і кризи»³⁸. Далі говорилося про ті успіхи, яких досяг СРСР у промисловості, сільському господарстві, культурі.

В іншій листівці Буковинський крайовий комітет Комуністичної партії Румунії агітував селянство конфіскувати всі поміщицькі землі та інвентар і розподіляти землю серед безземельних селян, «не платити податків, не давати леї на підготовку війни проти Радянської Росії». Листівка закінчувалась лозунгами: «До боротьби проти нових податків! Геть румунських окупантів з Буковини! Хай живе Червона Радянська Буковина!»³⁹.

³⁴ ДАЧО, ф. 5, оп. 1, од. зб. 6372, арк. 32.

³⁵ Там же, оп. 2, од. зб. 7109, арк. 314; газ. «Glasul Bucovinei» від 8 вересня 1932 р.

³⁶ Там же, оп. 1, од. зб. 6372, арк. 6.

³⁷ Там же, ф. 118, оп. 1, од. зб. 6919, арк. 2.

³⁸ Там же, ф. 5, оп. 2, од. зб. 7792, арк. 1.

³⁹ Там же, од. зб. 7798, арк. 13—15.

В січні, лютому і березні 1932 р. комуністичні листівки розповсюджувались на Калічанці, в залізничних майстернях, ткацькій фабриці, біля казарм, суду, а на телеграфних стовпах і багатьох вулицях міста були вивішені червоні прапори.

В березневі дні 1932 р. на антиурядову демонстрацію піднялась робітничка, сільська, студентська і учнівська молодь. Але сили не були рівні. Демонстрація була придушена, а молоді революціонери заарештовані.

21 березня 1932 р. була розгромлена і потоплена в крові комсомольська демонстрація. Понад 100 комсомольців Буковини було ув'язнено в тюрмах, вивезено до Румунії. За тюремними мурами поліція знущалась над комсомольцями, застосовуючи середньовічні методи інквізиції. Але комсомольці не занепадали духом, і часто з-за тюремних ґрат лунали «Інтернаціонал» та «Марсельєза». В далекій Трансільванії до тюрми «Карансеш», «Тиргу-Окна» та до тюрми для жінок «Мисля», як згадують колишні комсомольці Андрійчук, Ланівський, Торончук, Гнеп⁴⁰, з гір сходились люди, щоб послухати мелодійних революційних пісень.

В «Карансеші» в той час перебувало багато комсомольців Буковини, які пізніше загинули в Іспанії в боротьбі з фашистами. В 1933 р., в день річниці Паризької Комуні, чернівецькі комсомольці вивісили в камері червоні прапори, співали «Інтернаціонал» та інші революційні пісні. До солдатів, які охороняли тюрму, комсомольці писали: «Брати солдати, ви нас не стріляйте, бо ми є усі брата-експлуатовані». Але в тюрму проникла сигуранца, і комсомольці були відправлені спочатку до Бухареста, а потім в «Тиргу-Окна», де вже було 70 комуністів. У цій тюрмі в'язні перебували по коліна у воді. Тут комсомолец Ланівський просидів до 1935 р.

22 березня 1932 р. в Чернівцях відбулась комсомольсько-молодіжна демонстрація під лозунгом: «Хліба! Роботи! Геть війну! Хай живе Радянська Росія!» Демонстранти підійшли до будинку префектури, де відбулись криваві сутички з поліцією, яка по-звірячому розправилась з демонстрантами. Було заарештовано 40 комсомольців. Усіх їх обвинувачували в антиурядовій пропаганді, в розповсюдженні комуністичної літератури і т. д.

Після кривавих березневих днів боротьба не припинилась. Листівки знову появились у місті і селах. Так, наприклад, 25 березня 1932 р. розповсюджувались у Чернівцях комуністичні листівки, в яких говорилося: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся! До всіх робітників, селян, пригночених націй! Товариші! Капіталістична система у всьому світі розвалюється. Розвалюється, незважаючи на всі зусилля спертись на експлуатацію і тероризування широких мас, які прагнуть скинути з себе ярмо капіталу. Румунія, імперіалістичний жандарм на кордоні Радянського Союзу, озброївшись до зубів, готова в будь-який момент за наказом імперіалістичного західного блоку кинутись на Батьківщину пролетаріату...». «Робітники і селяни, всі експлуатовані і гноблені,— говорилось далі в листівці,— не залишайте своїх товаришів, які ув'язнені в тюрмах, мужніх борців гнобленого класу. Будемо по-братерському боротися разом з ними на фабриках, заводах, полях. Разом з ними ви повинні організовувати мітинги і страйки протесту проти фашистського уряду, за поліпшення режиму для політв'язнів. Будемо допомагати всім засудженим товаришам і їх сім'ям. Об'єднайтеся навколо МОДР'у і ви-

⁴⁰ Василь Миколайович Гнеп—нині голова одного з передових колгоспів на Буковині «Більшовик», Заставнівського району, Герой Соціалістичної Праці.

ходьте на вулицю з протестом проти фашизму за звільнення політв'язнів! Геть кривавий терор у Румунії! Слава нашим товаришам, які загинули в боротьбі! Хай живе ЦК МОДР'у Румунської секції!»⁴¹. Ця листівка розповсюджувалась комсомольцями не тільки на Буковині, а й по всій Румунії.

В Маніфесті ЦК Спілки Комуністичної Молоді Румунії 1932 р. говорилося: «Лише сполучивши всі різновидності економічної боротьби і надавши їй характеру політичної, тісно пов'язавши її з антивоєнною і антифашистською боротьбою шляхом пропаганди її в казармах, ми зможемо завоювати широкі маси молоді, робітників, селян і солдатів і перетворити імперіалістичну боротьбу у війну громадянську»⁴².

1 серпня 1932 р., тобто в антивоєнний день, у Чернівцях відбулась молодіжна демонстрація. Юнаки і дівчата несли червоні прапори з написами «Хай живе Інтернаціонал!», «Хай живе комуністична молодь Румунії і Росії!», «Геть війну проти Радянського Союзу!». Під час сутички між демонстрантами і поліцією був важко поранений М. Меркуляк, понад 35 чол. заарештовано. Того ж дня на Калічанці комсомольці виступили з доповідями про Радянський Союз⁴³.

Влітку 1932 р. в Чернівецькому університеті 40 студентів-комсомольців було заарештовано за розповсюдження комуністичних листівок, організацію вечорів, на яких вивчались твори класиків марксизму-ленінізму⁴⁴. Студенти Чернівецького університету розповсюджували рукописну студентську газету-журнал «Студентська боротьба» — орган революційного студентства Румунії в Чехословаччині. Девізом «Студентської боротьби» було: «Бідний студент, борись у лавах революційних робітників і селян!». Студенти писали: «Ми, революційні студенти Румунії, із захопленням дивимось на діяльність радянських студентів, які сприяють величній справі будівництва соціалістичного суспільства. Ми запевняємо наших товаришів з Радянського Союзу, що докладемо всіх зусиль, щоб перешкодити здійсненню плану світової буржуазії — організувати інтервенцію. І якщо вибухне війна, то ми повернемо свою зброю проти нашої буржуазії, за Ради в усьому світі»⁴⁵.

Комсомольські осередки існували на всіх факультетах університету, фабриках, підприємствах, у багатьох школах, їх членами була переважно робітнича і сільська молодь. 21 жовтня 1932 р. перед судом стали дев'ять дівчат, які в класі жіночої гімназії створили комсомольський осередок, проводили комуністичну пропаганду, збирали гроші у фонд МОДР'у і брали участь у таємних зборах⁴⁶. У газеті «Der Tag» від 8 листопада 1932 р. повідомлялось, що поліція викрила на одній з вулиць молодіжний комуністичний осередок, до якого входило 11 юнаків і дівчат. У них було знайдено дві друкарські і одна копіювальна машинки. Вони були заарештовані і передані поліції⁴⁷.

Молоді патріоти використовували всі можливості і методи для роз'яснювальної роботи серед населення. 15 лютого 1933 р. під час вечорниць в с. Ошихліби С. Бабюк розповідав про заможне і культурне життя трудящих Радянської України⁴⁸. Серед молоді розповсюджувались молодіжні значки з радянськими емблемами.

⁴¹ ДАЧО, ф. 5, оп. 2, од. зб. 7109, арк. 131.

⁴² Там же, од. зб. 7117, арк. 2—4.

⁴³ Там же, од. зб. 7109, арк. 2.

⁴⁴ Газ. «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» від 8 липня 1932 р.

⁴⁵ ДАЧО, ф. 118, оп. 4, од. зб. 6920, арк. 71—76.

⁴⁶ Газ. «Vorwärts» від 22 жовтня 1932 р.

⁴⁷ ДАЧО, ф. 5, оп. 2, од. зб. 7109, арк. 387.

⁴⁸ Там же, оп. 1, од. зб. 8239, арк. 11.

Коли в травні 1933 р. на Буковині було заарештовано багато комуністів, то комуністичну організацію поповнили члени створеної в 1933 р. «Генеральної академічної асоціації студентів», куди входило приблизно 150 студентів. Ця академічна асоціація студентів, як вказувала і сама поліція, була «перетворена в спільну комуністичну організацію»⁴⁹.

Студенти в підпільних гуртках вивчали теорію марксизму-ленінізму. Один студент підготував і читав у жовтні 1933 р. лекцію «Марксизм і селянство», за що був заарештований і виключений з університету⁵⁰.

В лютому 1934 р. в Чернівцях було заарештовано близько 25 чол., серед них багато учнів⁵¹. У березні того ж року поліція заарештувала багатьох членів обласної комуністичної організації Чернівців і Бессарабії. Для посилення зв'язків комуністів Буковини з Компартією Румунії на Буковину був посланий студент Бухарестського університету. Студенти Чернівецького університету в грудні 1934 р. оголосили страйк у зв'язку з незадовільним матеріальним становищем студентів, високою платою за навчання, користування бібліотекою, проживання в гуртожитках тощо⁵². Через революційні заворушення Чернівецький університет кілька разів закривався.

Комсомол Буковини проводив велику роботу по залученню робітничої і селянської молоді на свій бік. Для цього комсомольці вступили до профспілкових, спортивних, культурно-освітніх та інших організацій. Незважаючи на сувору заборону уряду проводити мітинги, збори, демонстрації, розповсюджувати літературу, у вересні 1936 р. на будинках Чернівців були вивішені лозунги: «Геть фашизм!», «Хочемо миру, хочемо хліба!». На стінах 3-го державного ліцею було написано: «Створюйте комітети боротьби за мир. Геть фашизацію шкіл!»⁵³.

У 1937 р. в Хотині розгорнули революційну діяльність учні і учениці гімназій. Було заарештовано 55 гімназистів за розклеювання комуністичних листівок, читання забороненої літератури, збирання грошей для революціонерів⁵⁴.

Так під керівництвом комуністичної організації комсомол Буковини був вірним і активним помічником комуністів в організації трудящої молоді на боротьбу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. В умовах жорстокого режиму ґартування і боровся за Радянську владу, за щастя, добробут, мир, за возз'єднання Буковини із своєю матір'ю — Радянською Україною славний комсомол Буковини. Його надії здійснились 28 червня 1940 р., коли Радянська Армія назавжди визволила трудящих Буковини.

⁴⁹ ДАЧО, ф. 5, оп. 2, од. зб. 8787, арк. 4.

⁵⁰ Там же, оп. 1, од. зб. 8239, арк. 15—16.

⁵¹ Газ. «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» від 20 лютого 1934 р.

⁵² ДАЧО, ф. 5, оп. 2, од. зб. 8749, арк. 1—2. Газ. «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» від 27 березня 1934 р.

⁵³ ДАЧО, ф. 5, оп. 2, од. зб. 9726, арк. 14.

⁵⁴ Газ. «Morgenblatt» від 21 вересня 1937 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

СТОРІНКИ ДРУЖБИ РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ

М. З. ДАНИЛЮК .

САМОВІДДАНА ПРАЦЯ КОЛГОСПНИКІВ УКРАЇНИ, ЕВАКУЙОВАНИХ У СХІДНІ РАЙОНИ СРСР (1941—1944 рр.)

Тяжкі випробування в роки Великої Вітчизняної війни не тільки не ослабили, а, навпаки, ще більше зміцнили дружбу народів Радянського Союзу, які одностайно виступили на захист своєї соціалістичної Батьківщини і подавали один одному допомогу в боротьбі проти фашизму. В цій братній допомозі виявилась могутня сила радянського патріотизму і дружби народів СРСР. В цій дружбі народи СРСР вбачали запоруку своєї непереможності і незалежності.

В той час кожен радянський патріот з особливою гостротою відчував, яка дорога і близька йому Вітчизна. І прагнення швидше визволити рідну землю від гітлерівського рабства викликало величезне патріотичне трудове піднесення. Любов до своєї Батьківщини і жагуча ненависть до загарбників множили сили і енергію радянських людей.

У перший період Великої Вітчизняної війни, коли Радянська Армія змушена була з важкими боями відступати вглиб країни, радянський народ, виконуючи рішення партії і уряду, проводив роботу по евакуації населення, устаткування фабрик і заводів, цінного майна, сировини, тракторів, сільськогосподарських машин, продовольства в східні райони. Ця грандіозна робота мала величезне значення у створенні могутнього воєнного виробництва, в забезпеченні збройних сил нашої країни всім необхідним для перемоги над ворогом.

Разом з усім радянським народом українські колгоспники евакуювали величезну кількість громадської худоби, продовольства, тракторів, сільськогосподарських машин і т. ін. В глибинні райони СРСР виїхало багато колгоспників, спеціалістів сільського господарства, механізаторів.

Трудящих, евакуйованих з України, тепло зустріло населення нашої багатонаціональної Батьківщини. Колгоспники і механізатори з УРСР на нових місцях були забезпечені усім необхідним і мали всі умови для плідної роботи.

Працівники сільського господарства України були дуже вдячні за безкорисливу братню допомогу. Так, евакуйовані українці—члени колгоспу ім. Хрущова, Краснокутського району, Саратовської області,— писали: «Обставини примусили нас зустрічати 25 річницю УРСР хоч і далеко від своїх рідних місць, але серед братнього російського народу, який прийняв українців як братів і сестер, як своїх рідних, спасибі йому за це»¹. Згадуючи про те, як прийняли евакуйованих українців у східних районах СРСР, Ф. Дубковецький писав, що наддніпрянські

¹ Газ. «Комуніст» від 23 грудня 1942 р.

українці знайшли теплий прийом на Волзі, де їх зустріли, як рідних братів².

Комуністична партія, проводячи величезну роботу по мобілізації всіх сил на розгром ворога, приділяла велику увагу піднесенню трудової активності працівників тилу, які вносили гідний вклад у справу боротьби проти ворога, у справу визволення своєї Батьківщини.

Розуміючи, що наблизити час визволення України можна було тільки героїчною, самовідданою працею, українські робітники і колгоспники включились у грандіозну роботу народів СРСР по забезпеченню фронту всім необхідним.

Серед евакуйованих з України працівників сільського господарства було багато передовиків, відомих до війни своїми досягненнями в розвитку сільськогосподарського виробництва. Передові українські колгоспники і спеціалісти сільського господарства широко впроваджували свій досвід господарювання в колгоспах і МТС Поволжя, Заволжя, Приуралля, Середньої Азії та Закавказзя.

На нових місцях патріоти України боролися за вирощування високих урожаїв. Вони показували зразки боротьби за виконання державних планів розвитку тваринництва та інших галузей сільського господарства. «Ми знаємо, що радянський тил — це той же фронт, і віддаємо всі сили самовідданій праці на допомогу фронту. Фронту потрібно обмундирування, продовольство, і ми це дамо»³. Так писали в листі до Президії Верховної Ради УРСР і ЦК КП(б)У українські колгоспники, евакуйовані з Ворошиловградщини.

Багато колгоспів і МТС, евакуйованих з України, в період перебування у східних районах країни являли собою самостійні господарські одиниці. З колгоспників і механізаторів українських МТС у багатьох місцях були створені окремі бригади. Не розформовувались також деякі евакуйовані МТС. Так, Раднарком СРСР своїм розпорядженням від 18 червня 1942 р. дозволив Наркомзему СРСР зберегти як самостійні господарські одиниці 100 МТС України, які налічували 5125 тракторів, евакуйованих восени 1941 р. в Ростовську, Воронежську, Сталінградську, Саратовську області та Орджонікідзевський (нині Ставропольський) край⁴.

За зразкову роботу на трудовому фронті в тилу сотні українських робітників і колгоспників було нагороджено орденами та медалями Радянського Союзу.

Беручи активну участь у Всесоюзному соцзмаганні працівників сільського господарства, евакуйовані робітники і колгоспники домагалися значних успіхів у підвищенні продуктивності праці і збільшенні врожайності сільськогосподарських культур. У Советському районі, Саратовської області, бригада О. Занзівер, яка складалась із жінок та дівчат, евакуйованих з колгоспу «Нове життя», Недригайлівського району, Сумської області, змагалась з 4 бригадою колгоспу ім. Кірова. На Україні бригада О. Занзівер застосовувала на збиранні зчеп із п'яти—шести лобогрійок на одному тракторі, що набагато збільшувало продуктивність праці. За перший день роботи на новому місці зчепом із трьох лобогрійок члени бригади скосили 15 га при нормі 4 га на лобогрійку. На другий день до трактора причепили шість лобогрійок і скосили 30 га. Так за шість днів було скошено жито на площі в 140 га. 4 бригада за такий же час збрала тільки 40 га жита⁵.

² Ф. Дубковецький, На шляхах до комунізму, К., 1952, стор. 52.

³ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі—ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. і4, од. зб. 207, арк. 3—4.

⁴ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2, арк. 1—2.

⁵ Газ. «Советская Украина» від 19 серпня 1942 р.

Евакуйовані колгоспи ім. Чапаєва з Дніпропетровщини та ім. Сталіна із Запорізької області, перебуваючи в Безим'янському районі, Саратовської області, змагались між собою. На початку 1942 р. перехідний Червоний прапор райкому партії та райвиконкому завоювали колгоспники артїлі ім. Сталіна. Але на весняній сівбі колгоспники артїлі ім. Чапаєва випередили сусідів, посіяли краще і швидше, і перехідний прапор було передано їм. Свої досягнення під час посівної кампанії колгоспники артїлі ім. Чапаєва закріпили самовідданою працею на збиранні урожаю. В соцзмаганні, яке розгорнулось за високу продуктивність праці, першість завоювала ланка С. Ващенко, яка була ініціатором нічного збирання. Цей почин підтримали всі колгоспники артїлі ім. Чапаєва. Особливо добре працювали на збиранні врожаю К. Косач, С. Ващенко, М. Запорожець, П. Бугайова⁶.

Артіль «Авангард», Пологівського району, Запорізької області, була евакуйована на Поволжя у Свердловський район.

Самовідданою працею колгоспники добились того, що їх колгосп в кінці 1942 р. вийшов у число передових по Саратовській області. Всі свої зобов'язання перед державою колгоспники виконували достроково⁷.

Колгоспники уже згадуваної артїлі ім. Хрущова, Краснокутського району, Саратовської області, в 1942 р. перевиконали плани здачі державі молока, овочів, м'яса, яєць і хліба. В рахунок 1943 р. колгосп в грудні 1942 р. здав 118 ц м'яса, продав державі багато іншої продукції тваринництва⁸.

Успішною була господарська діяльність колгоспу «Червона наука», Верхньо-Тепловського району, Ворошиловградської області, колгоспу ім. Леніна, Синельниківського району, артїлі ім. К. Маркса, Васильківського району, Дніпропетровської області, бригади тваринників колгоспу «Червоний лан», Градизького району, Полтавської області, і багатьох інших колгоспів і бригад тваринників.

Відаючи всі сили на виконання державних завдань, на допомогу фронту, українські колгоспники і колгоспниці добивались високої продуктивності праці. Так, у колгоспі ім. Хрущова, Краснокутського району, Саратовської області, на 11 грудня 1942 р. О. Кольцова і У. Сукач виробили понад 500 трудоднів⁹. Евакуйована з артїлі ім. Фрунзе, Ніжинського району, Чернігівської області, В. Кресан, яка мала п'ятеро дітей, за 1942 р. виробила 400 трудоднів¹⁰. В. Махновець працювала на тваринницькій фермі колгоспу ім. Ворошилова, Комсомольського району, Сталінградської області. Сумлінним ставленням до виконання своїх обов'язків вона завоювала широку популярність в районі. За 10 місяців 1942 р. В. Махновець виробила 650 трудоднів¹¹. Колгоспниці українського колгоспу ім. Тельмана, що перебував у Краснопартизанському районі, Саратовської області, виробили: Я. Фільченко — 706 трудоднів, Я. Бовкун — 600, О. Задунайська — 543¹².

Евакуйовані в глибинні райони МТС успішно працювали, подаючи всебічну допомогу місцевим колгоспам у вирощуванні високих врожаїв і в розвитку інших галузей сільського господарства. В роки Вітчизняної війни Ново-Григорівська МТС, Гуляй-Пільського району, Запорізької області, була евакуйована до Азербайджанської РСР, у с. Хіндрістан. Уже в 1942 р. механізатори МТС разом з колгоспниками тих

⁶ Газ. «Советская Украина» від 14 серпня 1942 р.

⁷ Газ. «Комуніст» від 2 січня 1943 р.

⁸ Газ. «Комуніст» від 23 грудня 1942 р.

⁹ Газ. «Комуніст» від 23 грудня 1942 р.

¹⁰ Газ. «Комуніст» від 2 січня 1943 р.

¹¹ Газ. «Советская Украина» від 9 січня 1943 р.

¹² Газ. «Колгоспник України» від 29 лютого 1944 р.

артілей, які вони обслуговували, виростили по 18 ц зернових і по 15 ц бавовни з га. На другий рік вони домоглися ще вищого врожаю. За ці успіхи колективу Ново-Григорівської МТС було присуджено перехідний Червоний прапор Наркомзему республіки, який і зараз зберігається в МТС¹³.

Добре працювала у колгоспі ім. Тельмана, Краснопартизанського району, Саратовської області, тракторна бригада з евакуйованих українських механізаторів під керівництвом С. Синиці. Борючись за високопродуктивну роботу тракторів і одержання високих урожаїв, вона в 1943 р. займила друге місце у Всесоюзному соцзмаганні трактористів¹⁴.

В Кіровській МТС, Саратовської області, працювало багато трактористів і комбайнерів — вихованців машинно-тракторних станцій України. Вони добре справлялися із своїми завданнями, давали високі норми виробітку, брали активну участь у соціалістичному змаганні¹⁵.

Чорноострівська МТС, Кам'янець-Подільської області, під час війни знаходилась при Єлань-Кальонівській МТС, Воронезької області. До місця евакуації трактори пройшли своїм ходом тисячі кілометрів, і, незважаючи на це, Чорноострівська МТС стала найдовше з передових в області, а показники роботи чорноострівців були найвищими в районі¹⁶.

Успішно працювали в східних районах СРСР евакуйовані з України Охтирська МТС, Сумської області, колектив якої зберіг свій тракторний парк у кількості 81 трактор, Павлоградська МТС, Дніпропетровської області, та багато інших¹⁷.

Перебуваючи у східних районах, робітники, колгоспники та інтелігенція, евакуйовані з України, разом з усім радянським народом у грудні 1942 р. відзначили знаменну дату в житті українського народу — 25-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Партийними і радянськими організаціями областей і районів, де працювали евакуйовані з України, була проведена велика робота по підготовці до святкування цієї дати. Починаючи з другої половини грудня, на всіх евакуйованих підприємствах, у колгоспах, радгоспах, МТС та інших організаціях проводились мітинги, бесіди і доповіді, присвячені 25-річчю Радянської влади на Україні. В містах Саратові і Енгельсі, де було особливо багато підприємств і установ з України, відбулись загальноміські збори робітників, службовців та інженерно-технічних працівників разом з партійними, радянськими і громадськими організаціями цих міст¹⁸.

Святкування 25-річчя УРСР проходило під лозунгами мобілізації всіх робітників, колгоспників і трудової інтелігенції на дальше підвищення продуктивності праці, посилення допомоги Радянській Армії, партизанським загонам України і збирання коштів на будівництво бойової техніки. Мітинги, збори, бесіди і доповіді, які проходили під знаком співдружності народів СРСР, привертати велику увагу населення. На них приходили представники підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС та інших установ. Тільки в Саратовській області мітинги, доповіді і бесіди, присвячені 25-річчю УРСР, було проведено на 207 підприємствах і установах, у 118 колгоспах, радгоспах і МТС¹⁹.

¹³ Газ. «Наддніпрянська правда» від 1 травня 1954 р.

¹⁴ Газ. «Колгоспник України» від 29 лютого 1944 р.

¹⁵ Газ. «Советская Украина» від 14 серпня 1942 р.

¹⁶ Газ. «Правда Украины» від 12 червня 1944 р.

¹⁷ Газ. «Социалистическое земледелие» від 24 грудня 1942 р.

¹⁸ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 9, арк. 8.

¹⁹ Там же, арк. 10.

Святкування 25 річниці УРСР викликало серед евакуйованих українців велике трудове піднесення. Було підведено підсумки роботи евакуйованих з України працівників сільського господарства і взято нові зобов'язання. На зборах працівники сільського господарства зобов'язувалися поліпшити підготовку до весняної посівної кампанії, посилити допомогу Радянській Армії і партизанам України. Так, колгоспники артїлі ім. Леніна с. Сплавнухи, Красноармійського району, Саратовської області, звернулись із закликом до колгоспників району зразково підготуватися до весняних польових робіт, достроково відремонтувати сільськогосподарський реманент, виростити весь приплод молодняка і зберегти все зерно для передачі визволеним районам України, організувати збір хліба і подарунків партизанам України і воїнам Радянської Армії та коштів на будівництво бойової техніки²⁰.

Партійні організації, очоливши соцзмагання в колгоспах і МТС, мобілізували працівників сільського господарства на трудові подвиги в ім'я захисту своєї Батьківщини, на переборення труднощів воєнного часу, виховували колгоспників у дусі радянського патріотизму і дружби народів. Вони узагальнювали досвід передових колгоспів і окремих передовиків сільськогосподарського виробництва, робили його надбанням кожного працівника сільського господарства. Основна маса сільських комуністів працювала безпосередньо в колгоспному виробництві.

В боротьбі за розвиток усіх галузей сільськогосподарського виробництва і за подання всебічної допомоги фронту колгоспники артїлі ім. Енгельса, евакуйовані з Андріївського району, Запорізької області, показували зразки самовідданої праці. Наприклад, на збиранні сіна колгоспниці М. Писанець, К. Черняк, М. Марченко щоденно скошували лобогрійками по дев'ять-десять га при нормі п'ять га. Це дало можливість колгоспу скосити 1450 га трав у найкоротші строки і провести збирання сіна без втрат²¹. З таким же трудовим піднесенням працювали колгоспники і колгоспниці і на інших ділянках. Колгоспниці — члени транспортної бригади — день і ніч возили зерно на державний зсипний пункт. Вони часто працювали по дві-три доби. За півтора місяця було вивезено на заготівельні пункти 20 тис. пудів хліба, і артіль достроково — першою в районі — розрахувалась з державою по всіх видах поставок²². Борючись за високі урожаї, колгоспники виконали план підняття зябу на 175%²³.

Успіхи артїлі ім. Енгельса були досягнуті завдяки тому, що комуністи колгоспу проводили велику масово-політичну роботу серед колгоспників. Вони інформували їх про становище на фронтах Вітчизняної війни, розповідали про життя тих радянських людей, які залишились на тимчасово окупованій території України, знайомили з питаннями економічного і політичного життя нашої країни. Все це сприяло вихованню ненависті до німецько-фашистських загарбників і прагнення віддати всі сили справі перемоги над фашистською Німеччиною.

В листопаді 1943 р. в артїлі ім. Енгельса було організовано колективне читання листа від товаришів, які повернулися відбудовувати господарство визволеного Андріївського району. Вони писали про страшні злодіяння фашистських недолюдків, про руйнування, заподіяні німе-

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 9, арк. 13.

²¹ Газ. «Соціалістическое земледелие» від 27 листопада 1943 р.

²² Е. И. Солдатенко, Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1954, стор. 171.

²³ Газ. «Соціалістическое земледелие» від 27 листопада 1943 р.

цько-фашистськими окупантами. Кожному з присутніх на зборах були добре відомі села, школи і лікарні, клуби і тваринницькі приміщення, спалені і зруйновані окупантами. Колгоспники добре знали багатьох радянських людей, яких закатували фашисти. Такі збори були найкращою школою виховання ненависті до ворога. Вони допомагали партійній організації і правлінню артілі спрямовувати зусилля колгоспників до головної мети — ще краще і напруженіше працювати, щоб прискорити остаточний розгром ворога²⁴.

Парторганізація колгоспу ім. Крупської, евакуйованого в Советський район, Саратовської області, налічувала 26 комуністів, 21 з них працював безпосередньо в колгоспному виробництві. У 1942 р., завдяки самовідданій праці колгоспників, артіль на площі понад 4000 га виростила багатий урожай зернових культур. Приклади самовідданої праці показували комуністи Ведрик, Носова та інші, які виконували денні завдання не менш як на 200%. Г. Мацюк — член райкому ВКП(б) — виробляла по три норми за день. Свій досвід роботи в гордонській бригаді вона передавала іншим колгоспникам²⁵. Так працювала переважна більшість комуністів.

Результати діяльності українських колгоспників, механізаторів і спеціалістів сільського господарства показали, що практика збереження евакуйованих колгоспів, окремих бригад і МТС як самостійних господарських одиниць себе виправдала. Краще зберігалась матеріальна частина, худоба, продуктивніше використовувалась техніка, не розпорошувались кадри. У складі евакуйованих колгоспів, бригад і МТС партійний і радянський актив, передовики сільськогосподарського виробництва становили великий процент. Це сприяло досягненню значних успіхів у роботі²⁶.

Багато українських колгоспів, тракторних бригад і МТС були для колгоспників східних областей школою передового досвіду. Такою школою була, наприклад, бригада, керована П. Ангеліною, яка була евакуйована з Старо-Бешівського району, Сталінської області. Під час Вітчизняної війни ця бригада працювала в Будьонівській МТС, Теректинського району, Західно-Казахстанської області. В 1942 р. бригада П. Ангеліної виконала більше двох річних норм тракторних робіт і заощадила 13,8 т пального²⁷. Окремі члени цієї бригади досягали ще більш високої продуктивності праці. Наприклад, К. Ангеліна за 1942 р. перевиконала своє завдання в чотири рази²⁸. В 1943 р. бригада П. Ангеліної виконала три річні норми тракторних робіт²⁹.

Найбільш цінним у роботі бригади П. Ангеліної, як і багатьох інших бригад і МТС, було прагнення поділитися досвідом вищого виховання високих урожаїв. У колгоспі ім. Будьонного вважали, що їх землі не можуть давати хороших урожаїв. Тут збирали по 5—6 ц зерна з га. Бригада П. Ангеліної довела, що в умовах Казахстану можна збирати більш високі врожаї. В 1943 р., наприклад, у колгоспі ім. Будьонного було зібрано пшениці по 11,1 ц, проса по 13,5 ц з одного га. За перевиконання плану врожайності бригада одержала додаткової оплати 200 ц зерна³⁰. Це було досягнуто завдяки тому, що високопродуктивна робота:

²⁴ Газ. «Социалистическое земледелие» від 27 листопада 1943 р.

²⁵ Газ. «Советская Украина» від 18 серпня 1942 р.

²⁶ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 4, арк. 36.

²⁷ ПА і ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 414, арк. 2.

²⁸ Газ. «Советская Украина» від 1 січня 1943 р.

²⁹ П. Ангеліна, Люди колгоспних ланів. К., 1950, стор. 52.

³⁰ Центральний архів Міністерства сільського господарства СРСР, оп. 270, зв. 699, спр. 18, арк. 254.

тракторів поєднувалась з високою культурою землеробства, із здійсненням усіх агротехнічних заходів, які забезпечували високі врожаї. Бригада завжди добивалась відмінної якості оранки і передпосівної обробки землі, сівбу і збирання врожаю проводила в стислі строки.

Велико-Білозерська МТС, Запорізької області, була евакуйована в Асхунський район, Азербайджанської РСР. Вона зробила дуже багато для підвищення урожайності полів місцевих колгоспів. Понад усе азербайджанців радувала висока виробнича культура українських механізаторів, висока якість оранки, рядовий посів, обробка літніх парів, зразкова організація праці в бригадах. Передовий досвід великобілозерців розповсюджувався у місцевих МТС³¹.

У зв'язку з тимчасовою окупацією України та інших важливих економічних районів СРСР перед колгоспним селянством східних районів постало завдання розширення посівних площ і збільшення посівів ряду важливих технічних культур. Евакуйоване населення внесло певний вклад у цю справу. Незважаючи на тяжкі умови війни, посівні площі на сході СРСР у 1941 і 1942 рр. були збільшені. Наприклад, колгоспи Сибіру, Уралу, Казахстану і Середньої Азії в 1942 р. розширили посівну площу на 2260 тис. га³².

В роки війни евакуйовані українські колгоспники внесли великий вклад у справу розширення посівних площ цукрових буряків у східних районах СРСР. Так, за 1941—1944 рр. посівні площі цукрових буряків в тилових районах збільшились майже вдвоє³³. Евакуйовані українські буряководи, маючи великий досвід вирощування цукрових буряків, допомагали колгоспникам східних районів і Середньої Азії у цій справі.

В 1942 р. колгоспники України вперше посіяли цукрові буряки в заволзьких степах. У Советському районі, Саратовської області, цю культуру вирощували вісім українських колгоспів. Артіль «Червоні зорі» і «Жовтнева революція» зібрали на поливних землях по 1000 ц цукрових буряків з га³⁴. Вперше також були посіяні цукрові буряки в колгоспах Краснокутського району, Саратовської області. Переборюючи великі труднощі, не маючи достатньої кількості хімікатів для боротьби з шкідниками, добрів, працюючи в нових кліматичних умовах, вони добивались високих урожаїв цукрових буряків: артіль «Факел революції» зібрала по 120 ц з га, «Герой праці» — по 150 ц, «Українець» — по 165,5 ц, ім. XVIII партз'їзду — по 170 ц з га³⁵.

Багаторічний досвід вирощування цукрових буряків передавала узбецьким колгоспникам ланкова-тисячниця Христинівського району, Київської області, К. Осичанська, яка під час війни працювала агротехніком Булунгурської МТС, Самаркандської області. Сільськогосподарські артілі «Правда» та ім. Леніна з її активною допомогою виростили в 1942 р. урожай по 500—600 ц цукрових буряків з га. В колгоспі ім. Леніна, Нарпайського району, в 1942 р. було зібрано високий урожай цукрових буряків на площі 200 га. Посівом і вирощуванням керував Мілуєнко, який до Вітчизняної війни працював заступником голови одного з колгоспів Вінницької області. По 900 ц цукрових буряків з га зібрали передові ланки колгоспу ім. Ахунбабаєва, Джамбульського району. Всіма роботами по вирощуванню цукрових буряків керував евакуйований із України агроном Злотник³⁶.

³¹ Газ. «Правда України» від 15 липня 1944 р.

³² Центральний архів Міністерства сільського господарства СРСР, оп. 270, зв. 757, спр. 197, арк. 19.

³³ Там же, зв. 898, спр. 59, арк. 6.

³⁴ Газ. «Комуніст» від 18 грудня 1942 р.

³⁵ Газ. «Комуніст» від 7 січня 1943 р.

³⁶ Газ. «Комуніст» від 10 січня 1943 р.

Заспівувачка руху п'ятисотниць М. Демченко під час війни навчалася в Алма-Атинському сільськогосподарському інституті. Свій досвід вирощування високих урожаїв цукрових буряків вона передавала казахським колгоспникам³⁷.

Сповнені свідомості патріотичного обов'язку перед Батьківщиною, колгоспники подавали велику допомогу збройним силам внесками у фонд оборони і на будівництво воєнної техніки, посилали захисникам Батьківщини теплий одяг, подарунки. Евакуйовані українські колгоспники, як і всі радянські люди, прагнули прискорити визволення радянської землі від гітлерівських загарбників. Колгоспниця артілі «Зуївка», Сталінградської області, С. Луценко 2 січня 1943 р. писала до газети «Комуніст»: «Щоб прискорити розгром ненависних гітлерівських бандитів, я в 1942 р. здала державі 12 пудів хліба, на 7500 крб. облігацій державних позик, а днями внесла на танкову колону 14 тис. крб. грішми». Колгоспники артілі «Червона наука» на свої заощадження купили шість бойових літаків, які були передані Сталінградському фронту і брали участь в боях³⁸.

Артіль «Рекорд», яка була евакуйована в Поволжя з Ворошиловградської області, повністю виконала свої зобов'язання по поставках державі хліба, овочів, молока, м'яса. Підрахунки показали, що після засипки насінневих, продовольчих і фуражних фондів на трудодень колгоспникам можна було видати по 4 кг зерна. Зважаючи на свою забезпеченість хлібом та іншим продовольством, колгоспники вирішили видати на трудодень по 2 кг зерна, а решту — продати державі. Так робили колгоспники й інших артілей³⁹.

Серед українців, евакуйованих у східні райони СРСР, у грудні 1942 р., в період підготовки до святкування 25-річчя УРСР, виник і набрав широкого розповсюдження рух за збирання коштів на танкову колону «За Радянську Україну». Ливарники Харківського заводу «Серп і молот» звернулися до всіх евакуйованих з України, до українців—воїнів Радянської Армії з пропозицією спільними силами побудувати танкову колону, яка буде брати участь у визволенні України від гітлерівських загарбників. У відповідь на цю пропозицію колгоспники артілі «Червоний Жовтень» внесли на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» 168 тис. крб. і на будівництво бойових літаків 332 тис. крб.⁴⁰. Колгоспники артілі ім. Леніна в день святкування 25-річчя УРСР внесли на будівництво бойових літаків 540 тис. крб.⁴¹. Артіль «Червоний борець», яка складалася із 54 евакуйованих з України господарств, внесла на будівництво літаків 200 тис. крб. і на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» — 120 тис. крб.⁴². У зборі коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» брали участь і представники братніх народів.

Українці, евакуйовані у східні райони, працювали разом з росіянами, казахами, азербайджанцями, узбеками і представниками інших народів великого Радянського Союзу. Спільними зусиллями вони переборювали труднощі, викликані війною, разом переживали гіркоту тимчасових невдач нашої армії у перший період війни і радість визволення радянської землі від фашистських загарбників. Допомагаючи один

³⁷ Газ. «Социалистическое земледелие» від 24 грудня 1942 р.

³⁸ Газ. «Радянська Україна» від 6 лютого 1943 р.

³⁹ Газ. «Комуніст» від 22 листопада 1942 р.

⁴⁰ Газ. «Советская Украина» від 9 лютого 1943 р.

⁴¹ ІА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 2, арк. 13.

⁴² Там же, арк. 12.

одному, вони вчилися один у одного, збагачували свій досвід кращими досягненнями братніх народів. В тяжкі дні Великої Вітчизняної війни ще більше зміцніла і загартувалась дружба народів нашої країни.

Коли Радянська Армія розпочала визволення території України, українські колгоспники і робітники, працівники науки і культури стали повертатися на свою рідну землю і відновлювати зруйноване фашистськими загарбниками народне господарство. Повертаючись на рідні місця, українські колгоспники відчували, що вони не даремно працювали в східних районах, що їх праця не пропала марно, що і вони вклали свою частку в справу перемоги над ворогом, в справу остаточного визволення радянської землі.

Представники всіх братніх народів Радянського Союзу, які працювали пліч-о-пліч з українцями, з почестями проводжали їх в рідні краї, допомагали у відбудові зруйнованого фашистськими окупантами господарства колгоспів. Українські колгоспники назавжди збережуть у своїх серцях почуття величезної вдячності до російського та інших народів Радянського Союзу за братерську допомогу в тяжкий воєнний час.

В. А. ЄЖОВ

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ З НАФТОВИКАМИ АЗЕРБАЙДЖАНУ в 1943—1944 рр.

У вересні 1943 р. Радянська Армія завершила визволення Донецького вугільного басейну від німецько-фашистських загарбників. На шахтах Донбасу розпочалися відбудовні роботи. Ще йшла війна, не вистачало потрібного устаткування, мало було кваліфікованих кадрів. Але Комуністична партія і Радянський уряд, надаючи першочергового значення відродженню Донбасу, знайшли можливість і кошти, вжили всіх заходів до якнайшвидшого відновлення роботи вугільних шахт.

Борючись за відбудову вугільної промисловості, за посилення допомоги фронту, шахтарі Донбасу виступали в братерській співдружності і тісній єдності з усім робітничим класом нашої країни. У 1943—1944 рр. розгорнулося соціалістичне змагання донецьких гірників з вугільниками Кузбасу, Підмосков'я, Грузії і рудокопами Криворіжжя. Чудовим проявом єдності радянського робітничого класу, непорушної дружби народів СРСР у період Вітчизняної війни стало соціалістичне змагання шахтарів Донбасу і нафтовиків Азербайджану.

Трудове змагання робітників України і Азербайджану має давні традиції. Воно виникло в 1932 р. з ініціативи горлівських шахтарів. Першим переможцем у цьому змаганні став колектив шахти «Кочегарка», де працював тоді прославлений гірник М. Ізотов. У квітні 1933 р. шахтарям «Кочегарки» було вручено перехідний Червоний прапор нафтовиків Азербайджану. Приймаючи прапор, шахтарі звернулися до бакинських нафтовиків, до всього робітничого класу СРСР із закликом ще ширше розгорнути масове соціалістичне змагання, добитися нових трудових перемог у другій п'ятирічці.

Коли в 1935 р. на Донбасі розпочався рух новаторів виробництва О. Стаханова, М. Ізотова, М. Дюканова та інших за високу продуктивність праці, гірники відразу ж ознайомили нафтовиків із своїм передо-

вим досвідом. На шахті «Центральна-Ірміне» побувала група бакинських нафтовиків, які вивчали нові методи роботи.

У передвоєнний період це змагання досягло нового піднесення. Донецькі гірники, вступаючи у всенародне соціалістичне змагання на честь XVIII конференції ВКП(б), у січні 1941 р. закликали азербайджанських нафтовиків достроково виконати план 1941 р. Працівники нафтової промисловості Азербайджанської РСР прийняли цю пропозицію. Величезне трудове піднесення охопило робітників Донбасу і Баку. План першого кварталу 1941 р. комбінат «Сталінвугілля» і Азнафтокомбінат виконали достроково⁴³.

Війна, яка розпочалася, окупація німецько-фашистськими загарбниками Донбасу тимчасово перервали змагання шахтарів і нафтовиків. Після визволення Донбасу воно розгорілося з новою силою.

29 грудня 1943 р. гірники шахти «Ново-Мушкетове» комбінату «Сталінвугілля» звернулися до всіх донецьких шахтарів із закликом відновити змагання. В їх зверненні, зокрема, говорилося: «Соціалістичне змагання було і лишається нашим випробуванням методом роботи. Знаючи рушійну революційну силу змагання, ми, робітники, інженерно-технічні працівники шахти «Ново-Мушкетове», вирішили звернутись до вас, до всіх гірників, монтажників і будівельників відроджуваного Донбасу, чи не час нам, шахтарям, знову помірятися силами з нафтовиками Баку, як це було до Великої Вітчизняної війни»⁴⁴. Новомушкетівці взяли зобов'язання відбудувати шахту достроково і в травні 1944 р. довести вуглевидобуток до довоєнного рівня.

Наступного дня — 30 грудня 1943 р. — Сталінський обком КП(б) України прийняв постанову «Про відновлення змагання гірників шахт Сталінської області з нафтовиками Баку». Обласний комітет партії схвалив ініціативу колективу шахти «Ново-Мушкетове» і запропонував усім партійним, профспілковим і господарським організаціям підтримати патріотичне починання новомушкетівських шахтарів⁴⁵. Обком створив комісію по розробці умов змагання, яка розпочала роботу 7 січня 1944 р. У своєму першому повідомленні комісія зверталась до партійних, господарських і профспілкових організацій із закликом негайно надіслати на адресу комісії висунуті і прийняті на зборах шахтарів пропозиції і зобов'язання в змаганні з нафтовиками Азербайджану⁴⁶.

Донецькі шахтарі і азербайджанські нафтовики гаряче відгукнулися на заклик новомушкетівців. З самого початку змагання стало масовим, охопило всі колективи шахт і промислів. Водночас, звичайно, продовжувалось і змагання між передовими людьми Донбасу і Баку, але вже як частина колективної боротьби за виконання соціалістичних зобов'язань. Гірники Донецького басейну одностайно вітали відновлення змагання з азербайджанськими нафтовиками, брали нові підвишені соціалістичні зобов'язання. Багато передовиків виробництва Донбасу і Баку укладали індивідуальні договори на соціалістичне змагання. Новомушкетівський вибійник С. Рубан викликав на змагання бакинського майстра С. Гусейнова; макіївська вибійниця Н. Самохвалова змагалася з оператором тресту «Сталіннафта» А. Калінкіною і т. д.

Про активність шахтарів свідчать збори на шахті 6—6-біс «Брянка» комбінату «Ворошиловградвугілля» (нині «Луганськвугілля»), які відбулися 27 березня 1944 р. Колектив шахти 6—6-біс «Брянка»

⁴³ Газ. «Соціалістический Донбасс» від 1 квітня 1941 р.

⁴⁴ Газ. «Кочегарка» від 5 січня 1944 р.

⁴⁵ Газ. «Правда» в Донбассе від 3 січня 1944 р.

⁴⁶ Газ. «Правда» в Донбассе від 7 січня 1944 р.

схвалив пропозицію про змагання з бакинськими нафтовиками і взяв зобов'язання виконати план відбудовних робіт на 110% у першому кварталі 1944 р. і на 115% — у другому. На зборах виступили 12 чол., кожний повідомляв про взяті ним зобов'язання. Прохідник тов. Трубішин зобов'язався виконувати норму на 200% і навчити трьох молодих робітників; електрозварник тов. Нецадін взяв зобов'язання виконувати завдання на 180—200% і підготувати трьох спеціалістів і т. д.⁴⁷

Гірники шахти 4—5 «Сокологорівка» тресту «Первомайськвугілля» в змаганні з бакинцями зобов'язалися збільшити видобуток вугілля на 350 т за рік, на чотири місяці раніше строку здати в експлуатацію першу чергу шахти⁴⁸. Колектив шахти «Червоний Профінтерн» прийняв рішення виконати план другого кварталу 1944 р. по видобутку вугілля на 110%, ввести достроково в дію шахту № 65, навчити професії вибійника і кріпильника 75 чол.⁴⁹

Всі зобов'язання, взяті на робітничих зборах, були узагальнені в договорах на соціалістичне змагання між вугільними комбінатами Донбасу і нафтовими трестами Азербайджану. Ось що було записано в договорі на соціалістичне змагання між луганськими шахтарями і азербайджанськими робітниками, підписаному 2 квітня 1944 р.: «Дорогі брати, нафтовики Баку! Героїчні успіхи Червоної Армії радують і запалюють нас на трудові подвиги у боротьбі за відродження нашого рідного Донбасу... Донецьким вугіллям і бакинською нафтою допоможемо Червоної Армії підвести ворога до прірви і зштовхнути туди. Від нас, гірників і нафтовиків, багато залежить для наближення цієї години розплати. Чим більше вугілля і нафти, тим швидше буде здобута перемога»⁵⁰.

В цьому змаганні донецькі гірники зобов'язалися достроково виконати державний план видобутку вугілля другого кварталу і дати понад план 25 тис. т вугілля, відбудувати понад план в 1944 р. дві основні шахти тощо.

Рада Народних Комісарів і Центральний Комітет Компартії Азербайджану встановили перехідний Червоний прапор для передової шахти Донбасу. Цю постанову РНК і ЦК КП(б) Азербайджану виїзна редакція «Правды», що працювала тоді в Донбасі, опублікувала окремою листівкою під заголовком «Хто завоює прапор бакинців?».

Включившись у змагання, українські шахтарі і азербайджанські нафтовики підтримували між собою тісний зв'язок. Вони обмінювалися листами, в яких розповідали про свій вклад у справу перемоги над ворогом і повідомляли про нові зобов'язання. Робітники третього промислу тресту «Леніннафта» писали в лютому 1944 р. гірникам Сталінської області про своє рішення дати на кінець першого кварталу не 700 т нафти понад план, як обіцяли раніше, а 1000 т⁵¹.

На Донбас і до Баку не раз приїздили делегації колективів, що змагалися. У лютому 1944 р. делегація бакинських нафтовиків відвідала шахти і заводи Сталіно, Макіївки, Горлівки, Кадіївки. У складі делегації був буровий майстер Герой Соціалістичної Праці Р. Рустамов. Зустрівшись із знатним шахтарем М. Афоніним, він дав слово достроково пробурити свердловину. Незабаром Р. Рустамов повідомив свого друга про виконання взятого зобов'язання⁵². В березні 1944 р.

⁴⁷ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 185, оп. 1, од. зб. 64, арк. 68.

⁴⁸ Газ. «Ворошиловградская правда» від 1 квітня 1944 р.

⁴⁹ Газ. «Енакиевский рабочий» від 20 квітня 1944 р.

⁵⁰ Газ. «Ворошиловградская Правда» від 4 квітня 1944 р.

⁵¹ Газ. «Вышка» від 21 лютого 1944 р.

⁵² Газ. «Вышка» від 6 квітня 1944 р.

у Ворошиловграді побувала делегація нафтовиків Карачухура. Ця делегація підписала договір на соціалістичне змагання з ворошиловградськими гірниками⁵³. На запрошення нафтовиків шахтарі виїжджали на нафтопромисли. На початку червня 1944 р. в гостях у робітників 8-го промислу тресту «Леніннафта» побувала делегація гірників тресту «Артемвугілля»⁵⁴.

Хід соціалістичного змагання Донбас—Баку регулярно висвітлювала виїзна редакція газети «Правда», яка працювала у 1944 р. в Донбасі, місцеві донецькі газети, а також азербайджанські газети «Бакинський рабочий» і «Вышка».

«Більше вугілля, більше нафти!» — закликала «Правда» в Донбасі⁵⁵. «Нафтовики Баку, широко розвивайте соціалістичне змагання з шахтарями Донбасу! Тисячами тонн нафти, видобутої понад план, салютуйте доблесній Червоній Армії!» — писала газета «Вышка»⁵⁶.

Змагання Донбас — Баку викликало величезне трудове піднесення серед шахтарів Ворошиловградської і Сталінської областей. На шахті 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля» гірники, борючись за першість у змаганні, на місяць раніше строку відбудували копер, підготували до відкачки ствол шахти, відремонтували підйомні машини. На шахті № 4—5 «Микитівка» бригада монтажників С. Доценка, яка відбудовувала копер, зобов'язалася здати його на місяць раніше строку. Бригади Тарасенка і Гудими з трьох зруйнованих підйомних машин змонтували підйом клітьового ствола і зобов'язалися здати механічну частину машин також на місяць раніше строку⁵⁷. Гірники комбінату «Ворошиловградвугілля» за 6 місяців змагання з бакинцями відбудували в рахунок зобов'язань дві основні шахти понад план і дали у фонд перемоги 100 тис. т вугілля понад завдання⁵⁸.

Видатного успіху добилися гірники шахти «Ново-Мушкетове» — ініціатори змагання Донбас — Баку. Шахта була відбудована і введена в експлуатацію 2 травня 1944 р. (на два місяці раніше строку), а 14 травня колектив шахти досяг довоєнного рівня видобутку вугілля⁵⁹. Славному колективу новомушкетівців було вручено перехідний Червоний прапор РНК і ЦК КП(б) Азербайджану. Гірників шахти «Ново-Мушкетове» поздоровив секретар Центрального Комітету Компартії України товариш М. С. Хрушов. У телеграмі М. С. Хрушова говорилося: «Поздоровляю робітників, інженерів, техніків і службовців шахти «Ново-Мушкетове» з великою виробничою перемогою — успішною відбудовою і введенням в дію шахти. Героїчною працею по відбудові вашої шахти ви на ділі доводите можливість швидкого відродження вугільного Донбасу, по-варварському зруйнованого німецькими загарбниками. Бажаю вам дальших успіхів у справі якнайшвидшого освоєння шахти і досягнення довоєнного рівня видобутку вугілля»⁶⁰.

Змагаючись з донецькими шахтарями, нафтовики Азербайджану прагнули також подати всемірну допомогу у відбудові вугільної промисловості Донбасу. Вони вишукували і надсилали на Донбас устаткування, яке не використовували, збирали для шахтарів книги, різний культурінвентар. Одна з делегацій бакинських нафтовиків привезла два вагони подарунків, серед яких було близько тисячі книг художньої

⁵³ Газ. «Вышка» від 23 березня 1944 р.

⁵⁴ Газ. «Вышка» від 5 червня 1944 р.

⁵⁵ Газ. «Правда» в Донбасі від 7 січня 1944 р.

⁵⁶ Газ. «Вышка» від 14 лютого 1944 р.

⁵⁷ Газ. «Бакинський рабочий» від 16 квітня 1944 р.

⁵⁸ Газ. «Бакинський рабочий» від 4 жовтня 1944 р.

⁵⁹ Газ. «Социалистический Донбасс» від 16 травня 1944 р.

⁶⁰ Газ. «Социалистический Донбасс» від 14 травня 1944 р.

і технічної літератури⁶¹. Напередодні першотравневого свята 1944 р. комсомольці Баку відправили в подарунок шахтарям Ворошиловградської області два вагони з устагуванням⁶². Комсомольська організація Баку взяла шефство над шахтами тресту «Кіроввугілля» комбінату «Ворошиловградвугілля».

Так у найтяжчі місяці відродження Донецького басейну міцніла виробнича дружба шахтарів і нафтовиків.

Соціалістичне змагання між нафтовиками Азербайджану і шахтарями Донбасу мало важливе господарсько-політичне значення. Воно відіграло велику роль у піднесенні продуктивності праці гірників і нафтовиків, у збільшенні видобутку вугілля і нафти в умовах війни. Це змагання допомогло ряду підприємств Азнафтокомбінату ліквідувати відставання і вийти в число передових. Наприклад, після тривалого відставання домоглися піднесення видобутку нафти промисли тресту «Сталіннафта». Нафтовики Баку успішно виконали план першого півріччя 1944 р. по видобутку нафти.

Змагання Донбас—Баку сприяло швидкій відбудові донецьких шахт. До жовтня 1945 р. в Сталінській і Ворошиловградській областях було відбудовано і споруджено 123 великі шахти і 506 дрібних і середніх шахт. За два роки — з вересня 1943 р. до вересня 1945 р. — відбудовані шахти Донбасу дали країні 40 млн. т вугілля.

Соціалістичне змагання двох загонів робітничого класу СРСР, які мають славні революційні і трудові традиції, ще більше зміцнило дружбу українського і азербайджанського народів і стало могутнім важелем у справі якнайшвидшого відродження Донецького вугільного басейну.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни змагання шахтарів і нафтовиків розгорнулося ще ширше. Міцні узи дружби і взаємодопомоги в труді зв'язують донбасівців з багатьма колективами нафтової промисловості Азербайджану. Донецькі шахтарі і бакинські нафтовики обмінялися Червоними прапорами, які присуджуються крашому виробничому колективу — переможцеві соціалістичного змагання.

Змагання і міцна дружба шахтарів Донбасу з робітниками інших братніх республік — характерна риса життя і трудової діяльності донецьких трудящих.

Х. Б. КІНЗЕБУЛАТОВ

ДРУЖБА І СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО І БАШКІРСЬКОГО НАРОДІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Непорушна дружба народів СРСР — одне з найбільших завоювань Радянської влади, досягнутих під керівництвом Комуністичної партії, могутня рушійна сила радянського суспільства, одна з основ непереможності багатонаціонального Радянського Союзу. Животворна сила цієї братерської дружби особливо яскраво проявилася у роки Великої Вітчизняної війни проти фашистської Німеччини, коли за закликом і під керівництвом Комуністичної партії всі радянські люди, всі народи Союзу РСР піднялися на священну боротьбу за честь, свободу і незалежність Батьківщини.

⁶¹ Газ. «Вышка» від 4 лютого 1944 р.

⁶² Газ. «Вышка» від 30 квітня 1944 р.

Радянські народи, виховані Комуністичною партією і всією системою радянського суспільного ладу в дусі соціалістичного інтернаціоналізму, у тяжкі для Батьківщини роки показали чудові приклади товариської взаємодопомоги і взаємної виручки. Це наочно видно на прикладі братерських дружніх зв'язків між українським і башкирським народами у роки Великої Вітчизняної війни.

Як відомо, в перші роки Великої Вітчизняної війни, коли фашистські війська просувалися вглиб нашої країни, мільйони радянських громадян з України, Білорусії та інших західних районів евакуювалися у тил. Радянський уряд, незважаючи на всю складність воєнної обстановки, подавав евакуйованим велику допомогу, забезпечував транспортом, продовольством, роботою і житлом. Скрізь на нових місцях евакуйовані радянські люди знаходили теплий прийом і гостинність. У перший рік війни в Башкирську АРСР було евакуйовано з прифронтової смуги, головним чином з України, понад 220 тис. чол.⁶³ Сюди було перевезено багато промислових підприємств, державних і наукових установ і організацій з України та інших прифронтових районів. На початку війни з Києва до Уфи переїхали театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Академія наук Української РСР. Всі евакуйовані громадяни були швидко розміщені у містах і селах республіки. Трудящі Башкирії забезпечили їх житлом, продовольством, дровами, подавали допомогу грошима, одягом, предметами домашнього вжитку. Вони морально підтримували людей, які тимчасово втратили домашнє вогнище, — теплим словом, співчуттям, чуйним і уважним ставленням.

Евакуйовані радянські громадяни, у свою чергу, самовіддано працювали на заводах і фабриках, на колгоспних і радгоспних ланах Башкирії на допомогу фронту. Встановилися дружні зв'язки між башкирськими і українськими діячами культури і науки. Українські поети і письменники П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра та інші перекладали на українську мову твори башкирських письменників і поетів. Багато українських літераторів з любов'ю писали про Башкирію. П. Тичина видав монографію про класика башкирської літератури Мажіта Гафурі. Український композитор П. Козицький створив оперну музику на лібретто Сайфі Кудаша та К. Ібрагімова «За Батьківщину!». З великою любов'ю відвідували трудящі Башкирії вистави театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

Про допомогу синів українського народу трудящим Башкирії в роки Великої Вітчизняної війни свідчить коротка характеристика діяльності Академії наук Української РСР у період її дворічного перебування в Уфі.

У складі Академії наук УРСР у той час налічувалось близько 400 працівників, у тому числі 330 наукових співробітників, серед них 38 академіків, 40 членів-кореспондентів, 45 докторів та 140 кандидатів наук⁶⁴. Майже всі вони розробляли питання розвитку продуктивних сил Башкирії, допомагали мобілізувати її багатющі матеріальні ресурси для посилення оборонної могутності країни. Близько 75% загального числа всіх тем розроблялось на об'єктах і матеріалах, територіально пов'язаних з БАРСР⁶⁵.

Щоб сприяти партійним, радянським і господарським організаціям у перебудові народного господарства республіки стосовно до умов воєнного часу, за рішенням Башкирського обкому партії при Президії Ака-

⁶³ Центральний державний архів Башкирської АРСР (далі — ЦДА БАРСР), ф. 933, оп. 6, од. зб. 27, арк. 10.

⁶⁴ Архів Президії Академії наук Української РСР, ф. 1, спр. 9, арк. 2, 5.

⁶⁵ Там же, арк. 34.

демії наук УРСР у жовтні 1941 р. була створена комісія, завданням якої була мобілізація ресурсів Башкирії. Під керівництвом цієї комісії інститути Академії наук УРСР підготували ряд відповідних праць. Зокрема, Інститут економіки вперше провів комплексне вивчення економіки районів Башкирії і накреслив перспективи їх господарського розвитку, виконав велику комплексну роботу в галузі дослідження перспектив економічного і культурного будівництва в столиці БАРСР—Уфі, по комплексному вивченню Туймазинського нафтового району, розробив матеріали про баланс робочої сили Башкирії, склав зведення розміщення її корисних копалин і можливостей їх господарського використання. Ця робота дала можливість керівним організаціям республіки накреслити широку програму народногосподарських заходів у Башкирії в роки війни.

Інститути фізичних, хімічних, математичних, технічних і біологічних наук Академії наук УРСР у період їх перебування в Уфі здійснили наукові дослідження, які мали важливе оборонне і народногосподарське значення і сприяли розвитку економіки і культури Радянської Башкирії. Так, комісія по мобілізації ресурсів БАРСР при Академії наук УРСР на основі робіт, проведених Інститутом чорної металургії, накреслила систему заходів по використанню залізних і марганцевих руд Башкирії, металургійних флюсів, вогнетривких, ливарних і формувальних матеріалів, а також по розвитку електрометалургії, електродоменового виробництва і виробництва феросплавів. Інститут чорної металургії вивчив причини аварій нафтогазопровідних ліній Башкирського нафтокомбінату і накреслив заходи до усунення аварій і підвищення стійкості ліній. Цей інститут давав місцевим заводам консультації в галузі виробництва якісних сталей і чавунів, разом з інститутами фізики і хімії розробив методи підвищення стійкості матеріалів, з яких виготовляли деталі моторів, допоміг впорядкувати контрольно-вимірвальне господарство заводів і т. д.

Велику увагу приділяла Академія наук УРСР також питанням розвитку кольорової металургії в Башкирії — виробництву міді, алюмінію, кобальту і т. д. В цьому напрямі велику роботу провели інститути хімічних і геологічних наук. Група електрохіміків розробила метод вилучення кобальту з відходів стеліту. Працівники інститутів, вивчаючи В'язовське і Юрюзанське родовища бокситів, виявили нові ресурси сировини для алюмінієвої промисловості. Проводились також дослідження в Авзянському золотоносному районі і на Учалинському поліметалічному родовищі. В результаті цих досліджень було встановлено ряд закономірностей розсіпних родовищ золота та інших цінних рідкісних металів у Башкирській АРСР.

Важливе місце в роботі Академії наук УРСР займали питання розвитку нафтодобувної і нафтопереробної промисловості в Башкирії. На основі аналізу геологічних і геофізичних даних українські геофізики запропонували змінити напрям і характер нафторозвідки і порадили дослідити нафтоносні структури, що лежать на захід від ріки Білої, в першу чергу вздовж залізниць Уфа — Куйбишев, Уфа — Ульяновськ, Казань — Свердловськ, як найбільш доступні. Вивчення геологічних передумов генезису солонців Башкирії привело до висновку, що солонці можуть служити однією з ознак при розвідуванні нафти. Фізико-хіміки запропонували метод переробки полімерів на лігроїн, що використовується як автотракторне паливо.

Українські вчені багато зробили в галузі розвитку енергетики і створення в Башкирії власної паливної бази. Інститут геологічних наук разом з Башкирським геологічним управлінням здійснив серйозне

дослідження, в результаті якого були узагальнені всі геологічні матеріали по вугіллю і складена карта прогнозу вугленості Башкирії і Південного Уралу. Інститут гірничої механіки запропонував систему розробки буровугільних родовищ БАРСР і механізації видобутку вугілля. Хіміки довели можливість одержання з бурого вугілля цих родовищ рідкого пального (бензину та газу). Інститут ботаніки провів велику роботу по вивченню і районуванню торф'яників БАРСР. Щоб раціоналізувати енергогосподарство Уфи, було обстежено режим споживання енергії промисловими підприємствами міста і запропоновано метод підвищення сталості роботи енергетичних систем Башкирії в цілому.

Дуже цінною була робота, проведена інститутами Академії наук УРСР в галузі використання багатючих мінерально-сировинних ресурсів Башкирії для виробництва будівельних матеріалів, для різних керамічних і хімічних виробництв. Так, співробітники Інституту геологічних наук розробили технологічні основи одержання спеціального цементу «АГ» і високоміцного бетону з нього, вогнетривів, кислототривів і т. д. з місцевої сировини. Було розв'язано також питання про використання місцевих глин замість привізних, виконані інші важливі народногосподарські роботи.

Інститути фізики і математики розробили принципи розрахунку нового будівельного матеріалу—армогіпсобетону, Інститут гірничої механіки запропонував способи механізації видобутку твердих корисних копалин — вапняків, гіпсів та інших. Архітектор В. Г. Заболотний довів велике народногосподарське значення демпферного гіпсу, який видобувають у районі Стерлітамака. Інститут будівельної механіки подавав велику технічну допомогу будовам Башкирії, виконував різні замовлення по випробуванню, перевірці, розрахунках тощо.

Комісія по мобілізації ресурсів БАРСР при Академії наук УРСР на основі робіт Інституту хімії внесла ряд пропозицій про використання місцевих мінералів у хімічній промисловості, виділення бромі і організацію солеваріння з нафтосупроводжувальних вод Ішимбаєвського нафтопромислу, виробництво хімічно чистих солей і кислот, організацію виробництва земляних фарб з місцевих бокситів та глин і т. д.

Українські вчені розробляли і водогосподарські проблеми Башкирської республіки. Інститут геологічних наук разом з Башкирським геологічним управлінням склав гідрологічну карту і зв'язану з нею схему гідрологічного районування Башкирії. Інститут хімії розробив новий метод очищення і знешкодження питної води у водопровідній мережі. Замість дефіцитного рідкого хлору був запропонований електrolітичний гіпохлорит натрію. Цей спосіб було впроваджено на уфимському водопроводі та в ряді інших міст Радянського Союзу. Українські вчені розробили також метод розрахунку накладних мостів, провели аналіз роботи гідротехнічних споруд на річці Білій, давали консультації по ремонту і відбудові дамб і гребель на ріках Сім і Дьома, по проектуванні Великого Башкирського каналу і т. д.

Поряд з розробкою найважливіших народногосподарських проблем інститути Академії наук УРСР подавали повсякденну технічну допомогу підприємствам республіки. Ця допомога полягала в численних консультаціях, експертизах і обслідуваннях, складанні проектів для заводів, рудників, транспорту, організації лабораторій на ряді заводів, випробуванні різних матеріалів у лабораторіях тощо.

В роки Великої Вітчизняної війни українські колгоспники, наукові сільськогосподарські установи, евакуйовані в Башкирію, перенісши сюди свій багатий досвід вирощування цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур, сприяли підвищенню продуктивності сіль-

ського господарства республіки. Інститут ботаніки Академії наук УРСР вдосконалив способи удобрення і підживлення зернових культур, цукрових буряків, гречки, нові прискорені і більш раціональні методи селекції жита, соняшника, конопель в умовах Башкирії, вивчив причини безплідності квітів пшениці, низьких врожаїв люцерни в Башкирії і вказав способи боротьби з цими явищами, розробив методи боротьби з хворобами і шкідниками сільськогосподарських рослин і тварин, за підвищення продуктивності тваринництва.

Інститут зоології разом з Башкирською шовкостанцією вивчив шляхи поліпшення китайського дубового шовкопряда, провів велику роботу по розведенню риб і підвищенню продуктивності водоймищ, зокрема були досліджені найбільші річки Башкирії — Біла і Уфа. Іхтіологи інституту за проханням Башкирського рибтресту організували обслідування запасів промислової риби в озерах Асли-Куль і Ак-Куль і накреслили заходи до штучного риборозведення. Були виявлені причини масової загибелі риб в озері Кандри-Куль, визначені способи профілактики захворювання риб у цьому озері і поліпшення його рибогосподарського використання.

Велике місце в діяльності Академії наук УРСР у період її перебування в Уфі зайняли проблеми використання місцевих ресурсів для виробництва медикаментів і задоволення потреб охорони здоров'я у зв'язку із завданнями медико-санітарного обслуговування Радянської Армії і населення.

Українські вчені подавали велику допомогу у підготовці кадрів для народного господарства і культури республіки. Вони читали лекції в інститутах і технікумах, викладали в середніх школах, виступали з лекціями і доповідями з різних питань науки, техніки і культури перед трудящими башкирських міст і сіл, із статтями і нарисами в місцевій пресі.

Таким чином, Академія наук УРСР за час дворічного перебування в Башкирії виконала багато науково-дослідних і теоретичних робіт важливого практичного значення, довела їх до стадії практичного застосування або дослідної перевірки у виробничих умовах. Близько 150 робіт уже тоді було впроваджено в практику⁶⁶, багато робіт було практично здійснено у післявоєнні роки. Українські вчені всіма силами прагнули наблизити перемогу над ворогом, допомогти трудящим Башкирії у боротьбі за розвиток економіки і культури республіки. Башкирський період діяльності Академії наук УРСР входить в її історію як один з важливих етапів.

Башкирський народ був дуже вдячний за цю братерську допомогу. Президія Верховної Ради Башкирської АРСР нагородила багатьох академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників Академії наук УРСР почесними грамотами. Наприкінці червня 1943 р. відбулась остання сесія Академії наук УРСР в Уфі, яка підвела підсумки роботи в Башкирії. Виступаючи на цій сесії, академік О. М. Динник сказав: «Два роки працював відділ технічних наук в Башкирії, його співробітники встановили тісні ділові і дружні зв'язки з інженерами, техніками і керівниками технічних підприємств та організацій Башкирії. Цей дружній зв'язок ми твердо вирішили підтримувати і надалі. Він буде яскравою демонстрацією міцної і непорушної дружби народів СРСР, їх тісного співробітництва у справі боротьби за свободу і процвітання нашої соціалістичної Батьківщини»⁶⁷.

⁶⁶ Архів Президії Академії наук Української РСР, ф. 1, спр. 9, арк. 59.

⁶⁷ Там же, арк. 106.

У січні 1943 р., висловлюючи щиру подяку українського народу всім народам за сердечне ставлення в тяжкі роки фашистської окупації території України, уряд Української РСР у своїй телеграмі Башкирському урядові писав: «Пліч-о-пліч в рядах Червоної Армії разом з російським, українським, білоруським, грузинським та іншими народами нашої країни мужньо борються за визволення України і славні сини башкирського народу. В бою і труді міцніє дружба братніх українського і башкирського народів. Десятки тисяч українців живуть на землях Башкирської АРСР, разом з башкирами працюють на заводах, фабриках, у колгоспах, наукових установах, кують перемогу над ворогом. Ніколи український народ не забуде братерської допомоги, поданої йому в ці дні башкирським і всіма народами багатонаціональної радянської сім'ї»⁶⁸.

Трудащі Башкирської республіки разом з усім радянським народом подавали велику допомогу українському народові і після визволення його території від фашистських загарбників.

Відгукнувшись на заклик Центрального Комітету Комуністичної партії і Радянського уряду, які в серпні 1943 р. прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», трудащі Башкирської республіки взяли шефство над Ворошиловградською (нині Луганською) областю України. Для керівництва допомогою підшефній області при Раднаркомі Башкирської АРСР було створено спеціальний комітет. Комітети допомоги Ворошиловградській області діяли в містах і селах республіки. На Україну надходили з Башкирії будівельні матеріали, заводське устаткування, промислові товари, предмети домашнього вжитку і т. д.

Башкирські колгоспники також брали діяльну участь у патріотичному русі за подання допомоги населенню визволених районів. Ініціаторами цього руху виступили члени сільськогосподарської артілі ім. Будьонного, Кушнарєнківського району, які у своєму зверненні до всіх колгоспників і колгоспниць Башкирії писали: «З глибоким хвилюванням дякуємо партії і урядові... за батьківське піклування про наших визволених братів і сестер. ...Ми також вирішили подати всемірну допомогу у відбудові господарства у визволених від німецької окупації районах, для чого виділили корів — 25 голів, овець — 50 голів, свиней — 25 голів, плугів — 5 штук, борін — 5 пар, сівалок — 1, ручних грабель — 150, лобогрійок — 1»⁶⁹.

Будьоннівці закликали всіх башкирських колгоспників посилити допомогу для якнайшвидшої відбудови визволених районів. Партійні організації широко ознайомили трудащих республіки з закликом будьоннівців. Палко відгукнувшись на цей заклик, колгоспники республіки здавали у фонд допомоги Ворошиловградській області десятки голів худоби, сільськогосподарський інвентар, речі домашнього вжитку, продовольство. Члени колгоспу «Красный Байкал», Хайбуллінського району, здали 105 овець, 26 голів великої рогатої худоби, 20 свиней, 14 ц картоплі, 3 ц капусти, 10 борін, багато речей домашнього вжитку⁷⁰. Колгоспники сільгоспартілі «Ленинская победа», Альшеевського району, передали для тваринницьких ферм колгоспів Ворошиловградської області 7 коней, 32 корови, 30 вівцематок⁷¹. Колгоспи Учалінського

⁶⁸ Газ. «Красная Башкирия» від 6 січня 1943 р.

⁶⁹ Газ. «Красная Башкирия» від 5 вересня 1943 р.

⁷⁰ Газ. «Красная Башкирия» від 15 вересня 1943 р.

⁷¹ Газ. «Красная Башкирия» від 16 грудня 1943 р.

району відправили на Ворошиловградщину 500 голів великої рогатої худоби, 400 овець і 100 коней⁷². Таких прикладів можна навести багато.

Башкирські колгоспники брали шефство над окремими сільськогосподарськими артілями Ворошиловградської області. Так, члени колгоспу «Маяк», Уфімського району, взяли шефство над артіллю ім. Держинського, Містківського району на Ворошиловградщині. Вони виділили з своїх ферм для підшефного колгоспу 25 голів великої рогатої худоби, 10 телят, 25 ягнят, 10 поросят, зобов'язались допомагати йому до повного відновлення поголів'я тваринницьких ферм. Колгоспники з «Маяка» відправили своїм містківським друзям лист, в якому писали: «За тисячі кілометрів доносяться до нас стогін і плач України, яку плюндрують і спустошують вороги. Ми готові віддати всі сили, ми й життя не пошкодуємо для остаточного розгрому ненависного ворога і якнайшвидшої відбудови всього, що знищили, зруйнували, розграбували на наших землях фашистські мерзотники»⁷³.

У листі-відповіді члени артілі ім. Держинського висловили ширю подяку колгоспникам башкирського колгоспу «Маяк». Держинці писали: «Спасибі вам, рідні, за теплий, сердечний лист і братерську допомогу. День одержання вашого листа був для нас справжнім святом. Він влив у нас нові сили, підбадьорив нас. Вашого піклування і уваги, дорогі друзі, ми ніколи не забудемо...

Бажаємо вам, товариші, хороших успіхів у роботі. Шлемо сердечне привітання всім вам, дорогі брати і сестри... Пишіть нам про своє життя і роботу. Кожній звістці вашій будемо дуже раді»⁷⁴.

У 1943 р. колгоспи і колгоспники Башкирії виділили для відбудови господарства колгоспів Ворошиловградської області понад 40 тис. голів худоби, в тому числі 9 тис. коней, 15 тис. голів великої рогатої худоби і 15 тис. овець⁷⁵, 59 сівалок і віялок, 37 жнивварок, 3 молотарки, 667 плугів, 940 борін, 240 возів і саней, 1680 одиниць іншого дрібного сільськогосподарського інвентаря, понад 3 тис. предметів одягу і взуття, близько 4 тис. предметів різного посуду та інших речей домашнього вжитку, багато продуктів харчування⁷⁶.

Всього трудящі Башкирської республіки лише в 1943 р. відправили до підшефної Ворошиловградської області 91 вагон різного промислового устаткування, сільськогосподарського інвентаря і продуктів⁷⁷. Крім того, трудящі Башкирської республіки зібрали і відправили у фонд-допомоги визволенім районам 4360 тис. крб.⁷⁸

Дружба між українським і башкирським народами, як і між усіма народами Радянського Союзу, і нині яскраво виявляється у повсякденних фактах нашого радянського життя: у взаємних поставках промислової продукції, в діловому співробітництві, обміні досвідом, у культурному обміні та в багатьох інших формах.

Яскравим прикладом дружби українського і башкирського народів, зразком братерської взаємодопомоги і ділового співробітництва є змагання між трудящими Кіровоградської області України і Башкирською АРСР, яке почалося незабаром після XX з'їзду КППС. Тоді, влітку 1956 р., в Башкирію приїздила делегація трудівників соціалістичних ланів Кіровоградщини, а в грудні Кіровоградську область відвідала

⁷² Газ. «Красная Башкирия» від 13 червня 1944 р.

⁷³ Газ. «Красная Башкирия» від 26 червня 1943 р.

⁷⁴ ЦДА БАРСР, ф. 933, од. зб. 1326, арк. 134.

⁷⁵ С. Вагапов, 25 лет Башкирской АССР, Уфа, 1944, стор. 29.

⁷⁶ ЦДА БАРСР, ф. 933, од. зб. 1319, арк. 19.

⁷⁷ С. Вагапов, 25 лет Башкирской АССР, стор. 29.

⁷⁸ Партархів Башкирського обкому КППС, ф. 122, оп. 82, спр. 2, арк. 32.

делегация з Башкирії. Навесні 1959 р. на Кіровоградщину приїздила велика група механізаторів з Башкирії для вивчення квадратно-гніздового способу вирощування кукурудзи. Ці зустрічі щоразу перетворювалися на хвилюючу демонстрацію дружби народів.

Братерська співдружність українського і башкирського народів, загартована у вогні Великої Вітчизняної війни і зміцнена у післявоєнні роки, — одна з численних яскравих сторінок літопису животворної дружби радянських народів — цієї могутньої рушійної сили радянського суспільства.

А. А. НЕДУХ

ЗВ'ЯЗКИ КОМНЕЗАМІВ УКРАЇНИ З ТРУДЯЩИМ СЕЛЯНСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Комітети незаможних селян України (КНС) були вірною опорою Комуністичної партії і Радянської влади на селі. Проводячи активну боротьбу проти контрреволюції і куркульства, борючись за підвищення матеріального і культурного рівня бідноти, зміцнюючи союз робітничого класу з найбіднішим селянством, вони водночас зробили значний вклад у справу розвитку дружби між радянськими народами.

Особливо яскраво дружнє ставлення українських незаможників до братнього російського та інших народів нашої країни проявилось в 1921—1922 рр., під час жорстокої засухи. В той тяжкий час В. І. Ленін звернувся до селян України із спеціальним зверненням — допомогти голодуючому Поволжю.

«Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика, — писав В. І. Ленін. — Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів.

Хай з кожного повіту, забезпеченого хлібом, пошлють хоч би двох-трьох виборних від селян в Поволжя, щоб відвезти туди хліб, щоб на власні очі побачити розміри лиха, нужди, голоду, щоб, повернувшись, розповісти своїм землякам про необхідність спішної допомоги»⁷⁹.

У відповідь на заклик В. І. Леніна український народ з метою допомогти голодуючим розгорнув боротьбу за збір продовольства і коштів. У серпні 1921 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет організував Центральну комісію допомоги голодуючим. Були створені також губернські, районні і повітові комісії, а 13 вересня ВУЦВК затвердив Положення про організацію волосних і сільських комісій допомоги голодуючим. До цих комісій обов'язково входили представники від організацій КНС. Так, до складу губернської комісії допомоги голодуючим входив представник губпідвідділу КНС, волосна комісія складалася з представників від волосного виконкому, волосного комнезаму, партійного осередку, сільська комісія — з представників сільвиконкому, сількомнезаму і одного представника від сільського сходу.

21 серпня Наркомат внутрішніх справ УРСР, при якому існував Центральний відділ комнезамів, видав обіжник до всіх губпідвідділів КНС, в якому визначив першочергове бойове завдання комнезамів на

⁷⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 464.

поточний момент — збір продовольчого податку і допомогу голодуючим губерніям Поволжя. Відповідну інструкцію видав також Центральний відділ комнезамів.

7 вересня 1921 р. Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян (ВЦКНС) при ВУЦВК'у постановила половину відрахувань від податку, які раніше йшли на користь комнезамів (так званий фонд комнезамів), віддавати голодуючим. Це становило 9 млн. пудів хліба⁸⁰. Згодом було вирішено віддавати на користь голодуючих увесь фонд комнезамів. У зверненнях до незаможного селянства ВЦКНС закликала його проводити самообкладання на користь голодуючих, а також збирати хліб і гроші серед населення.

Комітети незаможних селян у відповідь на звернення Володимира Ілліча до селян України одразу ж почали активну боротьбу за збір хліба та інших продуктів, які комісії допомоги голодуючим відправляли на Поволжя.

На зборах і з'їздах незаможники накресливали заходи допомоги Поволжю. З'їзд КНС Янушпільської волості, Житомирського повіту, на Волині, 25 серпня 1921 р. ухвалив таку постанову: «Докласти всіх сил, аби допомогти голодуючим своїм братам, незаможникам Поволжя, чим-небудь, робити всякі добровільні пожертвування, котрі надіслати голодуючим...»⁸¹.

У з'їзд КНС Овруцького повіту, Волинської губернії, 18—19 вересня 1921 р. вирішив в інтересах пролетарської солідарності швидко зібрати продподаток для голодуючих Поволжя, обкласти кожному десятину землі в повіті одноразовим внеском у розмірі одного фунта хліба і мобілізувати 30 делегатів з'їзду для швидкого проведення продподаткової кампанії в повіті. Збирати хліб повинні були безпосередньо сільські комнезми. Зібране зерно передавали повітовій комісії допомоги для негайної відправки на Поволжя⁸².

Черкаський повітовий з'їзд комнезамів, що відбувся 6 листопада 1921 р., закликав усіх членів КНС брати активну участь у зборі продподатку і застосовувати навіть репресивні заходи до злісних неплатників продподатку⁸³.

У звіті Харківського губпідвідділу КНС за листопад 1921 р. говорилося, що незаможне селянство губернії проводило мітинги, спектаклі і концерти на користь голодуючих Поволжя. Члени КНС скрізь входили до комісій допомоги голодуючим. Із Золочівського комнезаму, наприклад, у зборі пожертв брали участь 19 чол.⁸⁴

На з'їздах комнезамів приймалися рішення відправляти ешелони з хлібом на Поволжя в супроводі членів КНС. На Глухівському повітовому з'їзді КНС, Чернігівської губернії, який відбувся 9 жовтня 1921 р., виступив робітник з Царицина тов. Бурний. Охарактеризувавши тяжке становище на Поволжі, він від імені робітників Царицина подякував за допомогу голодуючим, яку подали незаможники Глухівщини, і закликав їх посилити цю допомогу. З'їзд постановив відрахувати всі 100% з фонду комнезамів на користь голодуючих Поволжя і відправити 5 членів КНС супроводити маршрут з хлібом. Вирішено було також провести трьохтижневик для збору пожертв⁸⁵.

⁸⁰ «Центральная комиссия по оказанию помощи голодающим при ВУЦИК'е», Бюллетень № 2, Харьков, 1921, стор. 61.

⁸¹ Державний архів Житомирської області, ф. Р — 2391, оп. 2, спр. 15, арк. 22.

⁸² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 257, оп. 1, спр. 97, арк. 5, 7.

⁸³ Там же, спр. 38, арк. 16.

⁸⁴ Там же, спр. 44, арк. 11, 13.

⁸⁵ Державний архів Чернігівської області, ф. Р — 183, оп. 1, спр. 18, арк. 68—71.

По всій Україні незаможники подавали допомогу голодуючим Башкирії, Уральської, Саратовської, Царицинської та Самарської губерній, постійно закріпленими за Україною⁸⁶.

Правобережна Україна в зборі продовольства йшла попереду. Уже в жовтні 1921 р. кожний волосний комнезам Київщини зібрав по кілька сот пудів хліба та інших продуктів⁸⁷. У Ізяславському повіті, Волинської губернії, у жовтні було зібрано 6000 пудів зерна і 30 млн. крб. грішми⁸⁸.

На 1 січня 1922 р. з України надійшло голодуючим 9 277 851 342 крб. грішми, 409 035 пудів зерна, 52 923 пуди різних продуктів, 11 803 штуки одягу. Крім того, Донбас дав 1 600 000 пудів вугілля, 106 000 пудів солі⁸⁹. Велика частина зібраних продуктів і коштів припадає на долю комнезамів. Хліба, наприклад, у 1921 р. комнезамами зібрано із цієї загальної кількості 250 000 пудів⁹⁰.

Рятуючись від голоду, маси біженців рушили з Поволжя в різні кінці країни. Багато з них прибули на Україну. В Київській губернії в 1921—1922 рр. проживало 9370 дорослих біженців і 7000 дітей, у Харківській — 15 000 дітей, Волинській — 7072 дитини⁹¹. Уже до 10 грудня 1921 р. на Україну з Поволжя і Криму приїхало близько 49 000 дітей⁹².

Центральний відділ комнезамів звернувся до всіх незаможних селян України, закликаючи їх допомогти біженцям. «Товариші незаможники! Коли до вас прибудуть ваші брати, такі ж незаможники, як ви, постарайтесь допомогти їм, чим можете, — говорилося у зверненні. — Нагодуйте їх дітей, поселіть їх у хаті куркуля, знайдіть їм роботу, зверніть-ся до них з теплим словом, з щирим серцем. Знайте, бідні селяни, що біднота не тільки наших Радянських республік, а й усього світу повинна єднатись»⁹³.

Комнезамами разом з комісіями допомоги голодуючим допомагали біженцям з Самарської, Царицинської, Воронежської, Уральської, Акмолінської та інших губерній, створювали пункти харчування, дітей влаштовували в дитбудинки. Багатьох дітей взяли на патронат селяни. Незаможне селянство Волині утримувало 200 дітей-біженців⁹⁴. III з'їзд КНС Сквирського повіту, Київської губернії, який відбувся 15 січня 1922 р., постановив допомогти шести сотням дітей, які прибули до повіту. Вирішено було зібрати пожертви для дітей білизною, полотном, одягом⁹⁵. Сількомнезам с. Приліпки на Полтавщині постановив просити дозволу членам комнезаму взяти на утримання 200 голодуючих дітей⁹⁶.

На з'їзді КНС Миргородського повіту, Полтавської губернії, що відбувся 5 лютого 1922 р., було ухвалено: 10 ситих повинні годувати одного голодного, а також вирішено розгорнути широку агітацію за збір золотих і срібних речей, щоб обміняти їх за кордоном на хліб⁹⁷. Аналогічні постанови приймали також в інших місцевостях, зокрема в с. Успе-

⁸⁶ «Центральная комиссия помощи голодающим ВЦИК», Бюллетень № 1, М., 1921, стор. 28.

⁸⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 37, арк. 47.

⁸⁸ Там же, спр. 32, арк. 25.

⁸⁹ «Бюллетень Центральной комиссии помощи голодающим при ВЦИК'е», № 5 (6), Харьков, 1922, стор. 112. В дійсності на 1 січня 1922 р. було зібрано хліба і коштів більше, в наведених цифрах дані з деяких губерній взяті на 1 грудня 1921 р.

⁹⁰ «Материалы к перевыборам КНС», Харьков, стор. 65.

⁹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 263, арк. 96, 158, 185, 268.

⁹² «Бюллетень Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода и Центральной комиссии помощи детям при ВЦИК'е», № 10, Харьков, 1923, стор. 14.

⁹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁹⁴ Там же, спр. 95, арк. 70.

⁹⁵ Там же, спр. 106, арк. 53.

⁹⁶ Там же, спр. 125, арк. 252.

⁹⁷ Там же, арк. 131.

нівці на Бердянщині⁹⁸, на з'їзді комнезамів Коднянської волості на Житомирщині⁹⁹.

Справі допомоги голодуючим велику увагу приділив II з'їзд комнезамів України, що відбувся у Харкові 21—26 лютого 1922 р. На час з'їзду Україна відправила голодуючим 505 вагонів хліба¹⁰⁰. Представники комнезамів урожайних губерній України на з'їзді дали клятву допомагати голодуючим губерніям продовольством і посівним матеріалом¹⁰¹.

Резолюція з'їзду зобов'язувала делегатів, повернувшись на місця, взяти активну участь у зборі 1 118 000 пайків, які ВУЦВК постановив відправити з України для голодуючих, виявити, в якому становищі живуть переселенці і діти та скільки переселенців ще можна прийняти. З'їзд закликав комнезамами посилити роботу комісії допомоги голодуючим, сприяти кооперації виконати взяте нею зобов'язання — дати один млн. пудів хліба для голодуючих, вести боротьбу за вилучення на їх користь церковних цінностей.

Виконуючи рішення II Всеукраїнського з'їзду КНС, незаможники посилили діяльність по збору продовольства і коштів для голодуючих. Тут застосовувались такі методи, як обкладання кожної засіяної десятини або обкладання зібраного урожаю. Брали на користь голодуючих штрафи за самогонваріння, з яким комнезамами повели жорстоку боротьбу. З'їзд комнезамів Легичівського повіту на Поділлі вирішив тимчасово обкласти деякі категорії населення на користь голодуючих, штрафи з самогонщиків віддавати для цієї ж мети, а на 1 лютого закінчити однофунтовий збір з пуда врожаю. По всьому Поділлу на січень 1922 р. було зібрано для голодуючих понад 600 млн. крб. грішми¹⁰².

Делегати II Чернігівської губернської наради комнезамів вирішили відррахувати на користь голодуючих по одному пуду зерна кожний. Ухвалили також, щоб кожні 10 селян і 5 робітників утримували одного голодного¹⁰³.

Полтавський губернський підвідділ комнезамів звернувся до населення прикріплених до Полтавщини двох губерній Поволжя — Саратовської і Царицинської — з відозвою, в якій незаможники присягались негайно поділитися з голодними навіть останнім шматком хліба. Відозва закінчувалася словами: «Ми разом билися з ворогом, разом будемо боротися і з голодом і подолаєм його»¹⁰⁴. Губернський з'їзд КНС Полтавщини, що відбувся 12—16 лютого 1922 р., відзначав, що в Городищенській волості, Пирятинського повіту, добровільно було зібрано 400 пудів хліба, в Рашівській волості, Гадяцького повіту, відррахували по 5 фунтів хліба з кожної сім'ї, у Вельбівській волості добровільно здали 60 пудів хліба і 500 000 крб. грошей та шляхом обкладання зібрали 551 пуд хліба і 553 пуди картоплі¹⁰⁵.

Навіть ті повіти Полтавщини, які були неврожайними, в тому числі Кобеляцький і Конградський, подавали посильну допомогу Поволжю. На з'їзді комнезамів Білицької волості, Кобеляцького повіту, незаможники вирішили працювати на залізниці по очистці снігу і всі гроші, одержані за це, передати на користь голодуючих¹⁰⁶.

⁹⁸ «Бюллетень Центральної комісії допомоги голодаючим при ВУЦИК'є», № 5 (6), Харків, 1922, стор. 41—42.

⁹⁹ Державний архів Житомирської області, ф. Р — 2377, оп. 1, спр. 82, арк. 9—10.

¹⁰⁰ «Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян», Харків, 1922, стор. 109.

¹⁰¹ Там же, стор. 147.

¹⁰² Газ. «Вісті» від 27 січня 1922 р.

¹⁰³ Газ. «Вісті» від 3 лютого 1922 р.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 125, арк. 166—167.

¹⁰⁶ Там же, арк. 16.

Комнезами Михайлівської волості, Черкаського повіту, Кременчуцької губернії, постановили відняти у куркулів запаси захованого хліба і передати їх на користь голодуючих¹⁰⁷. У травні 1922 р. незаможне селянство Ізяславського повіту, Волинської губернії, на своєму з'їзді постановило пожертвувати на користь голодуючих по 2 фунти з кожної засіяної десятини, а делегати Коростенського повітового з'їзду КНС — по 5 фунтів з десятини. Постанови обох з'їздів були здійснені¹⁰⁸.

З наведених фактів видно, що комнезами України брали активну участь у зборі продовольства і насіння для голодуючих Поволжя, свідомо ставились до важливої справи допомоги братнім народам нашої країни. До того ж комнезамам доводилося збирати податок і пожертви в умовах боротьби з бандитизмом. У багатьох повітах України бандити перешкоджали заготовляти продовольство, вбивали активних членів КНС.

Допомогу голодуючим губерніям Поволжя комнезами продовжували до 1923 р. Той рік на Поволжі відзначився добрим урожаєм, голод припинився. Біженці почали повертатися додому. В реєвакуації біженців і дітей комнезами також брали активну участь.

Активна допомога комнезамів України голодуючим братам Росії ще більше зміцнила союз між російським і українським народами.

Комнезами України тримали постійні зв'язки з бідняцькими організаціями й інших радянських республік. Визначним явищем в історії КНС є їхні зв'язки з організаціями селянської бідноти Середньої Азії і Казахстану — так званими Кошчі. Спілки Кошчі виникли в Туркменській Радянській республіці у жовтні 1919 р. як бідняцько-середняцькі організації кишлаку і аулу. Під керівництвом Комуністичної партії вони боролись проти засилля баїв, реакційного духовенства, проти пережитків феодалізму в Середній Азії і Казахстані. Кошчі — класові організації бідного і середнього дехканства, а також наймитства — мали дуже багато спільного з комнезамами як за соціальним складом, так і за характером діяльності.

30 грудня 1922 р. Центральний комітет спілок Кошчі Туркестану звернувся до ВЦКНС при ВУЦВК'у з повідомленням про свою діяльність і, маючи на увазі спорідненість організацій Кошчі з КНС, висловив бажання встановити тісні стосунки для обміну досвідом роботи. ЦК Кошчі прислав свій статут і положення про свою організацію і прохав надіслати статут, інструкції та інші документи, що характеризували діяльність КНС України¹⁰⁹. ВУЦВК, відповідаючи на лист ЦК Кошчі, повідомляв про основні завдання комнезамів як політичної бази Радянської влади на селі; в Туркменську республіку було надіслано різні матеріали про діяльність комнезамів¹¹⁰.

Інтерес національних республік Радянського Союзу до діяльності КНС України все посилювався. У вересні 1924 р. ЦВК Дагестанської автономної республіки у своєму листі просив ВЦКНС поділитися досвідом роботи серед незаможного селянства. В Дагестан також було надіслано документи про діяльність комнезамів¹¹¹.

В 1924 р. у зв'язку з національним розмежуванням Середньої Азії утворилися республіканські і обласні спілки Кошчі; їх права значно розширилися. Зважаючи на спільність інтересів і однаковий напрям діяльності Кошчі і КНС у багатьох питаннях радянського будівництва

¹⁰⁷ Газ. «Вісті» від 11 липня 1922 р.

¹⁰⁸ Державний архів Житомирської області, ф. Р — 12, оп. 1, спр. 5, арк. 16—18.

¹⁰⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 84, арк. 77.

¹¹⁰ Там же, спр. 164, арк. 75.

¹¹¹ Там же, спр. 247, арк. 57—58.

на селі, республіканські і обласні спілки Кошчі дедалі частіше зверталися до ВЦКНС з проханням поділитися досвідом роботи. Взаємний обмін думками між спілками Кошчі і комнезами відбувався шляхом пересилки статутів, планів роботи, протоколів з'їздів і засідань президій, звітів про роботу, поздоровчих телеграм тощо¹¹². На з'їзди Кошчі і КНС приїздили представники з братніх республік і ділилися досвідом своєї роботи.

Організація роботи президії ВЦКНС, діяльність комнезамів на місцях, взаємовідносини КНС з органами Радянської влади, боротьба з куркульством, проведення чистки лав КНС, курси для незаможників, медичне обслуговування незаможного селянства — такі питання цікавили спілки Кошчі Узбекистану, Туркменії, Киргизії, Казахстану.

Комнезами теж цікавилися роботою спілок Кошчі братніх республік. У листі до ЦК спілок Кошчі Узбекицької РСР від 22 жовтня 1925 р. ВЦКНС висловив думку, що треба більш обмінюватися досвідом роботи, це дасть «можливість мати відомості про життя двох братерських бідняцьких організацій і об'єднає інтереси двох національностей, які хоч і розділені великою далечиною, але близькі своїми соціальними інтересами»¹¹³.

У серпні 1925 р. на запрошення ЦК спілок Кошчі Киргизької автономної області у Пішпек (нині м. Фрунзе) на I обласний з'їзд Кошчі прибули члени президії ВЦКНС тт. Одинець та Іжевський. Представників незаможних селян України урочисто зустріли на десятитисячному мітингу, присвяченому відкриттю з'їзду. У виступах на з'їзді та в бесідах з делегатами представники комнезамів розповідали про свій досвід роботи. Від імені КНС України спілці Кошчі було вручено прапор; члени спілки Кошчі теж вручили представникам комнезамів Червоний прапор. Тт. Одинець та Іжевський зробили подорож по республіці, ознайомилися із становищем киргизького народу, який виходив на шлях нового життя, відвідали села українських переселенців. Представники комнезамів допомогли у справі поліпшення роботи бідняцької організації дехкан і селян Киргизької автономної області¹¹⁴. Центральна комісія незаможних селян відзначала, що цей приїзд для Киргизії «матиме великі наслідки щодо підняття свідомості широких селянських мас і дасть бажані досягнення в роботі політичних і господарських органів області»¹¹⁵.

Про координацію роботи КНС і Кошчі свідчить і той факт, що, коли комнезами за рішенням липневого пленуму ЦК КП(б)У 1925 р. почали перебудовувати свою роботу і з організацій державного значення перетворювалися в громадські організації бідноти і середнього селянства, ВЦКНС звернувся з проханням до ЦК Кошчі Узбекистану прислати для ознайомлення новий статут, прийнятий на Всеузбецькому з'їзді Кошчі 24 липня 1925 р. При розробці статуту КНС, який був затверджений ВУЦВК'ом 19 листопада 1925 р., очевидно, певною мірою було враховано і досвід роботи Кошчі Узбекицької РСР, як це видно при порівнянні статутів обох організацій¹¹⁶.

Основні напрями діяльності в роботі Кошчі і КНС були дуже схожими і в той період. Якщо на першому етапі своєї діяльності як КНС, так і Кошчі головну увагу приділяли боротьбі з байською, куркульською

¹¹² В ЦДАЖР'і УРСР у фонді ВЦКНС зберігається значна кількість документів про зв'язок комнезамів з Кошчі (ф. 257, оп. 1, спр. 207, 239, 320, 338, 494, 724 та ін.).

¹¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 338, арк. 23.

¹¹⁴ Там же, спр. 241, арк. 100—109; спр. 320, арк. 73.

¹¹⁵ Там же, спр. 241, арк. 98.

¹¹⁶ Там же, спр. 291, арк. 8—11; спр. 294, арк. 26—27.

контрреволюцією, боролись за зміцнення Радянської влади на селі і були організаціями державного значення, то, починаючи з 1925 р., головні завдання їх полягали в піднесенні господарського і культурного рівня селянської бідноти, в економічній боротьбі з куркульством. Тепер це були добровільні організації бідноти і середняків.

У 1927 р. на V з'їзді КНС були присутні представники від Кошчі Узбекистану (т. Каримджанов і Бекцентієв) і Казахстану (т. Мамаєв і Джанзодов), які розповідали про роботу і прагнення бідноти своїх республік і, з свого боку, цікавилися роботою КНС¹¹⁷.

Роль комнезамів у розвитку дружби радянських народів не обмежувалась допомогою братнім республікам у голодні 1921—1922 рр. і обміном досвіду роботи з Кошчі. Комнезами сприяли розвиткові дружніх відносин між національностями, що населяли УРСР. В 1924 р. у складі Української РСР була виділена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка. В ній була створена Центральна комісія незаможних селян, що діяла під керівництвом ВЦКНС. Комнезами Молдавської АРСР видавали статuti, відозви до незаможників українською і молдавською мовами. Збори проводили і писали протоколи мовою тієї національності, що становила більшість даної організації сільського або волосного КНС.

На території самої Української РСР були розкидані національні організації КНС — російські, польські, німецькі, молдавські, болгарські, грецькі та інші. Наприклад, у 1928 р. 10,4% усіх членів КНС України становили представники цих національностей¹¹⁸. У 1929 р. на Україні було 11 400 сільських КНС, 734 з них були національними¹¹⁹. Вся робота в цих сільських КНС провадилась з урахуванням місцевих умов і національних особливостей.

Зв'язок між комнезамами і братніми республіками Радянського Союзу виявлявся і в екскурсіях до Ленінграда, Москви, Мінська та інших міст СРСР, що їх влаштовували як місцеві комнезами, так і ВЦКНС. У 1928 р. незаможники Могилів-Подільського округу їздили до Білоруської РСР і до Іваново-Вознесенська¹²⁰. Під час святкування XII річниці Жовтневої революції ВЦКНС організував екскурсію 552 незаможників — представників від усіх округів України — до Москви. Екскурсанти брали участь у демонстрації на Красній площі, відвідали Музей революції, Тімірязевську Академію, підприємства столиці. Повернувшись додому, екскурсанти на численних зборах розповідали про величезні досягнення соціалістичного будівництва в столиці. Таких доповідей було проведено: на зборах сільських комнезамів — 91, на загальних зборах села — 61, на жіночих зборах — 71. Учасники екскурсії розповідали про свою поїздку в хатах-читальнях, червоних кутках, колгоспах; писали статті до центральної і місцевої преси, в стінгазети¹²¹.

Зв'язок комнезамів з братніми народами проявлявся і в тому, що членів КНС та їх дітей посилали до навчальних закладів РРФСР. Так, у 1927 р. для КНС було виділено 10 місць у вузах Москви, Ленінграда, Ростова, Краснодару і 24 місця у робітфаках.

Незаможне селянство завжди гаряче відгукувалося на всі події внутрішнього життя країни і міжнародного життя. Так, коли в 1924 р. в

¹¹⁷ Газ. «Вісті» від 5 січня 1927 р.

¹¹⁸ «Матеріали до звіту Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян», Харків, 1930, стор. 8.

¹¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 824, арк. 117.

¹²⁰ Газ. «Комуніст» від 9 грудня 1928 р.

¹²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 871, арк. 49, 77.

Ленінграді сталася велика повінь, комнезами своїми коштами допомагали потерпілим¹²².

Комнезами багато зробили для зміцнення обороноздатності Радянської країни. Вони шефствували над есмінцем «Незаможник» і дивізією ім. Котовського. Для підшефних частин незаможники України збирали продукти, гроші, на кошти незаможників було збудовано кілька літаків.

У 1930 р. 34 колишніх червоноармійці дивізії ім. Котовського приїхали до Аїртавського району Казахстану, де вступили в існуючу там комуну «Молот» і перейменували її в «Молот незаможника». Більшість комунарів, які прибули до Казахстану, були українцями. Вони звернулися до ВЦКНС з проханням, щоб комнезами України взяли шефство над комунєю. В 1931 р. ВЦКНС послав комунарам гроші для обладнання бібліотеки, передплачував для них українські газети і журнали тощо¹²³.

Комнезами України своєю діяльністю внесли значний вклад у розвиток і зміцнення дружби радянських народів.

М. І. КУЛІЧЕНКО

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ ТРУДЯЩИМ УКРАЇНИ В КУЛЬТУРНОМУ БУДІВНИЦТВІ (1917—1920 рр.)

В глибину століть сягає коріння нерушимої дружби великого російського і українського народів, близькість їх національних культур. Ще задовго до перемоги Жовтневої соціалістичної революції в найтіснішому єднанні розвивались елементи демократичної і соціалістичної культури двох братніх народів, в умовах утисків і переслідувань міцніли їхні культурні зв'язки.

В. І. Ленін високо цінував дружбу і всебічне співробітництво російського і українського народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹²⁴. Великої ваги надавав він розвитку культурних зв'язків двох братніх народів як одному з найважливіших факторів їх зближення, зміцнення дружби і бойового союзу в боротьбі за соціальне і національне визволення. Вождь партії закликав українських робітників «всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»¹²⁵.

Виходячи з цієї вказівки свого засновника і вождя, Комуністична партія в період встановлення і зміцнення влади Рад приділяла велику увагу організації братерської допомоги російського народу трудящим України в культурному будівництві.

В даній статті робиться спроба коротко висвітлити найважливіші

¹²² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 186, арк. 315—316.

¹²³ Там же, спр. 1136, арк. 1, 5—8; спр. 1229, арк. 156.

¹²⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.

¹²⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 15—16.

моменти цієї допомоги — в агітаційно-пропагандистській, культурно-освітній роботі, в організації народної освіти.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції знаменувала собою докорінний переворот не тільки в галузі економічних і суспільно-політичних відносин — вона була могутнім революціонізуючим і перетворюючим фактором також в галузі культури і ідеології. Становлення та зміцнення влади Рад поклало початок новому етапові культурних зв'язків великого російського і українського народів.

Неоціненне значення в духовному житті українського народу, зміцненні його дружніх зв'язків з великим російським народом мала повсякденна увага до України ЦК більшовицької партії, Уряду РРФСР, особисто В. І. Леніна. 3 грудня 1917 р. Раднарком РРФСР прийняв написаний В. І. Леніном «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який був широко розповсюджений на Україні. Становище на Україні В. І. Ленін висвітлював також в багатьох своїх статтях і промовах. 8 грудня відозву до українського народу прийняв ВЦВК РРФСР. З заявами в українському питанні неодноразово виступав Народний комісаріат у справах національностей. Всі ці документи, що глибоко проникли у свідомість широких мас трудящих України, відіграли важливу роль в їх визвольній боротьбі. Зокрема вони допомагали більшовикам, всім трудящим України своєчасно розглядати справжню суть політики Центральної ради, вистояти проти хвилі шовінізму і національної ворожнечі, яку розпалювали націоналісти, намагаючись відірвати Україну від Росії. Велика агітаційно-пропагандистська робота в масах, розгорнута більшовиками України на основі ленінських вказівок, заходів ЦК партії і Раднаркому РРФСР, ще більше зблизила трудящих Росії і України, зміцнила їхню духовну єдність.

Здійснене Жовтневою революцією соціальне і національне визволення України розбудило творчі сили народу, поклало початок розвитку національної формою, соціалістичної змістом української культури, відкрило небачений простір для культурного співробітництва російського і українського народів.

Перші кроки культурного співробітництва обох братніх народів після Жовтневої революції нерозривно зв'язані з утвердженням у свідомості народних мас марксистсько-ленінської ідеології. Спільність цілей і інтересів трудящих Росії і України у Жовтневій революції була головною цементуючою силою у зміцненні їх взаємного довір'я і нерушимої дружби. Тісне співробітництво і взаємодопомога двох братніх народів в економічній, політичній і военній галузях стали основою дальшого зміцнення їх духовного споріднення, розвитку культурних зв'язків.

З перших днів перемоги Жовтневої революції Комуністична партія подавала велику допомогу Україні в організації агітаційно-пропагандистської роботи в масах. Щоб забезпечити єдність революційних дій трудящих Росії і України, ще більше зміцнити їхню дружбу і взаємне довір'я, Центральний Комітет партії, пролетарські центри Радянської Росії надсилали на Україну сотні своїх кращих представників комісарами, інструкторами, організаторами і агітаторами. Так, Петроградський Військово-революційний комітет за перший місяць революції відправив на Україну 76 чоловік¹²⁶. В середині листопада 1917 р. за вказівкою ЦК партії групу матросів-агітаторів з 103 чол. направив на Україну Центробалт¹²⁷. Крім того, на Україну приїздили представники ЦК партії, інструктори ВЦВК та ін. Для проведення агітаційно-пропаган-

¹²⁶ «Установление Советской власти на местах», М., 1953, стор. 158, 163—165.

¹²⁷ С. Хесин, Военные моряки в борьбе за власть Советов, М., 1953, стор. 117—118.

дистської роботи серед населення України з Росії посилали навіть цілі загони. Московські робітники, наприклад, сформували агітаційний загін з 200 чол.¹²⁸, який відіграв важливу роль у встановленні і зміцненні Радянської влади на Правобережній Україні. Спираючись на допомогу Радянської Росії, більшовики України розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу в масах.

Велике значення в постанові агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих України мала більшовицька преса.

Труднощі у справі налагодження нової більшовицької преси на Україні після Жовтневої революції були дуже великі: бракувало літературних сил, коштів, паперу та ін. Більшовики України не раз звертались в ЦК партії по допомогу. Полтавський комітет 12 листопада 1917 р. звернувся до ЦК з проханням «надсилати нам статті для нашої газети «Молот»¹²⁹. Таврійський комітет 29 листопада в листі до ЦК партії просив надіслати газетних працівників: «Викопайте хоч з-під землі, але пришліть хоч одного, здібного стати на чолі новостворюваної газети»¹³⁰. Більшовицький комітет заводу «Російське товариство» з ст. Вітка, Катеринославської губернії, теж писав наприкінці листопада, що йому «конче потрібен редактор»¹³¹. На початку грудня до ЦК партії з проханням надіслати газетних працівників та допомогти коштами звернувся Севастопольський комітет¹³².

ЦК партії завжди відгукувався на прохання більшовицьких організацій України і робив усе можливе, щоб подати їм допомогу. Таврійському комітетові він видав 800 крб. для видання газети «Таврическая правда», потім дав згоду на додаткову допомогу грішми¹³³. Задоволено було і прохання севастопольських більшовиків надіслати редактора¹³⁴. ЦК партії допомагав також створювати на Україні газети українською мовою.

Завдяки допомозі ЦК партії більшовицька преса України швидко міцніла, зростав її авторитет і вплив на робітників та селян.

Серйозну роль у формуванні нового світогляду трудящих України мало те, що на Україну в значній кількості надходили центральні видання, пасамперед орган ЦК партії «Правда». Ще до Жовтневої революції Україна одержувала велику кількість примірників «Правды». Київ, наприклад, — 400, Луганськ — 150 примірників і т. д.¹³⁵ Наприкінці 1917 р., в умовах гострої боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні, попит на «Правду» та інші центральні газети значно збільшився. На прохання місцевих більшовицьких організацій Луганськ став одержувати 350 примірників «Правды» і 200 — «Солдатской правды»¹³⁶. 18 листопада 1917 р. ЦК повідомив Севастопольський комітет про згоду збільшити для нього передплату «Правды» з 50 до 200 примірників¹³⁷.

Крім газет, на Україну з Росії надходила і більшовицька література — книжки, брошури, листівки, відозви. Оскільки можливості видава-

¹²⁸ В. Морозов, Московские большевики в борьбе за создание Вооруженных Сил Советской республики в 1917—1918 гг., М., 1950, стор. 47.

¹²⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.), т. II, М., 1957, стор. 257.

¹³⁰ Там же, стор. 312.

¹³¹ Там же, стор. 334.

¹³² Там же, стор. 343.

¹³³ Там же, стор. 87, 126.

¹³⁴ Там же, стор. 112, 222.

¹³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 254, арк. 5—6; од. зб. 277, арк. 19.

¹³⁶ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)....», т. II, стор. 60.

¹³⁷ Там же, стор. 40, 252.

ти літературу на місцях були обмеженими, більшовики України часто звертались по допомогу до ЦК партії, у великі пролетарські центри Росії. Ці просьби були особливо настійними в період Жовтневої революції. «Зараз одна мольба до нас і від нас до вас: ради всього святого — літератури, літератури і літератури!»¹³⁸ — писав Одеський комітет більшовиків до ЦК партії у жовтні 1917 р. Київська Рада в листі до ЦК теж зазначала, що «попит дуже великий, а літератури зовсім немає»¹³⁹. Звернення більшовицьких організацій і трудящих України до ЦК партії по літературу майже завжди задовольнялись.

Література з Росії на Україну надходила не тільки по лінії ЦК партії. Робітники заводу «Російське товариство», Катеринославської губернії, в листопаді 1917 р. одержали на 500 крб. різної літератури від колективу петроградського заводу «Парвіайнен»¹⁴⁰. За вказівкою ЦК партії всі уповноважені ЦК, комісари і агітатори Петроградського Військово-революційного комітету, інструктори ВЦВК, що командировались на Україну в період боротьби за владу Рад, обов'язково везли з собою літературу для розповсюдження серед населення. Літературу одержували також усі військові частини, які посилались з Росії на Україну.

Зародившись у період Великої Жовтневої соціалістичної революції, братерська допомога російського народу трудящим України збільшилась і розвинулась, набрала більш різноманітних і дійовіших форм в роки іноземної інтервенції і громадянської війни. Культурне будівництво цього періоду в Радянській Росії справило серйозний вплив на перші кроки розвитку української радянської культури, було для України зразком, джерелом запозичення досвіду.

В лютому 1919 р. для ведення агітаційно-пропагандистської роботи в масах у складі уряду України був створений Наркомат агітації і пропаганди, очолений спочатку тов. Артемом (Ф. Сергеевим), а потім присланою з Радянської Росії О. Коллонтай. Крім того, велику роботу серед трудящих провадили партійні, радянські, профспілкові та інші організації.

Допомога російського народу трудящим Радянської України в постановці агітаційно-пропагандистської роботи в цей час була дуже різносторонньою, включала в себе передачу форм і методів роботи, посилку кадрів, літератури, спеціальних агітпоїздів тощо.

В ці роки значно збільшилася кількість газет, що їх надсилали з Радянської Росії. Так, з розповсюджених за січень — березень 1920 р. в Харкові і губернії майже 2,5 млн. газет було понад 328 тис. московських, з них «Правды» — 101 669 примірників, «Известий ВЦИК» — 80 205 примірників і т. д.¹⁴¹

Влітку 1919 р. з ініціативи України було порушено питання про об'єднання інформаційної справи обох республік. Це об'єднання було здійснене на початку 1920 р.; замість Бюро української преси (БУП) було створене УкрРОСТА — відділ інформаційного центру Радянської Росії — РОСТА. У звіті про діяльність УкрРОСТА за лютий — березень 1920 р. відзначається, що вся інформаційна, літературно-агітаційна, плакатна і організаційно-інструкторська робота виконувалася за допомогою РОСТА¹⁴².

Однією з поширених в роки громадянської війни форм агітаційно-

¹³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС ф. 17, оп. 1, од. зб. 266, арк. 7—8.

¹³⁹ «Переписка Секретарната ЦК РСДРП(б)...», т. II, стор. 355.

¹⁴⁰ Там же, стор. 331.

¹⁴¹ ДАХО, ф. 203, оп. 2, спр. 2, арк. 13.

¹⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 848, арк. 11.

пропагандистської роботи в масах, в якій наочно проявилось тісне співробітництво Радянської Росії і Радянської України, була організація агітаційних та літературно-інструкторських поїздів і пароплавів. У 1919 р. на Україну двічі приїздив літературно-інструкторський поїзд ВЦВК РРФСР ім. В. І. Леніна. Два агітпоїзди для Правобережжя сформував Наркомат пропаганди України. Він же в 60-денну поїздку по Дніпру направив агітпароплав «Більшовик». У 1920 р. на прохання українського уряду чотири рази на Україні побував літературно-інструкторський поїзд ВЦВК РРФСР ім. Жовтневої революції. У червні постановою ВЦВК РРФСР в розпорядження ВУЦВК був переданий цілком обладнаний агітпоїзд ім. В. І. Леніна, який до кінця року зробив три рейси по республіці. В поїздки по Україні було відряджено також ряд інших поїздів.

Рейси літературно-інструкторських та агітаційних поїздів мали дуже велике значення. Звичайно їх очолювали відомі діячі партії і уряду обох республік — М. І. Калінін, Г. І. Петровський, А. В. Луначарський та ін. Для поїздок обов'язково виділялись представники майже всіх наркоматів, РОСТА і УкрРОСТА. На всьому своєму шляху поїзди проводили сотні мітингів і зборів, інструктували місцеві партійні, радянські та інші органи, розповсюджували літературу, демонстрували кінофільми.

Так, наприклад, за час поїздки на Україну в березні 1920 р. агітпоїзд ВЦВК РРФСР ім. Жовтневої революції провів 39 мітингів, в яких взяли участь 65 тис. чол., обслідував 93 установи і дав вказівки щодо поліпшення їх роботи, організував 54 кіносеанси. 97 установ за цей час одержали від агітпоїзда літературу, було розповсюджено 11 номерів поїзної газети тиражем в 55 тис. примірників¹⁴³. Під час іншого рейсу на Україну, в район Південного фронту, агітпоїзд ім. Жовтневої революції організував 30 мітингів, 33 кіносеанси, передав літературу 300 різним організаціям, обслідував 40 установ¹⁴⁴.

Іншою важливою ділянкою агітаційно-пропагандистської роботи, в якій повною мірою проявилася співдружність російських і українських трудящих, була робота на селі. В 1919 р. велику агітаційно-пропагандистську роботу серед українського селянства проводили військово-продовольчі загони, які комплектувалися з передових робітників Росії та України і відряджались на село для хлібозаготівель. Наприкінці червня чисельність продзагонів досягала 3 тис. чол.¹⁴⁵ В основному це були робітники великих пролетарських центрів Радянської Росії. У звіті про діяльність українського відділення Військпродбюро за 1919 р. говорилось, що, крім заготівлі хліба, загони допомагали в роботі Рад, створювали комнезами, проводили бесіди з селянами, мітинги, розповсюджували літературу, передавали місцевим органам декрети, розпорядження та інструкції. За травень—липень 1919 р. продзагони розповсюдили 707 комплектів бібліотечок (15 089 книг і брошур), 449 комплектів декретів (4129 примірників), багато газет, відозв, листівок¹⁴⁶.

Значну увагу приділяв ЦК партії агітаційно-пропагандистській роботі на Донбасі — єдиній тоді паливній і металургійній базі країни. Рішенням ЦК РКП(б) для організації партійно-політичної роботи серед трудящих Донбасу в лютому 1920 р. був створений Політвідділ

¹⁴³ Л. Максаківа, Агітпоезд «Октябрьская революция» (1919—1920), М., 1956, стор. 32.

¹⁴⁴ Там же, стор. 34—35.

¹⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 1647, арк. 15, 17.

¹⁴⁶ Там же.

Трудової армії, в розпорядження якого ще до початку березня ЦК РКП(б) направив понад 200 працівників. Протягом березня—серпня 1920 р. Політвідділ провів 695 мітингів, 112 лекцій, розповсюдив майже 380 тис. газет, плакатів і листівок¹⁴⁷.

Восени 1920 р. становище вугільної промисловості Донбасу значно погіршилось. У зв'язку з цим Раднарком РРФСР 23 листопада 1920 р. зобов'язав усі наркомати розглянути питання про те, як кожен з них може «сприяти справі розвитку донецької промисловості», зокрема в питанні «поліпшення роботи органів освіти, пропаганди, агітації тощо»¹⁴⁸. Колегія Наркомосу РРФСР 7 грудня обговорила це питання і прийняла розгорнуту постанову, якою було доручено усім секторам виділити якомога більшу кількість робітників, звести їх в ударні групи і направити в Донбас, в разі потреби додатково посилати спеціалістів і організовувати курси на місцях. Постанова зобов'язувала голосний комітет політосвітньої роботи і художній сектор організувати агітпоїзд «Всеросійська кочегарка», Держвидав — терміново видати популярну брошуру про Донбас, максимально посилити постачання Донбасу літературою, газетами, агітплакатами¹⁴⁹.

Пленум ЦК РКП(б) 30 грудня 1920 р. схвалив ініціативу по виданню ще однієї газети в Донбасі, зобов'язав ВРНГ забезпечити позачергове постачання Донбасу папером і поліграфічним устаткуванням, доручив Центропресі позачергово постачати його літературою¹⁵⁰. Зусилля Комуністичної партії і урядів двох братніх республік у справі поліпшення агітаційно-пропагандистської роботи в Донбасі поряд з іншими заходами відіграли велику роль у відновленні вугільної промисловості.

Дуже важливою і відчутною була допомога Радянської Росії в організації народної освіти на Україні. Комуністична партія виступила організатором цієї допомоги. Ще в перші місяці Радянської влади ВЦВК РРФСР запропонував місцевим Радам України підібрати і прислати до Петрограда своїх представників на курси інструкторів позашкільної освіти.

Наприкінці 1918 р. і на початку 1919 р., зразу ж після відновлення Радянської влади на Україні, передові вчительські колективи встановили тісний зв'язок з школами Радянської Росії і на основі запозиченого у них досвіду, здійснювали перебудову шкільної освіти. Газета «Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства и Харьковского Совета РД» 14 лютого 1919 р., повідомляючи про широкий план реорганізації народної освіти в Харківській губернії і по всій Україні, писала: «Реорганізація школи передбачається така ж, як і у Великобританії, а саме — створення єдиної трудової школи».

Встановилося тісне співробітництво між наркоматами освіти Радянської Росії і Радянської України. Наркомос РРФСР подавав велику допомогу Україні грошми, підручниками, озброював передовим досвідом. Так, 20 січня 1919 р. колегія Наркомосу РРФСР прийняла рішення виділити Середино-Будському повіту Чернігівської губернії, 1 млн. крб. для виплати вчителям¹⁵¹. 17 квітня Харківському губернському відділу народної освіти було передано на 1,3 млн. крб. підручників, творів класиків російської літератури та ін.¹⁵² 21 травня на

¹⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 5, од. зб. 435, арк. 97.

¹⁴⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 208, арк. 241.

¹⁴⁹ Там же, ф. 2306, оп. 1, спр. 324, арк. 50.

¹⁵⁰ «Известия ЦК РКП(б)», 1921, № 27, стор. 16.

¹⁵¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 180, арк. 21.

¹⁵² Там же, арк. 220—221.

прохання Наркомосу УРСР вісім губерній України були включені в загальний план постачання РРФСР¹⁵³. На підставі цього рішення школам і дитячим установам України постачались підручники, наочне приладдя, одяг, взуття тощо. 21 травня колегія Наркомосу РРФСР прийняла також рішення про виділення 6,8 млн. крб. Донецькій губернії та Мелітопольському повіту, Таврійської губернії, на устаткування шкіл та інші потреби¹⁵⁴.

Було здійснено ряд заходів по зміцненню зв'язків безпосередньо між наркоматами. Наркомос РРФСР 16 квітня 1919 р. визнав за необхідне послати делегата на Україну для встановлення зв'язку Російського Наркомосу з Українським¹⁵⁵. На Україну регулярно надходили копії всіх циркулярів, інструкцій та інших директивних матеріалів. За пропозицією Наркомату освіти УРСР в червні 1919 р. було вирішено скликати конференцію представників наркоматів освіти всіх радянських республік для погодження їхньої діяльності і більш тісного зв'язку. На жаль, обставини воєнного часу не дали тоді змоги здійснити цей намір.

Нашестя денікінських банд тимчасово припинило зв'язки двох Наркоматів освіти. З відновленням влади Рад ці зв'язки ще більше розвинулись і зміцніли. Спираючись на набутий в перші роки революції досвід, місцеві органи влади під керівництвом більшовиків і при активній підтримці громадськості приступили до будівництва шкіл нового типу. Велике значення для них в цьому будівництві мав досвід Радянської Росії. Так, наприклад, газета «Известия Киевского губеркома» вже 4 січня 1920 р. писала, що в Києві організується перша дослідна трудова школа. Для ознайомлення з роботою таких шкіл в Радянській Росії, а також для одержання літератури та інших посібників в Москву і Петроград шкільний підвідділ командировав своїх представників.

Вчительська конференція Макіївського підрайону Донбасу, що відбулася 20 березня 1920 р., заслухала доповідь про організацію народної освіти в Радянській Росії: про запровадження загального обов'язкового і безплатного навчання, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, про принципи єдиної трудової школи. В рішенні на цю доповідь конференція відзначила, що вона визнає постановку справи народної освіти в Радянській Росії такою, що дійсно відповідає інтересам трудящих¹⁵⁶.

Досвід Радянської Росії було використано і в роботі по організації позашкільної освіти, особливо по ліквідації неписьменності. На II Всеукраїнській нараді по народній освіті, яка відбулася в серпні 1920 р. відзначалося, що в багатьох місцях України позашкільні підвідділи «приступають до ліквідації неписьменності за планами і методами, що вказані в декреті Раднаркому РРФСР від 26 грудня 1919 р.»¹⁵⁷.

Велику роль в озброєнні передових кадрів вчительства України досвідом Радянської Росії відіграла більшовицька преса України. Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» 27 лютого 1920 р. писала, що оскільки після визволення України організація народної освіти ще тільки починається, дуже доцільним є вивчення досвіду Радянської Росії. З цією метою в газеті була надрукована резолюція конференції працівників народної освіти Касимівського повіту, Рязанської губернії.

¹⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 181, арк. 14.

¹⁵⁴ Там же, арк. 15—16, 19.

¹⁵⁵ Там же, спр. 180, арк. 217.

¹⁵⁶ «Известия Юзовского райревкома и райпарткома КП(б)У» від 26 березня 1920 р.

¹⁵⁷ «Всеукраїнська нарада по народній освіті», № 1 від 24 серпня 1920 р.

В 1920 р. ще більше зміцнили зв'язки наркоматів освіти Радянської України. 10 лютого 1920 р. колегія Наркомосу РРФСР постановила для зміцнення культурного співробітництва з Україною ввійти в тісний зв'язок з найважливішими культурними центрами України — Києвом і Харковом шляхом взаємної інформації про хід культурно-освітньої роботи¹⁵⁸. У квітні наркомати освіти обох республік прийняли спільну постанову «Про єдність освітньої політики»¹⁵⁹. Наркомос РРФСР в 1920 р. продовжував подавати Україні велику матеріальну допомогу, посилав учительські кадри тощо.

Однією з причин особливої уваги Наркомосу РРФСР до народної освіти на Україні був ряд збочень в її організації, пов'язаних з поширеними тоді прожектерськими планами повної відмови від дожовтневого досвіду і спробами будувати освіту незалежно від цього досвіду. Так з'явилася хибна ідея заперечення потреби загальноосвітньої підготовки молоді і плани переходу після семирічки зразу до професійно-технічного навчання. Ця ідея, шкідлива взагалі, набула на Україні особливо потворних форм, бо була доповнена і підігріта націоналістичними ухилами тодішнього народного комісара освіти України Гринька та інших працівників Наркомосу України. Якщо в 1919 р. на Україні майже цілком застосовувалась система народної освіти РРФСР, то в серпні 1920 р. тут була введена окрема схема, яка зовсім відрізнялась від російської. Посилаючись на особливі умови України, керівники її освітнього фронту в своїй схемі віддавали перевагу дитячим установам (дитсадки, дитбудинки тощо) і школам I ступеня (семирічка). Школи II ступеня (середня освіта) скрізь були закриті. Після семирічки починалось професійно-технічне навчання в спеціальних школах і технікумах, а потім — в інститутах.

Введення такої схеми народної освіти було, безперечно, хибним. Ця схема суперечила програмі РКП(б) про обов'язкове загальне політехнічне навчання дітей до 17 років і професійну освіту після нього. Довідавшись про зміст введеної на Україні схеми народної освіти, В. І. Ленін наприкінці 1920 р. писав, що «Гринько, як видно, пересобачив до безглуздя, *заперечуючи* політехнічну освіту...». І тут же додав, підкресливши: «*В и п р а в и т и ц е*»¹⁶⁰.

Колегія Наркомосу РРФСР тільки в березні — вересні 1920 р. сім раз обговорювала питання про фактичний відрив народної освіти на Україні від її організації в Радянській Росії. 27 березня колегія постановила звернути увагу ЦК РКП(б) на передачу посади народного комісара освіти України боротьбисту Гриньку¹⁶¹. 15 червня було вирішено звернутися до уряду України з настійною рекомендацією проявляти особливу обережність в такій важливій справі, як реформа народної освіти, зокрема ліквідація шкіл II ступеня¹⁶².

Проявом тісного співробітництва двох братніх республік у справі народної освіти було їх взаємне представництво на з'їздах і конференціях. Повідомляючи про запрошення України взяти участь в роботі I Всеросійського з'їзду по позашкільній освіті, газета «Коммунист» писала 27 березня 1920 р.: «Для України цей з'їзд відіграє... величезну організаційну і спрямовуючу роль. Представництво України повинно бути найбільш повним». Представники Наркомосу України і всіх губерній брали участь також в роботі Всеросійської народи по освіті у

¹⁵⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 321, арк. 55.

¹⁵⁹ «Собрание узаконений УССР», 1920, № 9, стор. 163.

¹⁶⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 485.

¹⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 321, арк. 184—185.

¹⁶² Там же, спр. 322, арк. 104—105.

червні 1920 р. та інших нарадах і конференціях. У свою чергу, представники Наркомосу РРФСР неодноразово приїздили на Україну. Вони брали участь, наприклад, в роботі II Всеукраїнської наради по народній освіті в серпні 1920 р.¹⁶³

Одним з найважливіших питань культурного співробітництва російського і українського народів в роки громадянської війни була підготовка кадрів. За прикладом Радянської Росії більшовики України стали ініціаторами розгортання великої роботи по підготовці нових кадрів. Велику допомогу в підготовці кадрів через мережу короткотермінових курсів подавала Радянська Росія — в забезпеченні їх викладачами, учбовими планами і програмами, літературою тощо. Крім того, багато робітників і селян України проходили навчання в Радянській Росії, запозичуючи у російського народу його великий досвід будівництва нового життя. Так, ще наприкінці лютого 1919 р., тобто зразу ж після визволення України, голова ВЦВК РРФСР Я. М. Свердлов направив Харківському губернському і всім повітовим виконкомом телеграму з пропозицією прислати від кожного повіту по п'ять слухачів до Центральної школи радянського будівництва в Москві для проходження 6-тижневого курсу навчання¹⁶⁴. В Радянську Росію для навчання послали своїх представників й інші губернії України.

Коли в 1920 р. прожектери та націоналісти, що займали керівні посади в органах Наркомосу УРСР, допустили серйозні перекирення в організації вищої і спеціальної середньої освіти (фактично відірвали професійно-технічну освіту і вищу школу на Україні від принципів її будівництва в Радянській Росії, закрили університет), більшовики України, спираючись на досвід і допомогу Радянської Росії, розгорнули боротьбу проти цих перекирень, за єдність професійно-технічної освіти і вищої школи обох республік. Це питання спеціально обговорювалось і в ЦК РКП(б). 14 квітня 1920 р. Політбюро прийняло постанову про об'єднання професійно-технічної освіти Росії і України, схваливши ініціативу Наркомосу РРФСР в цьому питанні¹⁶⁵. У вересні 1920 р. була підписана відповідна угода між Головним комітетом професійно-технічної освіти РРФСР та Українським комітетом професійно-технічної освіти, яка чітко визначила взаємовідносини між ними і форми співробітництва в підготовці кадрів спеціалістів. На Україну поширювалася система вищої освіти, яка діяла в РРФСР, встановлювався єдиний план фінансування, постачання, організації видавництва¹⁶⁶.

Завдяки великим зусиллям українських трудящих і братній допомозі російського народу, навіть в суворих умовах громадянської війни на Україні було досягнуто чималих успіхів у розвитку народної освіти, вищої і спеціальної середньої освіти, в підготовці спеціалістів.

Братерське співробітництво російського і українського народів в роки іноземної інтервенції та громадянської війни яскраво проявилось в організації культурно-освітньої роботи. Наприкінці 1918 р. і на початку 1919 р. значну роль у розвитку культурних зв'язків російського і українського народів відігравав Український відділ Наркомату в справах національностей РРФСР, що проводив велику культурно-освітню роботу як в Росії (серед українців), так і на Україні. Ще в серпні 1918 р. відділ відкрив Український театр у Москві, в листопаді — робітничий клуб, бібліотеку і читальний зал при ній. Культурно-освіт-

¹⁶³ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 321, арк. 312; спр. 322, арк. 69.

¹⁶⁴ Газ. «Известия» (Харків) від 27 лютого 1919 р.

¹⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 13, арк. 22.

¹⁶⁶ Там же, оп. 2, спр. 156, арк. 7.

ній сектор відділу організував курси агітаторів для України, проводив вистави і концерти. Здійснювалася і велика видавнича робота. «Вісник Українського відділу Народного Комісаріату в справах національностей», що видавався тиражем в 10 тис. примірників, мав широке розповсюдження і на Україні. Відділ видавав також багато брошур, листівок, відозв. Наприкінці листопада 1918 р. загальний тираж літератури, яку видавав відділ, досяг 90 тис. примірників. Серед цих видань було багато праць В. І. Леніна. В листопаді 1918 р. колегія відділу прийняла спеціальну постанову з цього питання, де ставилось завдання «перекласти на українську мову всі статті В. І. Леніна і видати великим тиражем»¹⁶⁷.

В організації культурно-освітньої роботи на Україні велике значення мало розповсюдження серед населення книг. За прикладом Радянської Росії була проведена централізація бібліотечної справи, створені тисячі народних бібліотек, хат-читалень, клубів, сільбудів тощо.

Крім того, що на Україні видавалося чимало книг, велика кількість літератури надходила і з Радянської Росії. 25 січня 1919 р., тобто зразу після відновлення Радянської влади, уряд УРСР звернувся до ВЦВК РРФСР з проханням подати допомогу в придбанні літератури в Радянській Росії. 11 лютого ВЦВК позитивно відповів на цю просьбу і повідомив, що дано вказівку організувати на Україні відділення агентства по розповсюдженню преси¹⁶⁸. Вже з початку 1919 р. література в значній кількості почала прибувати на Україну. Харківська газета «Известия» в середині січня писала, що в Харків прибула велика партія літератури з Москви, в лютому — знову три вагони звідти ж, на початку березня — один вагон з Петрограда¹⁶⁹.

Особливо важливим для України було те, що серед книг, які надходили з Радянської Росії, було багато творів класиків марксизму-ленінізму, класиків російської художньої літератури тощо. Так, наприклад, серед 33 500 книг, одержаних з Радянської Росії 26 лютого 1919 р. літературним відділом Харківської губернської Ради, понад 1 тис. — були праці В. І. Леніна і його біографія, 1350 книг — твори Салтиков-Шедріна, Лермонтова, Толстого, Чехова, Успенського та ін.¹⁷⁰. Літературно-інструкторський поїзд ім. В. І. Леніна, що прибув до Харкова на початку березня 1919 р., передав літвідділу губради 21,3 тис. книг, серед яких було понад 6 тис. примірників праць В. І. Леніна¹⁷¹.

Велику допомогу в забезпеченні України літературою подавав безпосередньо ЦК РКП(б). Спираючись на цю допомогу, ЦК КП(б)У тільки за період відновлення Радянської влади після розгрому денікінщини, з грудня 1919 р. по березень 1920 р., направив в губернські центри України близько 190 тис. примірників різної літератури, до 60 тис. газет тощо¹⁷². ЦК РКП(б) надсилав на Україну навіть повністю укомплектовані бібліотеки. Такі бібліотеки одержали, наприклад, дев'ять рудників Донбасу, партійні школи Києва і Катеринослава¹⁷³. Допомогу літературою подавали і великі пролетарські центри Радянської Росії. Так, розподільча комісія Московської Ради в 1920 р. 10% всіх московських видань виділяла для України¹⁷⁴.

¹⁶⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 70.

¹⁶⁸ Там же, ф. 1235, оп. 94, спр. 580, арк. 291—292.

¹⁶⁹ Газ. «Известия» (Харків), №№23, 49, 59 за січень — березень 1919 г.

¹⁷⁰ ДАХО, ф. 201, оп. 1, спр. 11, арк. 66—67.

¹⁷¹ Там же, арк. 53—54.

¹⁷² Журн. «Коммунист» 1920, № 1, стор. 28.

¹⁷³ Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1921, № 28, стор. 16.

¹⁷⁴ «Красная Москва, 1917—1920 гг.», М., 1921, стор. 516.

Молода радянська культура України, використовуючи досвід російського народу, спираючись на його допомогу, охоплювала все ширші верстви населення. В містах і селах відкривалися клуби, бібліотеки, хати-читальні, народні університети тощо.

Важливою формою культурного співробітництва Радянської Росії і Радянської України в період громадянської війни були їхні тісні зв'язки по лінії театру. В Радянській Росії в другій половині 1918 р. діяло 13 українських театрів¹⁷⁵. Найбільш популярним з них був Український театр у Москві. Тісний зв'язок з Радянською Росією встановили всі театральні установи України. Так, створені на початку 1919 р. Всеукраїнський театральний комітет і Спілка артистів відразу ж послали в Москву свого представника для встановлення контакту з театральними установами і колективами, а також для придбання нових п'єс¹⁷⁶. З метою погодження планів роботи в Москву посилав свого уповноваженого і Всеукраїнський музичний комітет¹⁷⁷.

Завдяки тісному контакту театральних установ двох братніх республік розвиток українського театру з самого початку проходив під впливом передового російського театру. В репертуарі театрів України велике місце відводилось кращим творам російської драматургії. Так, наприклад, Київський драматичний театр ім. В. І. Леніна у квітні 1920 р. поставив «Горе з розуму» О. Грибоедова, «Безприданницю» О. Островського, «На дні» М. Горького.

На Україну з Радянської Росії приїздили театральні колективи і окремі російські артисти. В сезон 1918—1919 рр. в Харкові виступала петроградська артистка Є. Тіме. В березні 1919 р. в Харкові і губернії було організовано ряд концертів симфонічної і камерної музики з участю видатних виконавців Москви і Петрограда. Влітку 1919 р. з Москви на гастролі в Харків виїхала концертна бригада на чолі з відомими російськими артистами О. Кніппер-Чеховою і В. Качаловим.

Серйозне значення для розвитку театального життя України періоду громадянської війни мало тривале перебування на Україні видатного російського співака Л. В. Собінова.

Ще більше посилились ці зв'язки в 1920 р. Збільшилась кількість поїздок російських театральних колективів і окремих виконавців на Україну. В березні — квітні 1920 р. в Харкові, Катеринославі та інших містах України гастролювала Друга студія Московського художнього театру. Наприкінці травня 1920 р. поїздом на фронт в Харкові виступав Московський показовий театр.

Велике значення в розвитку театального мистецтва мав обмін досвідом між працівниками театрів Росії і України, що здійснювався не тільки через поїздки театральних колективів, а й через організацію спільних з'їздів та нарад з цього питання. Так, на I Всеросійський з'їзд по робітничо-селянському театру в квітні 1919 р. Всеукраїнський театральний комітет посилав трьох своїх представників. Київський губернський відділ народної освіти, організуючи театральну виставку, запросив взяти участь в ній і ряд організацій Москви, Петрограда та інших міст Росії.

Вже в роки громадянської війни встановлюються досить тісні зв'язки двох братніх народів в галузі живопису і скульптури. Відомо, що, розробляючи програму монументальної пропаганди, В. І. Ленін включив до плану спорудження пам'ятників також видатним синам ук-

¹⁷⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 24, спр. 51, арк. 5—6.

¹⁷⁶ Газ. «Известия» (Харків) від 29 січня 1919 р.

¹⁷⁷ Газ. «Известия» (Харків) від 1 лютого 1919 р.

раїнського народу — Т. Г. Шевченку і Г. С. Сковороді. Наприкінці 1919 р. пам'ятники Т. Г. Шевченку були споруджені в Петрограді і Москві. В 1919 р. московський скульптор І. Чайков спорудив у Києві пам'ятники К. Марксу і К. Лібкнехту.

Важливою формою обміну досвідом між діячами мистецтва Росії і України були взаємні поїздки, участь у виставах тощо. В роки громадянської війни, наприклад, на Україні працювали російські художники П. Смуркович (Петроград) і І. Кочергін (Москва). Український художник Г. Світлицький в 1919 р. брав участь у першій радянській художній виставці в Петрограді. На початку липня 1919 р. відбулась загальна нарада представників мистецтв наркоматів освіти обох республік. Нарada прийняла рішення про необхідність взаємного обміну виданнями в галузі образотворчого мистецтва, а також постановила «приступити до організаційної роботи по влаштуванню виставки російських і українських художників та скликанню конференції представників відділів образотворчих мистецтв Росії і України»¹⁷⁸.

В роки громадянської війни на Україні дуже популярними були «Вікна РОСТА», що надсилалися з Радянської Росії. «В Харкові, де такі плакати вивішувалися в читальних залах, біля дому завжди стояв хвіст», — говорилося в одному з повідомлень¹⁷⁹.

Процес зародження і розвитку української радянської культури відбувався в умовах жорстокої боротьби з всілякими ворожими течіями і ухилами. Саме в галузі культури, де становище з кадрами було особливо тяжким, вороги намагались завдати найбільш відчутного удару. Комуністична партія очолила боротьбу проти одвертих і прихованих носіїв буржуазної ідеології, приділяла велику увагу розвитку української радянської культури. З ініціативи В. І. Леніна це питання обговорювали Центральний Комітет партії і VIII Всеросійська партконференція в листопаді і грудні 1919 р. у зв'язку з обговоренням питання про завдання Радянської влади на Україні після розгрома Денікіна. В написаній особисто В. І. Леніним резолюції говорилося, що ЦК зобов'язує комуністів усіма засобами сприяти вільному розвитку національної культури українського народу, забезпечити вільний розвиток його мови тощо. Партія повсякденно спрямовувала розвиток української радянської культури, вела непримиренну боротьбу з будь-якими проявами буржуазної ідеології.

Партійне керівництво культурним будівництвом на Україні, тісні зв'язки з культурою великого російського народу, його братерська допомога благотворно вплинули на розвиток української радянської культури. Культурне співробітництво двох братніх народів забезпечило серйозний вплив більш передової і більш високої за рівнем розвитку російської радянської культури на молоду радянську культуру українського народу. Тісні зв'язки сприяли також взаємному збагаченню двох братніх культур, полегшували боротьбу з буржуазними впливами, забезпечували високий ідейний рівень культури та її вірність марксизму-ленінізму. Зміцнення культурного співробітництва великого російського і українського народів мало величезне значення в мобілізації трудящих обох республік на боротьбу із зовнішніми і внутрішніми ворогами, в зміцненні їх дружби і державного союзу.

¹⁷⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 38, арк. 116.

¹⁷⁹ «Харків», 1953, № 5, стор. 190.

В. Р. РАЄВСЬКИЙ, Г. І. КУРПНИК

РЕВОЛЮЦІЙНІ ЛАТИСЬКІ СТРІЛЬЦІ НА УКРАЇНІ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Народжена в боях з ворогами Жовтневої революції Радянська Армія з перших днів свого існування була втіленням пролетарського інтернаціоналізму. У бойовій співдружності в горнилі громадянської війни міцніла і загартовувалась єдність народів нашої Батьківщини. В ті буремні роки на всіх фронтах разом з російськими, українськими, білоруськими та іншими червоними воїнами боролися за Радянську владу і кращі сини Латвії. Червоні стрільці з Риги і Двінська, Тукума і Цесіса, Лієпая і Єлгави служили у багатьох частинах Червоної Армії, але основна маса їх була зосереджена в Латиській стрілецькій дивізії. Разом з іншими частинами Червоної Армії дивізія громила білогвардійські банди Каледіна, Денікіна і Врангеля на Україні.

Латиські стрілецькі полки були створені під час першої світової війни, влітку 1915 р. за клопотанням шовіністично настроєної латиської буржуазії, із схвалення царського уряду, який сподівався, що латиські військові частини будуть слухним знаряддям у здійсненні його імперіалістичних планів. Але ці надії не здійснились. Латиські стрільці, ядром яких були робітники і батраки, не стали опорою царизму. Під впливом більшовиків вони перетворилися на революційну силу. В результаті величезної роботи, проведеної більшовиками в стрілецьких полках, у дні Жовтня контрреволюційні офіцери були вигнані з частин, а їх місце зайняли командири, віддані справі революції.

Коли розпочалася стихійна демобілізація військ, Виконавчий комітет латиських стрільців ухвалив зберегти революційні полки. «Латиські стрілецькі полки, — говорилося у постанові комітету, — не слід демобілізувати за планом загальної демобілізації. Вони повинні бути очищені від небажаних елементів і негайно переформовані в частини соціалістичної Червоної Армії; на випадок, якщо Латвія буде окупована, латиські стрільці не мають права складати зброю і здаватися німецьким мілітаристам, вони повинні влитися в соціалістичну армію Росії»¹⁸⁰.

Склад стрільців і командирів було перереєстровано на основі добровільної військової повинності. Зберігши колишні найменування і нумерацію полків, свої організації, латиські стрільці влилися в Червону Армію. 13 квітня 1918 р. полки об'єдналися в Латиську стрілецьку дивізію.

Більшовицьке керівництво, вірність соціалістичній революції, міцні узи братерської дружби з російським пролетаріатом, організованість і стійкість — ось що забезпечило латиським стрільцям видатну роль у боротьбі з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.

Славний шлях латиських революційних стрільців на фронтах громадянської війни розпочався в перші дні 1918 р., коли на півдні Росії підняли голову білогвардійські банди генерала Каледіна, що загрожували захопити Донецький басейн. Треба було поспішати на допомогу донецьким шахтарям. В середині січня латиські стрільці одержали листа, в якому штаб радянських військ по боротьбі з контрреволюцією на півдні країни закликав стрільців подати допомогу в захисті промислового району України. «Брати, латиські стрільці, — говорилося в ли-

¹⁸⁰ Газ. «Бривайс стрелникс» («Вільний стрілець») від 20 лютого 1918 р.

сті, — допоможіть робітникам Донецького басейну в їхній боротьбі проти каледінців, які спустошують країну... Допоможіть нам, брати латиші. В ім'я тисяч сімей, які лишилися без годувальників, в ім'я боротьби, розпочатої донецьким пролетаріатом, кличемо вас на допомогу. Хай живе пролетарська солідарність! Хай загинуть вороги революції!»¹⁸¹. Водночас народні комісари В. О. Антонов-Овсієнко та М. І. Подвойський звернулися до Центробалту і командування Північного фронту з проханням виділити для боротьби з Каледінім загін балтійських моряків і об'єднання латиських стрільців. В. І. Ленін особисто дав вказівку вжити заходів до виконання цього прохання¹⁸².

Командування латиських стрільців виділило для відправки на південь 3-й Курземський стрілецький полк. 24 січня ешелони полку попрямували з м. Цесіса через Петроград, де представників полку прийняв В. І. Ленін, Москву і Харків у Донецький басейн. Тут латиські стрільці взяли участь у боях в районі Матвієвого Кургана, після яких білогвардійці відійшли до Ростова. Так почалася скріплена спільно пролиттю кров'ю бойова співдружність латиського і українського народів.

Ця співдружність ще більше зміцніла і загартувалася в дні боротьби радянського народу з полчищами Денікіна. У відповідь на заклик партії — «Всі на боротьбу з Денікіним!» — в числі інших частин Радянської Армії в район Орла, на одну з найважливіших ділянок фронту, було вирішено направити і латиських стрільців.

Під керівництвом ЦК Компартії Латвії комуністи дивізії готували стрільців до вирішальних боїв на Південному фронті, роз'яснювали значення боротьби з Денікіним. 15—19 липня 1919 р. у м. Резекне відбулася партійна конференція латиських стрілецьких полків, на якій були присутні представники 42-х частин і підрозділів. Високим почуттям інтернаціоналізму були пройняті виступи делегатів. Керівник партійної організації 3-го батальйону 5-го полку С. Берг сказав на конференції: «Справді вільним латиський народ може бути тільки в єдності і дружбі з усіма народами Радянської Росії». Комісар інженерного батальйону К. Дравнієкс закінчив свій виступ словами: «Якщо ми не втримаємо України, ми не втримаємо Латвії»^{182а}. В. І. Ленін особисто контролював відправку латиських стрільців на Південний фронт. Він доручив члену реввійськради 14-ї армії Г. К. Орджонікідзе простежити за негайною відправкою латиської дивізії на Орловський напрям. Тут зосереджувалася ударна група радянських військ у складі латиської дивізії, окремої стрілецької бригади під командуванням П. А. Павлова і бригади Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова.

В середині жовтня війська ударної групи, 13-ї і 14-ї армій перейшли в рішучий наступ. У кровопролитних боях, які не припинялися ні вдень, ні вночі, Червона Армія розгромила денікінців, визволила Орел і Кроми. Відзначаючи заслуги латиських стрільців і воїнів усієї ударної групи в цих боях, реввійськрада Південного фронту 28 жовтня 1919 р. видала наказ № 1650, в якому говорилося: «За стійкість і мужність, виявлені бійцями і командним складом доблесних латдивізії і бригади червоних козаків у жорстоких боях за Орел і Кроми, оголосити братерську подяку. Реввійськрада Південного фронту не сумнівається, що в наступних вирішальних боях латдивізія і червоні козаки також

¹⁸¹ «Латвю стрелниеску вестуре» («Історія латиських стрільців»), т. I, ч. 2, М., 1928, стор. 276.

¹⁸² Партархів ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 2, од. зб. 190, арк. 47.

^{182а} Там же, ф. 43, оп. 1, спр. 20, арк. 98.

високо триматимуть прапор визволення трудового народу від ярма кровопивців і насильників капіталу»¹⁸³.

Високу оцінку вкладові латиських стрільців у розгром Денікіна дав товариш М. С. Хрущов у своєму виступі 11 червня 1959 р. на багатотисячному мітингу трудящих Риги: «Коли війська Денікіна, зайнявши Орел, просувалися до Тули, на одну з ділянок фронту була направлена дивізія латиських стрільців. Дивізія розбила білогвардійців на своїй ділянці і відіграла велику роль у розгромі денікінських банд на цьому напрямі»¹⁸⁴.

Хоч корінний поворот у боротьбі з полчищами Денікіна здійснився, ворог ще володів великими силами. Денікін вирішив будь-що утримати Харків, припинити просування червоних військ на Україну. Бої за Харків розпочалися вже під Белгородом. Ламаючи фронт денікінців, червоні частини нестримно рвалися вперед. 7 грудня 7-й латиський полк увірвався в Белгород, а днем раніше 3-й латиський полк захопив ст. Томарівку, перерізав залізницю Белгород—Суми. Високу мужність у боях за ст. Довбище виявив 6-й латиський полк, проти якого були кинуті свіжі частини корніловської дивізії. Полк опинився в тяжкому становищі. Винахідливість і рішучість тимчасового командира полку Апіна і стійкість стрільців зірвали плани корніловців, які намагалися зім'яти наступаючі частини. За вміле керівництво цим боем Апіна було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Латиські стрільці взяли активну участь і в наступі на Харків. У той час як правofлангові піхотні частини 14-ї армії просувалися на Полтаву, 2-й і 3-й бригадам латиської дивізії належало продовжувати наступ на Харків, а 8-й червонокозачій дивізії з приданими їй 1-ю латиською бригадою і латиським кавалерійським полком — прорватися на північ від Гайворона і здійснити рейд у глибокий тил ворога, відрізавши йому відступ на Зміїв і Лозову. Ранком 7 грудня загін виступив у рейд через ст. Готню. На ніч він був уже за 40 кілометрів на південь від Готні і розташувався на ночівлю, але наступного дня через різке потепління вночі, від якого попсувалися шляхи, вирішено було розділити загін на дві частини. Полки червоних козаків вирушили південним берегом ріки Мокрий Мерчик на с. Краснопілля, а латиські пішли північним берегом на с. Новий Мерчик. Тут вони натрапили на ворожу піхоту, яка після короткого бою відступила на Люботин.

Вдень 11 грудня білі спробували дати останній бій, щоб утримати Харків. У район Рокитне — Озерянка — Мерефа вони стягнули Терську дивізію і три кавалерійських полки: драгунський, кірасирський і зведений. Чисельність кожного полку Терської дивізії доходила до 400 шабель, інших — до 200. З нашого боку діяли чотири кіннотних полки і 1-а латбригада.

Коли переважаючі сили противника вишикувались проти червоних козаків і вже здавалося, що ця маса змете червоні полки, — два батальйони латбригади вийшли у фланг білій кінноті і відкрили сильний рушничний і кулеметний вогонь. Скориставшись замішанням децикінців, червоні козаки пішли в атаку. Кіннота білогвардійців не витримала і почала тікати на Мерефу — Зміїв. Долю Харкова було вирішено.

Зайнявши Мерефу, латбригада і 3-й червонокозачій полк повернули на Харків. Водночас з півночі на місто рушили 2-а і 3-я бригади латиської дивізії. Увечері 12 грудня п'ятий полк латиських стрільців увійшов у Харків. Їх з радістю зустріли трудящі міста.

¹⁸³ ЦДАРА, ф. 100, оп. 3, спр. 1132, арк. 172.

¹⁸⁴ Газ. «Радянська Україна» від 12 червня 1959 р.

Остаточне очищення Харківського району від білогвардійців завершилося великим успіхом 6-го латиського полку, який в ніч на 18 грудня швидким маневром оточив і вщент розгромив у с. Старій Покровці третій корніловський полк. Під час цієї операції неабияку мужність виявив командир полку Лабренц. На чолі однієї з рот він захопив батарею, яка становила велику небезпеку для атакуючих. У цьому бою латиський полк взяв полоненими 400 солдатів і 36 офіцерів, захопив 4 справні англійські гармати, 21 кулемет та інші трофеї¹⁸⁵.

У завершальних боях під Харковом відзначився також 8-й латиський полк, яким командував Г. Бокіс. Переслідуючи ворога, який відходив на Чугуїв, полк вийшов у тил корніловській дивізії і, змусивши білі частини безладно відступити, захопив великий обоз та багато полонених. За цю операцію Г. Бокіс був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Орденом Червоного Прапора було нагороджено багатьох учасників боїв за Харків. Серед них були начдив 46-ї дивізії Р. Ейдеман, командир 1-ї латбригади Р. Вайнян, командир 2-ї латбригади А. Фрейберг, командир латиського кавполка Я. Крішьян, командир 6-го полку Ф. Лабренц, командири рот Є. Гренберг і М. Вассар, стрільці Я. Гроскоп, Ф. Шмітман та багато інших¹⁸⁶.

28 грудня в Харкові, на площі Рози Люксембург, відбувся парад частин латиської дивізії. На параді була присутня делегація петроградських робітників. Від їх імені тов. Павлович вручив командир дивізії Ф. Калніню Червоний прапор. Він зачитав латиським стрільцям лист робітників Петрограда, який починався словами: «Червоний Пітер вітає доблесну латиську дивізію, яка відзначилася у безперервних битвах з гідрою контрреволюції...»¹⁸⁷.

Успішний наступ частин Червоної Армії на всьому фронті дозволив надати відпочинок латиській дивізії. Наприкінці грудня вона була відведена в армійський резерв. Стрільці-комуністи проводили велику роз'яснювальну роботу серед українського селянства. В районах відпочинку комісари і командири розмовляли з хліборобами Придніпров'я про політику Радянської влади щодо селянства, про диктатуру пролетаріату, програму Комуністичної партії, міжнародне становище молоді Радянської Республіки тощо. Особливим успіхом у населення користувалися концерти-мітинги, які проводили латиські бійці.

Стрільці допомогли робітникам Катеринослава відбудувати підірваний міст через Дніпро^{187а}. З 20 січня до 25 березня 1920 р. на цьому будівництві щодня було зайнято близько сотні латиських бійців.

Водночас латиська дивізія брала участь у ліквідації бандитизму на Україні. На початку березня зведений загін під керівництвом Ф. Лабренца розгромив велику банду Милашка, яка тероризувала населення в районі Верхньо-Дніпровська^{187б}.

20 березня дивізія була передана в розпорядження командування 13-ю армією. Латиські частини одержали наказ вийти на передові позиції на Перекопській ділянці Південного фронту.

Перекопська ділянка виникла наприкінці грудня 1919 р., коли частини Червоної Армії, які наступали на цьому напрямку, через перевтому і нечисленність не змогли оволодіти Перекопським перешийком і зупинилися біля входу в Крим. На початку січня під Перекоп бу-

¹⁸⁵ Партархів ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 3, од. зб. 87, арк. 61.

¹⁸⁶ Там же, оп. 2, од. зб. 26, арк. 3, 4, 6, 7.

¹⁸⁷ ЦДАРА, ф. 1574, оп. 1, спр. 629, арк. 85.

^{187а} Матеріали Інституту історії АН Латвійської РСР, ф. 1920, арк. 119.

^{187б} Партархів ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 3, спр. 87, арк. 70.

ла перекинута 8-а дивізія Червоного козацтва. На початку березня командування 12-ї армії направило сюди з-під Таганрога естонську стрілецьку дивізію.

Білогвардійці, які окопалися в Криму, в той час становили собою серйозну небезпеку для молодого Радянської Республіки. Велику допомогу їм подавали іноземні імперіалісти. До берегів Криму безперервно підходили американські, англійські і французькі транспортні судна із зброєю і боєприпасами. Союзний флот блокував узбережжя Чорного моря. У Крим з Кавказького фронту переправили морем близько 40 тис. солдатів білої армії. Правлячі кола Антанти висунули на пост головнокомандуючого цією армією генерала Врангеля.

В ніч з 9 на 10 квітня латиська дивізія змінила на позиціях червоних козаків і зайняла фронт на ділянці Перекопська затока, Преображенка, Першо-Костянтинівка. Командир дивізії Ф. Калнинь був призначений начальником групи військ, зосереджених на Перекопській ділянці, яка складалася з 18 піхотних і 8 кавалерійських полків¹⁸⁸.

Командування групою дало наказ про негайний наступ, і 13 квітня червоні частини почали штурм Перекопського (Турецького) валу, який був основою укріпленого району білих на перешийку. Одинадцятикілометровий вал висотою до 10 метрів, з численними кулеметними гніздами і бліндажами, з чудово обладнаними артилерійськими позиціями був серйозною перешкодою на шляху в Крим.

Спочатку атакуючі домоглися успіху. 1-й і 3-й латиські полки на своїй ділянці оволоділи валом, а 8-й полк зайняв місто Перекоп і підійшов впритул до Турецького валу. Але білі, пустивши в хід великі кавалерійські сили і бронемашини, зуміли повернути втрачені позиції. При розробці плану наступу не була врахована вся складність завдання, яке стояло перед атакуючими. План мав серйозні недоліки: для безпосередньої атаки валу виділялося лише чотири полки чисельністю близько 1400 бійців. Резерви були розташовані на відстані 10-12 км від рубежу атаки. Не підтримані своєчасно резервами, латиські стрільці зазнали великих втрат. У першому латиському полку вийшов з строю майже весь командний склад, артилерійським снарядом були вбиті командир і комісар полку. На кінець дня в 1-му і 3-му полках лишилося по 20—30 бійців¹⁸⁹.

Наступного дня спроба штурму була повторена. Але, як і напередодні, противник кинув у контратаку кавалерію, підтриману цього разу танками і літаками. Весь день тривав запеклий бій, але домогтися вирішального успіху не вдалося. Через день штурм був поновлений, але знову невдало.

Після цього активні дії Радянської Армії на Перекопській ділянці були припинені. Врангелівці теж не робили спроб просунутися вперед. Таке становище лишалось до початку червня.

6 червня 1920 р., коли радянські війська на Україні вели запеклі бої з білополяками, врангелівці почали загальний наступ, маючи на меті ударити на червоні частини з тилу. Незважаючи на велику перевагу ворога в живій силі і техніці, радянські війська чинили їм упертий опір.

Вранці 7 червня ворожі танки прорвалися в розташування 1-ї і 2-ї латиських бригад. Латиські з'єднання билися з справжнім героїзмом, виявляючи виключну стійкість і мужність. Це змушені були визнати навіть вороги. «Танки і броньовики, — писав у своїх мемуарах генерал Врангель, — рухалися попереду наших лав, знищуючи дротяні загороження. Червоні чинили шалений опір. Особливо завзято билися ла-

¹⁸⁸ Партархів ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 3, од. зб. 87, арк. 74.

¹⁸⁹ Там же, арк. 79.

тиські частини. Червоні артилеристи, встановивши гармати між будинками в селах Преображенка і Першо-Костянтинівка, прямою наводкою розстрілювали танки»¹⁹⁰.

Особливо відзначився того дня в бою під Преображенкою командир першого батальйону 4-го латиського полку А. Лінде. Кілька разів він піднімав своїх бійців у контратаки проти білої кавалерії. За виявлену мужність А. Лінде був нагороджений орденом Червоного Прапора.

В боях 7 червня латиська дивізія втратила 1100 чол. Майже повністю загинув 1-й латиський полк, менше половини бійців лишилося в 6-му полку. Того дня загинули славні командири — робітники Рундал і Шенін¹⁹¹.

Внаслідок кровопролитних боїв врангелівці пробилися між латиською дивізією і сусідньою 3-ю стрілецькою дивізією. 10 червня латдівізія одержала наказ відійти до Каховки і охороняти відступи до переправи на ділянці Терни — Любимівка. Війська Врангеля, які вдерлися до Таврії, створили реальну загрозу Донецькому вугільному басейну і металургійним районам Півдня. Вони ставили під удар тили наших армій, які діяли проти білополяків. Становище на Півдні різко погіршилося. Комуністична партія звернулась до трудящих із закликком: «Пам'ятайте про Врангеля! Смерть Врангелю!»

12 червня радянські війська були змушені залишити Каховку і відійти на правий берег Дніпра. На цьому рубежі наступ Врангеля було спинено. 13-а армія почала готуватися до контрудару. План передбачав одночасний наступ двох груп: лівобережної — на Мелітополь, правобережної — з району Берислава на Перекоп. Тут мали наступати латиська і 52-а стрілецька дивізії.

28 червня перейшла в атаку лівобережна група 13-ої армії, а 1 липня латиські стрільці і бійці 52-ої дивізії форсували Дніпро і протягом тижня вели запеклі бої в районі Британ. Однак лівобережна група не змогла розвинути успіх під Мелітополем, і це змусило червоне командування відвести латиську і сусідню дивізію назад за Дніпро. Невдалий наступ виявив, що для розгрому білогвардійців у Таврії потрібні більші сили, ніж ті, які мав Південно-Західний фронт. Відповідно до вказівок Центрального Комітету партії командування фронтом розробило новий план боротьби з Врангелем.

У районі Берислава були зосереджені латиська, 15-а і 52-а стрілецькі дивізії. В ніч з 6 на 7 серпня почалося форсування Дніпра в районі Каховки. Ця операція яскравою сторінкою увійшла в історію латиської стрілецької дивізії. Переправа була такою стрімкою, що ворог не встиг вчинити опір. Стрілець Крумін, знаючи, що бійцям, які перейшли на лівий берег, не вистачає патронів, кілька разів перепливав Дніпро, доставляючи боеприпаси. Полки латиської дивізії зайняли Велику і Малу Каховки. Так був створений на лівому березі плацдарм, який увійшов в історію під назвою Каховського. Згодом він відіграв виключно важливу роль у розгромі Врангеля.

Наступного дня сюди з-під Іркутська прибула прославлена Сибірська 51-а стрілецька дивізія під командуванням В. К. Блюхера. 8, 9 і 10 серпня латиська дивізія з іншими частинами Каховського плацдарму стрімко просувалась на південь. Це викликало велике збентеження у таборі білих. Назустріч наступаючим були кинуті добірні частини. Військові льотчики 13-го авіаційного загону Ю. Крекіс і Н. Золотов під час повітряної розвідки виявили в тилу ворога колону кавалерії, артилерії

¹⁹⁰ «Белое дело», т. 6, стор. 94.

¹⁹¹ Партархів ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 3, од. зб. 87, арк. 91.

і обозів довжиною понад 15 верст, яка рухалася до фронту¹⁹². Командування своєчасно припинило наступ і відвело ударні частини до Дніпра. Латиська, 51-а і 52-а дивізії зайняли оборону біля Каховки.

На захисників Каховки наступали кавалерійський корпус Улагая і кубанські білорозачі частини загальною чисельністю до 4500 шабель. П'ять днів вони штурмували Каховський плацдарм, прагнучи скинути червоних у Дніпро. Однак наші частини 20 серпня перейшли в контрнаступ. Бої досягли найвищого напруження. Кожну п'ядь землі бійці відстоювали дорогою ціною. Білоцерківка, Скадовка, Олександрівка, Маслівка — всі ці села кілька разів переходили з рук в руки. На початку вересня проти захисників Каховки були кинуті танки. Але ніяка сила не змогла зламати опір героїв легендарної Каховки. Зрозумівши марність дальших атак, врангелівці зайняли оборону.

Бої під Каховкою були ознаменовані безліччю незабутніх бойових епізодів, що свідчили про мужність і винахідливість латиських стрільців. Ось один з них. 31 серпня наші війська зайняли с. Чорнянку, з якої 5-й і 6-й латиські полки рушили на с. Нову Маячку. Бійці 2-го легкого артдивізіону Самисов, Пога, Рекстинь, Уступ, Вейсберг, Заул і Кіон на конях з тилу зайшли до села. На вулицях нікого не було видно, лише на лівому фланзі чулася кулеметна стрілянина. Місцеві жителі повідомили про перебування в селі 250 солдатів і двох батарей. Купка хоробрих обережно просувалася в глиб села. В центрі його бійці захопили гармати з боеприпасами і прислугою. Коли врангелівці виявили червоних бійців і почали обстрілювати їх, загін, зіпсувавши гармати і захопивши кулемети та полонених, залишив село¹⁹³.

У другій половині вересня білі завдали удару 13-й армії на Олександрівському (Запорізькому) напрямі. Врангелівці захопили станції Волноваха і Синельникове, вийшли до Дніпра і переправилися на правий берег ріки у районі Нікополя. Це була остання одчайдушна спроба Врангеля запобігти розгрому своїх військ. Ворог прагнув прорватися на Правобережжю України, щоб з'єднатися з військами польських інтервентів і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією на Україні.

Врангелівські частини, які переправилися через Дніпро, почали просуватися в західному і північно-західному напрямках. У зв'язку з цим 13 жовтня за наказом М. В. Фрунзе, призначеного командуючим новоствореним Південним фронтом, латиська дивізія разом з 15-ю і 52-ю дивізіями була направлена в район Нікополь—Апостолове. Однак взяти участь у боях дивізії не довелося: напередодні 2-а Кінна армія розгромила врангелівців і відкинула їх на лівий берег Дніпра.

Наприкінці жовтня 1920 р. поля Таврії стали свідками однієї з найбільших битв громадянської війни. Перед латиською дивізією було поставлене завдання: перерізати шлях ворожим частинам, які відходили під натиском 4-ї і 13-ї армій. Завдання ускладнювалось тим, що ворог, незважаючи на втрати, рвався в Крим, під прикриття Турецького валу.

Нелегкими були останні дні суворого бойового шляху латиських стрільців на Україні. Вранці 1 листопада біля с. Рождественського відбулася кривава битва 6-го латиського полку з двома кавалерійськими полками генерала Кутепова. Кілька годин тривав нерівний бій латиських стрільців з білою кіннотою, що оточила їх. Вичерпалися боеприпаси, і стрільці продовжували вести бій врукопашну. Помічник командира полку Бернхард відмовився від поданого йому коня і був захоплений білими. Озвірілі врангелівці повели його на розстріл першим. Пе-

¹⁹² Партархів ЦК КП Латвії, ф. 46, оп. 2, од. зб. 36, арк. 143.

¹⁹³ Матеріали Інституту історії Академії наук Латвійської РСР, ф. 1920, арк. 183—184.

редсмертними словами Бернхарда були: «Хай живе соціальна революція!»¹⁹⁴. Захопивши червоних стрільців, вороги відділили комуністів та латишів і негайно їх розстріляли й порубали шаблями.

У боях під Перекопом високу майстерність виявили латиські артилеристи. Грізні танки, надіслані Врангелю з-за кордону, не могли втримати влучного вогню батареї легкого артилерійського дивізіону. Заслуженою славою мисливця за танками користувався Р. Аболкалн — командир взводу другої батареї. 5 листопада він з своєї гармати підбив два танки противника. Реввійськрада республіки нагородила Р. Аболкална орденом Червоного Прапора.

В ніч з 7 на 8 листопада, коли трудящі Радянської Республіки відзначали третю річницю Жовтня, радянські війська почали штурм Перекопського валу. Латиська стрілецька дивізія вступила в бій трохи пізніше, бо перші три дні наступу вона перебувала в армійському резерві. Вранці 11 листопада 1-а і 3-я латиські бригади змінили на передових позиціях 51-у дивізію, зайнявши ділянку Карт-Казак — озеро Старе. Того ж дня латиські стрільці прорвали Юшуньські позиції, розгромили марковську дивізію врангелівців, зайняли станцію Юшунь і вийшли до ріки Чатирлик.

Зранку 12 листопада врангелівські війська на всьому фронті почали безладно відступати до портів Чорного моря. Перед латиською дивізією було поставлене завдання стрімким кидком зайняти Євпаторію. 16 листопада по всій території Криму була відновлена Радянська влада.

Останні бойові дії латиської дивізії на Україні пов'язані з ліквідацією махновських банд. Саме в цих боях латиські стрільці втратили одного з своїх кращих командирів Ф. Лабренца.

Таким був славний бойовий шлях латиської стрілецької дивізії на Україні.

Багато снів латиського народу боролось за Радянську владу на Україні і в інших частинах Радянської Армії. Ветерани громадянської війни пам'ятають талановитого організатора і бойового командира Рейнгольда Йосиповича Берзіна, який ще в січні 1918 р. командував 2-ю армією, що наступала на Київ, а потім був членом реввійськради Південно-Західного фронту, командуючим Трудовою Армією України. Реввійськрада республіки нагородила орденами за успішне форсування Сивашу командирів 25-ї і 45-ї стрілецьких дивізій В. Карлсона і Е. Лепіна. Під час взяття Луганська прославив себе начдив Я. Лаціс. Сміливо діяв у боях під ст. Касторна начальник штабу 3-ї бригади 4-ї кавалерійської дивізії В. Шорре. Постановою Всеукраїнського ЦВК за заслуги в боротьбі з бандитизмом були нагороджені орденом Червоного Прапора командир 25-ї стрілецької дивізії Ж. Зонберг і командир бронемашини «Стережущий» А. Еккаль. Командири канонерських човнів Дніпровської флотилії «Малый» і «Мстительный» К. Ерман і В. Гайліт також були удостоєні цієї найвищої у той час військової нагороди¹⁹⁵.

Бойова дружба латиських червоних стрільців і українських червоноармійців, яка народилася у боях громадянської війни, живе і понині. Напередодні 42-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції київська група ветеранів Червоного козацтва звернулася через газету «Советская Латвия» з братерським більшовицьким привітом до колишніх латиських стрільців. У цьому листі тт. Порубаєв, Остапенко, Дубинський та інші писали, що вони «з повагою і любов'ю згадують своїх бойових товаришів — латиських стрільців»¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Партархів ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 3, од. зб. 87, арк. 143.

¹⁹⁵ Там же, оп. 2, од. зб. 36, арк. 201, 203—205.

¹⁹⁶ Газ. «Советская Латвия» від 4 листопада 1959 р.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ф. Ф. СЕІТА

ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА І ПАРТІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ У ШКОЛІ

Викладаючи протягом багатьох років історію в школі, я систематично використовую на уроках у старших класах геніальні праці В. І. Леніна і вічно живі документи нашої партії — рішення з'їздів та пленумів ЦК партії. Я заздалегідь планую, які саме твори класиків марксизму-ленінізму та рішення партії учні вивчатимуть протягом навчального року. Знайомлячись з цими творами і документами, учні складають плани, тези, конспекти, таблиці, графіки, діаграми та ін.

Опрацьовуючи план вивчення учнями творів В. І. Леніна і документів Комуністичної партії, визначаю строки і прийоми вивчення цього матеріалу (написання рефератів, складання планів, тез, конспектів).

Вивчення ленінських праць і партійних документів проводимо після того, як учні вже оволоділи фактичним історичним матеріалом підручника з відповідної теми.

Так, на підтему «Боротьба В. І. Леніна за створення партії нового типу. II з'їзд РСДРП» виділяю дві години. Протягом першого уроку учні вивчають матеріал підручника, а на другому — знайомляться із змістом ухваленої II з'їздом програми нашої партії. До останнього уроку учні повинні вдома за підручником нової історії для 8 класу повторити основні ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса та підготувати відповіді на такі запитання:

1. Які ви знаєте основні класи буржуазного суспільства і яка їх історична роль?

2. Чому для перемоги пролетаріату йому потрібна партія?

3. Що таке диктатура пролетаріату?

Під час вивчення програми РСДРП учні з допомогою вчителя одержують відповіді на такі запитання:

1. В чому полягає революційний характер програми РСДРП?

2. Чому наша партія є партією нового типу?

3. Які вимоги програми-мінімум і програми-максимум?

Після цього підводимо учнів до таких висновків, які записуються у зошити: а) «Більшовизм існує як течія політичної думки і як політична партія з 1903 року»¹. б) Видатну і вирішальну роль у створенні партії нового типу в Росії відіграв В. І. Ленін.

Пов'язуючи навчальний матеріал із сучасністю, підкреслюю, що і сьогодні трудящі нашої країни з почуттям гордості і величезної любові називають ім'я Леніна, безмежно вірять в його Комуністичну партію, яка впевнено веде нас до комунізму.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 8.

Знайомлячись з працею В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції», учні усвідомлюють ленінський план переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, підводяться до розуміння мирного шляху розвитку революції, переконуються в тому, що без встановлення політичної влади пролетаріату — його диктатури — не може бути й мови про будівництво та перемогу соціалізму і комунізму.

Перед цим уроком учні одержали завдання повторити за підручником історії СРСР для 10 класу § 6 (матеріал про характер, рушійні сили і перспективи першої російської революції) і § 17 (про революційну обстановку в країні). Спираючись на результати повторення і на знання щойно вивченого ленінського твору, учні з'ясовують у ході розгорнутої бесіди, в чії руки і чому перейшла влада після Лютневої революції, яким було становище трудящих, які завдання поставила перед народними масами більшовицька партія, розкривають смисл лозунгів «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!», «Вся влада Радам!».

Розглядаючи економічні заходи, висунуті В. І. Леніним у «Квітневих тезах», учні розповідають про необхідність конфіскації землі у поміщиків, націоналізації всієї землі, про потребу запровадження контролю над виробництвом і розподілом продуктів, над банками. Вони пояснюють, чому В. І. Ленін «запровадження соціалізму» не вважав на той час «безпосереднім завданням».

Учні відповідають на питання, чому В. І. Ленін вимагав негайного скликання з'їзду партії, чому постала необхідність виробити нову програму і змінити назву нашої партії, чому постало завдання створити ІІІ, Комуністичний Інтернаціонал, в чому полягає історичне значення «Квітневих тез» В. І. Леніна.

Я практикую і короткі реферати або повідомлення учнів за окремими творами В. І. Леніна або партійними документами. Для цього заздалегідь розподіляю індивідуальні завдання. Протягом навчального року кожний учень виступає з такими повідомленнями три — чотири рази, що не викликає перевантаження. Готуючи свій виступ, учень вчиться використовувати першоджерела, довідники, словники, енциклопедію, складати план, тези, конспект, який перевіряє учитель перед виступом учня в класі. Це дає учню можливість набувати і вдосконалювати навички самостійної роботи над книжкою, уміння виділяти головне з прочитаного.

З окремих питань (особливо будівництва соціалізму і комунізму) учні використовують місцевий матеріал (фотознімки, вирізки з газет, розповіді передовиків виробництва), щоб проілюструвати певні положення свого виступу.

Протягом року мої учні опрацьовують такі твори В. І. Леніна: «Падіння Порт-Артура» (т. 8), «До селянської бідноти» (т. 6), «Останній клапан» (т. 18), «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (т. 21), «Про двовладдя» (т. 24), «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися» (т. 25), «Марксизм і повстання» (т. 26), «Поради стороннього» (т. 26), «Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада)» (т. 26), «Про продовольчий податок» (т. 32), «Великий почин» (т. 29).

Крім того, учні вивчають рішення XIV з'їзду ВКП(б) про індустріалізацію, XV з'їзду партії — про колективізацію сільського господарства СРСР. За матеріалами XX і XXI з'їздів КПРС вони знайомляться з питаннями про будівництво комунізму в СРСР, співіснування двох систем, світову соціалістичну систему, про мирний перехід різних країн до соціалізму, про боротьбу ідеологій, основне економічне завдання СРСР і шляхи його розв'язання, семирічний план.

Копітка і наполеглива робота учнів над окремими ленінськими творами і партійними документами сприяє виробленню в їх свідомості переконання про спрямовуючу і організуючу роль КПРС у житті нашого народу.

На уроках ми застосовуємо і звукові посібники. На уроці «Організація Радянської держави» ми включаємо грампластинку із записом промови В. І. Леніна «Що таке Радянська влада». Уважно прослухавши цей запис, учні добре засвоюють складне питання про історичне значення встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні. Під час вивчення суті нової економічної політики учні слухають промову В. І. Леніна «Про селян-середняків». Почувши виступ вождя, учні краще усвідомлюють залізну логіку ленінських ідей.

Привчаючи учнів працювати над творами В. І. Леніна і партійними рішеннями, домагаюсь, щоб вони засвоїли дух ідей ленінізму, вміли застосовувати їх до практичного життя.

Під час вивчення учнями в класі і самостійно творів В. І. Леніна слід уникати «нанизування» цитат і зубрячки. Яскравий емоціональний вплив живого слова учителя значною мірою допомагає засвоєнню учнями ленінських ідей. Велике значення має вміння вчителя переконливо показати і по-ленінськи проаналізувати події, пов'язати їх із сучасністю так, щоб В. І. Ленін виступав на уроці «живее всех живых».

Щоб досягти такого емоційного впливу на учнів, треба добре готуватися до вивчення творів В. І. Леніна на уроках. Відомо, що видатні діячі нашої партії і, насамперед, В. І. Ленін, були добрими сраторами. Від них ми повинні учитися силою живого слова впливати на учнів, на людей. Твори В. І. Леніна треба читати палко, пристрасно. Затаївши подих, юнаки і дівчата слухають образну розповідь про те, як із зміною знарядь і технології праці відбуваються докорінні зміни в житті суспільства.

Поезія вільної праці радянських людей, праці-творчості, праці-радості сповнює великим змістом і уроки історії. Мені здається, що у процесі викладання історії треба більше, ніж досі, використовувати праці В. І. Леніна. Добре було б мати учителю спеціальний збірник ленінських творів для вивчення в школі.

Перебудова роботи школи на основі рішень партії та уряду не зменшує, а посилює вимоги до гуманітарної освіти, до вироблення марксистсько-ленінського світогляду у нашого підростаючого покоління. Серйозною помилкою вчителя було б однобічно розуміти проблему трудового виховання і не думати про гармонійний розвиток молоді особи. Вивчення історії та літератури вводить учнів у коло ідей, образів, уявлень, що знаходять відгук їх палкого серця. Значним є також вплив науки і на формування уявлень про працю, про її честь і славу.

З великою радістю прийняли вчителі постанову Центрального Комітету КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», де йдеться про підготовку спеціального підручника і введення з 1961—1962 навчального року в старших класах середніх шкіл нового предмета — основи політичних знань. Запровадження цього курсу сприятиме підготовці учнів до практичного життя, справі політичного виховання та ідейного комуністичного загартування підростаючого покоління.

Я докладаю багато зусиль до того, щоб мої учні одержували навички і досвід самостійної роботи над політичною літературою, щоб вони були готові до життя, щоб вони брали активну участь у всенародній боротьбі за комунізм, за мир на землі.

М. І. КРУГЛЯК

АКТИВІЗАЦІЯ УЧНІВ НА УРОКАХ

Активізація розумової діяльності учнів у процесі вивчення історії допомагає учителю підводити їх до чіткого розуміння шляхів розвитку суспільства, усвідомлення неминучості загибелі капіталізму і перемоги комунізму. «Курс історії в середній школі повинен сприяти виробленню в учнів в доступній для них формі наукового розуміння закономірностей історії розвитку суспільства...»¹.

Специфіка історії як навчального предмета полягає в тому, що історичні події та закономірності розвитку суспільства виявляються в процесі навчання опосередковано через цілий ланцюг історичних фактів за допомогою мислення. Тому слід всіляко розгортати самостійну роботу учнів на уроках історії, спираючись на позитивні досягнення педагогічної науки і передовий досвід кращих учителів.

В даній статті ми ставимо перед собою завдання висвітлити прийоми і методи активізації учнів п'ятих класів шляхом організації самостійної роботи з підручником, використання наочних посібників, відповідного спрямування розповіді вчителя. Наші висновки ґрунтуються на аналізі експериментальних досліджень.

Правильно вирішити питання про шляхи активізації учнів у процесі навчання можна лише з урахуванням специфіки курсу, теми уроку і вікових особливостей учнів. Методи і прийоми, застосовувані учителем на уроці, ефективні лише тоді, коли вони сприяють розвитку активного мислення учнів.

Звернімось до фактів з практики вчителів.

Протягом навчального року вчителька Е. А. Бегма (школа № 3, м. Ніжин) організувала в експериментальному класі ряд уроків, на яких учні самостійно працювали над текстом підручника, що містить достатній фактичний матеріал для розбору та висновків. Учні в процесі бесіди з допомогою вчительки аналізували прочитане.

Систематична робота з підручником на уроці прищепила учням певні навички самостійної роботи. Так, на уроці на тему «Підкорення Греції Македонією» учні прочитали § 53 з підручника історії стародавнього світу Ф. П. Коровкіна. Після цього розгорнулася бесіда, під час якої учні з'ясували географічне становище Македонії, чим займалось її населення. Розповідаючи про класовий склад населення Македонії, вони згадали, які класи були у Спарті та в Афінах, і зробили відповідне порівняння.

Учні показали також, що вони можуть давати найпростіші визначення («Що таке фаланга? Хто такий був Філіпп II?»). В ході бесіди учні знаходили причини явищ («Чому в Греції були прихильники влади Македонії?»), замислювались над значенням певної історичної події (наприклад, битви біля Херонеї). Внаслідок самостійної роботи з підручником учні почали краще орієнтуватись у прочитаному, пов'язувати новий матеріал з вивченим раніше, розбиратися у визначеннях і встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами.

Про зростання практичних навичок учнів свідчить і те, що вони навчилися самостійно складати плани своїх відповідей та навіть цілих

¹ «Про деякі зміни у викладанні історії в школах, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 року», газ. «Радянська освіта» від 7 листопада 1959 р.

уроків. Під час повторення теми «Пунічні війни» учениця Березовська запропонувала такий план:

1. Причини пунічних воєн.
2. Перемога Рима в першій пунічній війні.
3. Друга пунічна війна та її причини.
4. Захват Македонії і Греції.
5. Знищення Карфагена.
6. Рим панує над всім Середземним морем.
7. Наслідки пунічних воєн.

Членування вивченого матеріалу і чітке дотримання наміченого плану при переказі прочитаного розвиває логічну стрункість думки учнів. Вони з власної ініціативи роблять висновок з висвітленого ними фактичного матеріалу. Так, учениця Солдатова свою розповідь про пунічні війни закінчила словами: «Внаслідок пунічних війн Рим став найсильнішою державою на Середземному морі». Учень Салига, розповівши про гладіаторів, зробив такий висновок: «Найтяжча доля була у рабів-гладіаторів».

Організована учителем самостійна робота учнів з підручником сприяла розвитку їх мислення і кращому засвоєнню ними знань.

Використання не лише тексту підручника, а й ілюстрацій сприяє формуванню в учнів чітких конкретних уявлень про історичні події і явища.

В ході нашого дослідження перед класом були поставлені такі завдання в плані самостійної роботи над ілюстрацією: 1. Знайти в тексті підручника ті місця, до яких стосується певна ілюстрація. 2. Підготуватись до усної розповіді за змістом картини. 3. Скласти письмовий план розповіді за змістом ілюстрації.

Практикувалось задавати додому написати короткий твір за ілюстрацією з підручника. Так, учні описали Саламінський бій (стор. 102), грецький театр (стор. 113), ринок рабів (табл. 8), бій гладіаторів (табл. 11). Але наслідки такого завдання будуть добрими лише при максимальній активізації мислення учнів у процесі сприймання ними наочного матеріалу.

Для вивчення даного питання нами було проведено спеціальне дослідження в 131 школі Києва і в одній з шкіл Ніжина. В одному класі (5 «а») учитель в ході своєї розповіді побіжно використовував наочний матеріал. У другому класі (5 «б») він починав урок з показу наочного посібника (історичної картини). Після того, як учні розглянули картину, учитель відповідними запитаннями спрямував їх думку на виділення істотних елементів історичного явища, яке відображено на картині, і на формулювання висновку та узагальнення.

Щоб виявити ефективність кожного з цих варіантів, його вплив на засвоєння учнями знань і розвиток їх мислення, ми зафіксували і проаналізували усні відповіді на уроках під час закріплення і наступного опитування. Крім того, були використані письмові відповіді учнів і окремі індивідуальні та групові бесіди після уроків.

Наслідки нашого дослідження свідчать про те, що краще засвоїли матеріал учні 5 класу «б». Застосовувані у ньому прийоми і методи найбільшою мірою сприяли розвитку активної розумової діяльності учнів. Отже, успіх навчання залежить, насамперед, від правильно організації учителем активного осмислення учнями наочного матеріалу.

Велике значення для активізації мислення учнів має постійне звертання уваги учнів під час розповіді вчителя на причинно-наслідковій зв'язки між історичними подіями та явищами.

Учителька М. К. Шовкун (Носівська школа № 1, Чернігівської області) провела таке дослідження. У 5 класі «б» вона систематично звер-

тала увагу учнів на те, щоб вони відшукували причини явищ і подій, а в 5 класі «а» просто викладала матеріал підручника.

На уроці «Повстання бідноти і рабів у стародавньому Єгипті» в 5 класі «б» учителька розпочала свою розповідь так: «Сьогодні будемо вивчати найбільше повстання рабів і бідняків у стародавньому Єгипті. Воно відбулося близько 1750 р. до нашої ери. Подумайте, діти, які були причини цього повстання». Після закінчення розповіді про цей народний виступ учителька поставила друге запитання: «Чому повстання не привело до звільнення рабів і селян від гноблення?». Обидва запитання учні записали в зошитах з історії, щоб продумати відповіді на них під час підготовки домашнього завдання. В 5 класі «а» такі запитання не ставились.

Опитування на наступному уроці та індивідуальні бесіди з учнями показали, що в 5 класі «а» багато учнів не згадувало про причини даної події. У 5 класі «б» більшість опитуваних учнів зупинялась на причинах повстання, його поразки навіть без окремого нагадування вчительки. Очевидно, це пояснюється тим, що в класі «б» думка учнів активізувалась запитаннями учителя на шукання причин даної події. Учні задумувались над поставленими перед ними вчителькою запитаннями. У їх пам'яті поновились знання з попередніх уроків (про тяжку працю рабів, селян і бідняків у стародавньому Єгипті). Так, учень Ляшенко з 5 класу «б» говорив: «Селяни і раби повстали тому, що вони були дуже незадоволені своїм становищем. Важко було їм жити: рабів і селян били, з селян брали великі податки. Тому вони і повстали проти своїх гнобителів, проти рабовласників».

Своїми запитаннями учителька сприяла розумінню учнями відповідного зв'язку між становищем народних мас і повстанням.

У 5 класі «а» учні починали, звичайно, розповідь про повстання з висвітлення самих подій, не згадуючи про їх причини. Вони зв'язували причину поразки повстання з другорядним епізодом (яскраво, однак, зображеним у підручнику) про плутні жерців.

Для розвитку і активізації мислення велике значення має вимога до учнів обґрунтувати свої судження: «З чого це видно? Як можна це довести?». Такий методичний прийом примушує учнів йти від абстрактного до конкретного, конкретизувати свої загальні судження конкретними фактами. Коли учні говорили на уроці, що тяжке становище рабів і селян у стародавньому Єгипті було причиною повстання, учитель вимагав обґрунтувати дане твердження конкретними фактами. Внаслідок цього у свідомості учнів спливали раніш вивчені факти, зокрема про будівництво пірамід. Учні пригадали, хто будував піраміди, яка це важка була праця. Так фактами учні підтвердили свій висновок про тяжке становище селян, бідняків і рабів у стародавньому Єгипті.

До подібних запитань доцільно вдаватись особливо під час узагальнюючого повторення однорідних історичних подій (наприклад, війни країн стародавнього Сходу).

Організація активної розумової діяльності учнів на уроці є важливою запорукою успіху навчання.

Емоціональність викладу навчального матеріалу вчителем теж позитивно впливає на засвоєння учнями знань з історії, викликаючи певне їх ставлення до подій, які вивчаються. Як показують результати наших досліджень, у тих класах, де застосовувались більш активні методи навчання, сильнішим був і емоціональний вплив викладу, вищими були показники успішності.

ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

ПОРАДИ ТИМ, ХТО ЗАЙМАЄТЬСЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ

З різних районів і областей нашої республіки надходять відомості про проведення місцевою інтелігенцією історико-краєзнавчих досліджень. Учителі, агрономи, лікарі, завідувачі клубами та ін. роблять розшуки в архівах, засновують місцеві музеї, пишуть нариси з історії своїх районів, міст і сіл. Цей рух є природним результатом загального піднесення культурного рівня нашого народу.

В нашій країні все населення охоплене навчанням. Кадри інтелігенції, які виростили на місцях, розуміють значення культури і науки, цікавляться різними науковими проблемами і, зокрема, історичним минулим своєї землі. Наукові дослідження, які раніше провадилися у великих центрах, тепер стають звичайною справою навіть для далеких районів.

Краєзнавчі дослідження підносять і збагачують культуру, пояснюють забуті або незрозумілі пам'ятки минулого, навчають широкі кола людей оцінювати працю і досягнення трудящих з найдавніших часів до наших днів. Вони мають значення і для історичної науки в цілому. Дослідники на місцях можуть виявити багато нових матеріалів і фактів, які не були відомі історикам. Монографічні дослідження окремих районів, міст і сіл будуть корисним матеріалом для великого історико-географічного словника УРСР, який незабаром буде складатися.

Місцеві дослідники звертаються за порадами до науково-дослідних інститутів, кафедр історії у вузах, до бібліотек, архівів. Це їх законне право, і жоден спеціаліст не відмовиться проконсультувати їх у такій важливій справі. В деяких інститутах вже організовано постійні консультаційні пункти. Це є однією з важливих форм зв'язку науки з життям, з практикою комуністичного будівництва.

На жаль, ще не всі можуть особисто одержати таку консультацію, а тому вважаємо за необхідне дати деякі поради у справі організації історико-краєзнавчих досліджень на місцях.

З самого початку слід відзначити, що дослідження історичного минулого — нелегка справа. Крім бажання, воно вимагає відповідних знань, серйозного наукового ставлення, постійного підвищення ідейно-

теоретичного рівня дослідника. Велике значення має і методика історичного дослідження.

Розпочинаючи роботу, треба, насамперед, конкретизувати тему: чи це буде історія цілого району, чи одного міста або села, історія заводу, школи, колгоспу чи клубу. Важливо також визначити хронологічні рамки дослідження. Тему можна поділити на кілька частин і поступово їх опрацювати в міру того, як буде зібрано потрібний матеріал.

Визначивши тему дослідження, треба ознайомитися з працями, які були опубліковані з даного питання. На жаль, до цього часу не складено широкої бібліографії краєзнавства України, і треба користуватися різними виданнями, які дають неповний матеріал. Треба взяти до уваги історико-географічні словники, монографії з історії окремих областей та районів, старі історичні, етнографічні та археологічні журнали. При наполегливих розшуках завжди можна знайти матеріал для теми, яка цікавить.

У друкованих виданнях міститься тільки частина джерел до місцевої історії. Більшість матеріалів зберігається в архівах. У всіх обласних центрах існують архіви, в яких зібрано матеріали з історії даної місцевості. Це переважно документи, що стосуються новіших часів — XIX — XX ст. Історичні архіви Києва, Харкова, Львова, Ужгорода та інших міст зберігають також документи більш ранніх періодів. Деякі архіви опублікували путівники по своїх фондах, які допомагають дослідникам розшукувати потрібні матеріали. Огляди джерел та літератури систематично друкує «Український історичний журнал».

Частина історичних матеріалів зберігається в архівах різних установ — виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих, у школах, клубах, на заводах. Поряд з документами радянського періоду тут можна знайти матеріали ранішого часу — інвентарі і описи сіл, міські книги, цехові документи, залишки діловодства старих заводів, документи ліквідованих церков, листування окремих осіб, різні записки і спогади. Дослідник-краєзнавець повинен поцікавитися ними і використати у своїй роботі.

При історико-краєзнавчому дослідженні постає ряд питань, які дослідник повинен з'ясувати. Насамперед, це питання про назву даного міста або села. Багато поселень на Україні протягом часу міняли свої назви. Коростень, наприклад, колись називався Іскоростень, Білгородка — Білгород, Шорс — Снов і т. д. Для історика важливо дослідити всі давні назви поселення, що вивчається, з'ясувати, в яких умовах вони змінювалися, а також з допомогою спеціалістів-мовознавців з'ясувати незрозумілі назви. Треба також звертати увагу на назви річок, сіножатей, лісів, урочищ. Це допоможе пояснити різні питання давнього заселення і господарства даного місця¹.

Матеріал про найдавніше минуле досліджуваного села чи міста дають археологічні знахідки. Майже в кожному населеному пункті під час оранки, будівельних та інших робіт знаходять пам'ятки давнини — кам'яне знаряддя, залізні предмети, стародавні монети, посуд та ін. В деяких селах є урочища, які називають Городище, Замчище, Вали, Табори і т. п., де найчастіше зустрічаються вироби минулих століть.

Учителі сільських шкіл з допомогою учнів можуть постійно проводити розшуки пам'яток давнього минулого і включати археологічні знахідки у шкільні музеї. Інформацію про те, до яких археологічних періодів належать ці знахідки і яке вони мають значення, можна одержати в Інституті археології АН УРСР у Києві та в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові².

Для історії Київської держави та князівств періоду феодального роздрібнення основним джерелом служать літописи, в яких є деякі згадки про міста та деякі сільські поселення³. Більше матеріалу для того часу дають археологічні дослідження; відомості про той період можна знайти також в археологічних картах і покажчиках.

Для пізнішого періоду феодалізму джерела вже більш повні, кількість їх зростає з кожним наступним сторіччям. Найважливіші види матеріалів — це описи або ревізії міст, замків і сіл, інвентарі маєтків, реєстри податків, судові книги, міські книги, документи цехів, церковні справи, скарги селян, допити селян, які брали участь

в антифеодальних рухах, універсали і накази гетьманів і старшини Запорозького війська, листування різних осіб, місцеві літописи, мемуари, спогади та ін. Ці джерела опубліковані в різних збірниках — таких, як «Пам'ятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов», «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Жерела до історії України — Руси», «Труды архивных комиссий», журнал «Киевская старина», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Записки Українського наукового товариства», та ін. Деякі з цих публікацій мають географічні покажчики, для XVII — XVIII ст. найбільш повний покажчик є в «Архиве Юго-Западной России» (ч. 7, т. III).

В цих публікаціях містяться дані про кількість населення та будинків, імена селян, кількість землі, промислові підприємства — млини, гуральні, рудні, про сільських ремісників, торгівлю, соціальне розшарування населення, про панське землеволодіння, боротьбу селян проти панів, участь селян у гайдамацьких рухах, про давню школу та ін.

Для періоду капіталізму поряд з вищезазначеними матеріалами використовуються нові види джерел, специфічні для нового часу. На першому місці треба поставити статистичні матеріали. На 1765 р. було складено т. зв. Рум'янцівський опис Лівобережної України, в якому зібрано багато даних про землеволодіння і економіку краю. На жаль, з опису опубліковано тільки невеликі уривки⁴. У першій половині XIX ст. було надруковано ряд статистичних і географічно-статистичних збірників та описів окремих губерній⁵. Постійним джерелом відомостей про соціально-економічне та культурне життя країни в той час є преса.

В історико-краєзнавчих дослідженнях особливе значення має період Радянської влади. Історик-краєзнавець повинен виявити і використати у своїй роботі всі матеріали з недавнього минулого: про революційну боротьбу в районі, перший період Радянської влади, боротьбу з внутрішньою контрреволюцією та зовнішніми ворогами, про колективізацію та індустріалізацію, про участь трудящих у Великій Вітчизняній війні, про розвиток господарства і культури в післявоєнний період. Матеріали з радянського періоду частково опубліковані⁶, частково їх можна знайти у місцевих архі-

¹ К. К. Цілуйко, До вивчення топонімії Радянської України, Діалектологічний бюлетень, вип. 1 К., 1949, стор. 19—31; його ж, Програма для збирання матеріалів про топонімії Радянської України, Діалектологічний бюлетень, вип. II, К., 1950, стор. 3—13; «Мовознавство», Наукові записки, т. XIV, К., 1957.

² Загальну інформацію про результати археологічних досліджень дає книга «Нариси стародавньої історії Української РСР», К., 1957.

³ Найбільш доступне видання — «Летопись по Ипатскому списку», СПб, 1871.

⁴ А. Лазаревский, Обзорные Румянцева описи Малороссии, Чернигов, 1867.

⁵ І. О. Гуржій, Огляд джерел про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., «Український історичний журнал», 1958, № 5.

⁶ Бібліографію нових видань публікує «Український історичний журнал» у кожному номері.

вах. Багато цінних документів зберігається у колишніх учасників історичних подій, з ними треба знайомитися і використовувати у своїй роботі. Важливе значення мають також спогади старожилів та учасників революційного руху, ветеранів Великої Вітчизняної війни, голів і бригадирів колгоспів, директорів заводів і активних будівників нового життя.

Матеріали для даної роботи можна готувати в різний спосіб. Дослідники, що не мають досвіду, найчастіше записують витяги із джерел в один зошит за таким порядком, як вони до них надходять, незважаючи на хронологію. Але, якщо матеріалу є багато і він охоплює тривалий період, краще користуватися картковою системою: кожна звістка записувати на окремій картці і складати їх у хронологічному порядку.

Від кількості зібраного матеріалу залежить оформлення дослідження. Інколи праця виростає у велику монографію, яка охоплює всю історію даного поселення — з найдавніших часів до наших днів. Але частіше за наявними матеріалами можна

написати тільки короткий історичний нарис або висвітлити тільки якусь одне питання. Автор сам повинен вирішити, як оформити результати своїх досліджень.

Працю бажано опублікувати, щоб нею могло користуватися широке коло читачів. Де ж її опублікувати? Для наукових краєзнавчих праць у 1927—1932 рр. існувало окреме видання Академії наук УРСР — «Історично-географічний збірник», в якому надруковано багато інтересних статей з історії різних місцевостей та районів. Тепер істориків-краєзнавців треба орієнтуватися на обласні видавництва, які повинні проявляти особливий інтерес до місцевої історії. Слід використовувати місцеву періодичну пресу, виступати з доповідями і лекціями перед трудящими. Як показав досвід, такі виступи викликають особливий інтерес слухачів.

Історично-краєзнавчі дослідження та поширення їх наслідків у маси — це один з важливих засобів піднесення знань і культури трудящих, виховання їх у дусі радянського патріотизму.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

ВИВЧАТИ, ЗНАТИ ІСТОРІЮ СВОГО КРАЮ

За останні роки видано ряд збірників документів і спогадів про встановлення та зміцнення Радянської влади. Робота по збиранню і друкуванню історичних матеріалів, що активізувалася у зв'язку з 40-річним ювілеєм Великої Жовтневої соціалістичної революції, продовжується і, безумовно, буде поширюватися. Це конче необхідно робити зараз ще й тому, що все менше залишається живих учасників і свідків героїчного минулого.

Ми хочемо звернути увагу на необхідність вдумливості і копніткої роботи над спогадами, які пишуться не по документах чи щоденниках, а по пам'яті, яка не завжди може вірно відтворити події сорокарічної давності.

Деякі неточності й помилки мають місце, наприклад, у збірниках документів і спогадів «За владу Советов» та «Под знаменем Великого Октября».

У першому збірнику відтворюється боротьба трудящих за встановлення й зміцнення Радянської влади в 1917—1920 рр. на території Запорізької області, у другому — в колишньому Мелітопольському повіті.

У спогадах І. Ю. Денисенка, вміщених у збірнику «За владу Советов», називається явно перебільшена кількість червоногвардійців у місті в той час. Невірним є твердження, що червоногвардійців були тисячі (стор. 259—260), мова може йти лише про кілька сотень

Також перебільшено кількість контрреволюціонерів, які намагалися силою

зброї повалити встановлену в Мелітополі мирним шляхом Радянську владу. «25 листопада 1917 року в міському театрі, — пише І. Ю. Денисенко, — зібралось понад тисячу контрреволюційно настроєних георгіївських кавалерів. На цьому зборищі вони ухвалили резолюцію про повалення Радянської влади. За дорученням комітету партії я очолив загін Червоної Гвардії, який обеззброїв контрреволюціонерів. Вони були заарештовані і віддані до суду ревтрибуналу».

В дійсності ж у Мелітополі тоді чи була тисяча всіх військових, більшість з яких — солдати — йшла за більшовиками. Лише невелика кількість солдатів підтримувала контрреволюційне офіцерство й брала участь в антирадянському заколоті в другій половині листопада. Заколотники — офіцери, унтер-офіцери, буржуа, карні злочинці — були обеззброєні з допомогою Севастопольського загону матросів, а кілька найбільш злісних з них були вивезені матросами з міста.

В інтересних спогадах П. О. Антипова і М. П. Попова відзначається, що «згідні з Брестською угодою весь севастопольський флот повинен був бути потоплений» (стор. 250—251). Насправді ж відповідно до угоди флот мали роззброїти лише в російських портах. Тільки коли Німеччина порушила договір і створилася загроза захоплення ворогами флоту, кораблі були потоплені у червні 1918 р. в Новоросійську

У збірнику «За владу Советов» зустрічаються й такі неточності, як згадування

(стор. VIII, 5) якоїсь Олександрівської міської земської управи. У ті часи, про які йде мова, існували повітова земська управа і міська дума — дві різні установи.

Викликають заперечення і деякі твердження збірника «Под знаменем Великого Октября». В ньому неправильно викладена історія Мелітопольського комуністичного загону в 1919 р. По три чоловіки з комуністичного осередку виділялися до загону повіту, міська ж партійна організація майже повністю була воєнізована і озброєна. До загону вступили майже всі комсомольці міста. Загін не був півтора-два місяці в тилу ворожих військ (стор. 30). Коли білогвардійці намагалися його оточити, комуністичний загін з ходу розгромив ворога і з'єднався з частинами Червоної Армії в Миколаєві.

Неправильно розшифровується первісна назва комсомолу України. «Комсоромол» — «комуністична спілка робітничої молоді», а не «комітет сприяння робітничої молоді».

У збірнику вміщено фотографію повітового з'їзду Рад 1919 р. (стор. 10), а підпис під фото говорить, що це перша Ме-

літопольська Рада робітничих депутатів, створена в 1917 р.

Названі та інші помилки і неточності зумовлені, очевидно, поспішністю, з якою готувався матеріал до друку. Крім того, спогади про минулі героїчні події необхідно задовго до друку співставляти, обговорювати серед учасників тих же подій, щоб встановити дійсну картину минулого, допомогти авторам спогадів виправити ті чи інші неточності.

Збиранням спогадів, редагуванням їх, уточненням тих чи інших подій повинні займатися авторитетні комісії при обкомах, міськкомах та райкомах партії. Спогади треба збирати не тільки про часи революції й громадянської війни, а й про роки соціалістичного будівництва, про роки Великої Вітчизняної війни тощо.

Спогади допоможуть створювати історію фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. А ця справа конче потрібна для виховання підрастаючого покоління в дусі більшовицьких традицій. Тому ми не можемо відкладати справу створення історії нашої великої епохи.

В. І. СУХИНО-ХОМЕНКО

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ НА СТОРІНКАХ РАЙОННОЇ ГАЗЕТИ

Матеріали з місцевої історії, розшукані і опрацьовані істориками, принесуть неоціненну допомогу в комуністичному вихованні трудящих, зокрема нашої молоді.

В Корсунь-Шевченківському районі, Черкаській області, краєзнавчі пристрасі розбудив учитель Сахнівської середньої школи Д. М. Калениченко. Коли до його рідного села прибула експедиція Інституту археології Академії наук УРСР, він у вільний час допомагав науковцям. Жваво зацікавившись минулим села, Д. М. Калениченко став писати літопис експедиції Інституту археології Академії наук УРСР, він у вільний час допомагав науковцям. Жваво зацікавившись минулим села, Д. М. Калениченко став писати літопис експедиції Інституту археології Академії наук УРСР, він у вільний час допомагав науковцям. Жваво зацікавившись минулим села, Д. М. Калениченко став писати літопис експедиції Інституту археології Академії наук УРСР, він у вільний час допомагав науковцям.

Редакція звернулася до всіх жителів Корсунь-Шевченківського району з проханням надіслати краєзнавчі матеріали — спогади, фотознімки, цікаві знахідки тощо. Газета терміново замовила статті вчителям історії та працівникам Державного музею історії Корсунь-Шевченківської битви.

Невдовзі почали надходити листи. Колгоспник В. П. Якименко з с. Шендерівки написав про створення першої більшовицької організації в районі, її ак-

тивну діяльність серед селян та робітників. Гута-Селищанський колгоспник П. Л. Павленко записав розповідь свого односельчанина П. І. Рябенка про те, як на панській економії в 1905 р. підіймали прапор свободи. Цікавий матеріал з історії Корсунської дільниці залізничної колії подав робкор М. М. Кваша. А Заслужений вчитель республіки З. С. Лукавський поділився спогадами про одного з активних борців за Радянську владу, керівника партизанського з'єднання, пізніше військового комісара повіту С. К. Федоренка. Надійшли також інформації про знахідки речей англійського походження в Саморідні й Завадівці, про слов'янські поселення біля Стеблева тощо.

Науковці Державного музею історії Корсунь-Шевченківської битви до 15-річчя цієї історичної події підготували для газети сторінку про її героїв. У день 40-ї річниці Ленінського комсомолу вони опублікували матеріали про перші молодіжні організації в районі, діяльність юних підпільників у роки Великої Вітчизняної війни. Особливо активно вивчають історію краю директор музею М. Д. Гупало та завідувачий відділом В. С. Кришовський. М. Д. Гупало надрукував великий матеріал про боротьбу з внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервентами на Корсунь-Шевченківщині в 1917—1920 рр. В. С. Кришовському належать розвідки про перебування в цих краях Т. Г. Шевченка під час його останньої подорожі на Україну в 1859 р., Марка Вовчка, геніального польського поета Адама Міцкевича, про

взаємини між Т. Г. Шевченком та художником І. М. Сошенком.

У 1959 р. на стику Вільшанського і Корсунь-Шевченківського районів провадила розкопки експедиція Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР, очолювана кандидатом історичних наук Е. О. Симоновичем. Редакція вмістила докладну статтю керівника експедиції про результати розшуків.

У листопаді і грудні минулого року газета друкувала дослідження викладача педагогічного училища І. О. Костенка «Наш Корсунь». Автор протягом тривало-

го часу збирав різноманітні матеріали, систематизував їх і зрештою передав свою працю на суд громадськості. В праці є чимало «білих плям». Але перший крок до ґрунтовного вивчення історії району зроблено.

Скромний досвід редакції районної газети «Леніновим шляхом» дає підставу звернутися до працівників районних газет республіки та всієї громадськості із закликом брати діяльну участь у вивченні історії рідного краю.

Г. Д. ЗЛЕНКО

ШКІЛЬНА ГАЗЕТА «ЮНИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ»

На початку 1957—1958 навчального року в Отинянській середній школі Станіславської області почала виходити стінна газета «Юний краєзнавець». До її редколегії входить п'ять учнів 7—10 класів.

Перші номери стінгазети були присвячені далекому минулому Станіславщини. В статтях розповідалося про перші землеробські і скотарські племена, пам'ятники епохи бронзи на території нашої області, про археологічні розкопки в селах Крилос, Незвисько та Островець. Але газета виходила без ілюстрацій, вона не була зв'язана з сучасністю і не викликала великого інтересу серед учнів.

Це врахувала редколегія, і наступні номери були присвячені передовикам, новаторам сільського господарства Станіславщини. У газеті були вміщені портрети партійних, радянських працівників, передовиків сільського господарства Отинянського району, які в 1958 р. одержали високі урядові нагороди. Серед нагороджених учні побачили своїх батьків, старших братів, сестер, знайомих. На близьких прикладах вони переконавалися в тому, що партія та уряд шанують славних трудівників, які самовідданою працею вносять гідний вклад у справу побудови комунізму. Славні діла старших запалюють учнів бажанням наслідувати їх приклад. Багато випускників нашої школи зараз добре працюють на різних ділянках народного господарства.

З великим інтересом читали учні статті «Перша маівка на Станіславщині» (про боротьбу робітників за восьмигодинний робочий день та загальне виборче право в 1892 р.), «Першотравень у моряків танкера «Станіслав», «Дорогі гості» (про зв'язки трудящих області з воїнами дивізії, яка визволила Станіслав від гітлерівських загарбників). Газета писала про поїздки спеціалістів лісової промисловості Прикарпаття до народного Китаю, зустріч представників селянства району Боя-Маре Румунської Народної Республіки з передовиками сільського господарства Станіславщини. Всі ці статті ілюстровані малюнками та фотознімками.

Найбільшою популярністю серед учнів користуються рубрики стінної газети «Чи

відомо вам?» та «Дайте відповідь». Так, під рубрикою «Чи відомо вам?» газета повідомляла, що під час визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. основна частина повстанського загону, очолюваного Семеном Височаном, перебувала в Отині, що до 1939 р. в Отинянському районі не було жодної середньої школи, що в єдиній семирічній школі викладання провадилось польською мовою, а зараз у районі 33 школи (з них 5 середніх, 14 — семирічних і 14 — початкових).

Під заголовком «Роки і люди» газета писала про те, що колишній матрос з міноносця «Самсон» В. Ф. Купрович став президентом Академії наук БРСР, а матрос того ж військового судна Ф. М. Зверев — нині капітан першого рангу. Один з номерів газети присвячено п'ятнадцятиріччю героїчного походу в Карпати партизанського з'єднання, очолюваного С. А. Ковпаком. Газета розповіла про здійснений влітку 1958 р. з участю С. А. Ковпака похід по слідах партизанського рейду, вмістила фотографії, на яких зображено зустріч прославленого партизанського командира з колишніми партизанами, покладення вінків на могилу комісара С. В. Руднева.

Наша газета користується великою популярністю та авторитетом серед учнів. У кожному класі є актив, який збирає цікавий і потрібний для газети матеріал, навчає школярів готувати дописи, допомагає організувати семінари юнкорів, читацькі конференції.

Газета «Юний краєзнавець» збагачує знання учнів з історії району, області, республіки, всієї нашої країни, посилює інтерес до історії, прищеплює їм трудові навички.

Активні кореспонденти нашої газети стали сількорами районної газети «Ленінський заклик» та обласної молодіжної газети «Комсомольський прапор». «Юний краєзнавець» навчив учнів помічати в нашому прекрасному бурхливому радянському житті нове, важливе та поширювати його, робити надбанням усіх.

І. В. КОМАНОВСЬКИЙ
А. Д. ШПИТАЛЬНИК

ОГЛЯДИ-ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НОВІ КНИГИ ПРО ВІДБУДОВУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ в 1921—1925 рр.

Роки відбудови народного господарства (1921—1925) — один з найважливіших періодів в історії Радянської держави, коли з ініціативи В. І. Леніна Комуністична партія здійснила перехід від воєнного комунізму до нової економічної політики, підняла народні маси на боротьбу з розрухою, за короткий строк домоглася відродження продуктивних сил країни, зміцнила союз робітничого класу з трудящим селянством і дружбу народів СРСР.

Історія відбудовного періоду привертає увагу радянських істориків. За останні роки були опубліковані монографії, брошури, статті на цю тему¹. Питання відбудови народного господарства висвітлені також у деяких загальних працях².

Комуністична партія особливу увагу приділяла відродженню і дальшому розвитку промисловості, в першу чергу важкої промисловості України — головної в той час паливно-металургійної бази країни. На жаль, до останнього часу дослідження цієї актуальної теми обмежувалось лише окремими брошурами і статтями³. В 1959 р.

вийшли монографії М. В. Черненка, О. О. Кучера, К. К. Шияна⁴, що свідчить про велику зацікавленість названою темою та широкі можливості українських істориків у її дальшій розробці.

М. В. Черненко і К. К. Шиян обрали предметом дослідження боротьбу керівного Комуністично партією робітничого класу за відбудову всієї промисловості України, О. О. Кучер обмежився питанням про важку промисловість. Всі три

В. А. Кравец, Организационно-идеологическое укрепление Коммунистической партии Украины в 1921 г., «Труды кафедры истории КПСС и диалектического и исторического материализма ХГУ», 1957, т. 6; В. А. Кравец, Укрепление союза рабочих и крестьян на основе подъема промышленности и сельского хозяйства Украины в 1921 г., «Труды кафедры истории КПСС и диалектического и исторического материализма ХГУ», 1957, т. 5; М. А. Литвиненко, Борьба шахтеров Донбасса за повышение производительности труда в первые годы новой экономической политики (1921—22 гг.), «Научные записки Харьковского пединститута, историческая серия», 1957, т. 19; К. Шиян, КПСС — руководитель и организатор борьбы рабочего класса УССР за повышение производительности труда, 1924—1925, «Научные записки Харьковского пединститута, историческая серия», 1957, т. 19; К. Шиян, Криза збуту восени 1923 р. на Україні і ліквідація її наслідків, «Учені записки ХДУ, Праці історичного факультету, 1959, т. 7; О. Кучер, Боротьба робітників важкої промисловості за виконання рішень XII з'їзду РКП(б), «Учені записки ХДУ, Праці історичного факультету», 1959, т. 7.

⁴ К. Шиян, Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959; О. Кучер, Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни, Харків, 1959; Н. В. Черненко, Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959.

¹ Э. Б. Генкина, Переход Советского государства к новой экономической политике (1921—1922), М., 1954; «СССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), Исторические очерки под редакцией А. П. Кучкина, Ю. А. Полякова и С. И. Якубовской», М., 1955; Э. Б. Генкина, Возникновение производственных совещаний в годы восстановительного периода (1921—1925), журн. «История СССР», 1958, № 3.

² П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. III, М., 1956; Э. Ю. Локшин, Очерк истории промышленности СССР, М., 1956; Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, та ін.

³ Е. А. Курдюмова, Донецкая партийная организация в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.), Сталіно, 1957; В. И. Беляева и Л. Г. Гольдфарб, Борьба заводских партийных организаций Украины за восстановление черной металлургии в 1924—1925 годах, журн. «Вопросы истории», 1955, № 2;

праці написані на основі широкого використання друкованих матеріалів, газет, журналів, а також архівних документів.

У монографіях розглядаються основні проблеми відбудовного періоду. Доповнюючи одна одну, вони значною мірою ліквідують ті прогалини, які існували до цього часу в досліджуваному питанні і дають більш-менш повне уявлення про відбудову промисловості і консолідацію робітничого класу на Україні в 1921—1925 рр.

Вирішальне значення для відродження та дальшого розвитку виробничих сил країни мала політика Комуністичної партії, її ідейно-виховна та організаційна робота в масах. Тому автори передусім приділяють увагу вивченню історичного досвіду КППРС, набутого в 1921—1925 рр., висвітленню її керівної ролі в боротьбі трудящих Радянської України за ліквідацію господарської розрухи.

В рецензованих працях викладені основні рішення з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КППРС і ЦК КП України, показано, як місцеві партійні організації, комуністи, народні маси втілювали в життя ці рішення у своєрідних умовах України. Автори показують піклування Центрального Комітету партії про зміцнення беззататності партійних організацій, відбудову економіки та культури Української РСР. В монографіях розповідається про перебудову організаційної та політичної роботи партійних організацій в період переходу до непу: зміцнення виробничих партійних осередків, підвищення політичного і теоретичного рівня комуністів, роз'яснення народним масам суті нової економічної політики. Найбільш повно ці питання висвітлює М. В. Черненко, який присвятив свою працю діяльності Комуністичної партії по відбудові промисловості та консолідації робітничого класу України.

Говорячи про боротьбу Комуністичної партії за розгортання соціалістичного будівництва, автори багато уваги приділяють питанню ідейного та організаційного зміцнення КП (б) У. Вони висвітлюють боротьбу провідних партійних організацій України — Харківської, Донецької, Катеринославської — проти ворогів лєнінізму в період профспілкової дискусії. Ця боротьба на Україні набула гострого характеру через засміченість багатьох партійних організацій вихідцями з інших партій, опортуністами, фракціонерами. На жаль, автори обмежили дослідження цього питання губернськими партійними конференціями і не показали боротьбу низових партійних осередків (заводів, шахт) проти фракціонерів, за єдність партії. Цієї ж хиби не позбулися вони і у висвітленні питання про чистку партії в 1921 р. К. К. Шиян не аналізує ходу чистки у заводських партійних організаціях, М. В. Черненко взагалі обминув це питання.

Автори розповідають, як партійні організації України, виконуючи рішення XI

з'їзду партії, перебудовували роботу під закликом «Обличчям до виробництва!», глибше займалися питанням господарського будівництва. Цікаві приклади діяльності партійних організацій Маріупольського металургійного заводу, Дружківського заводу ім. Ворошилова та інших підприємств у 1923 р. наводить О. О. Кучер. К. К. Шиян присвятив цьому питанню окремий розділ монографії (стор. 121—132).

Значний інтерес становлять розділи монографій про виникнення і розвиток у 1924—1925 рр. нових форм партійного будівництва — цехових осередків та партійних груп. Весною 1925 р. на підприємствах України вже працювало 350 цехових партійних осередків⁵.

Проте треба зауважити, що в усіх трьох монографіях фактичний матеріал про діяльність виробничих партійних осередків ще недостатній. Деякою мірою це пояснюється тим, що мало збереглося архівних документів тих років. Та автори, очевидно, не ставили перед собою завдання висвітлити різноманітність форм політмасової та організаторської роботи низових партійних організацій.

Перед українськими істориками стоїть завдання — докладно висвітлити партійне будівництво в той період, діяльність партійних організацій найбільших промислових центрів республіки, окремих заводів, шахт, фабрик, показати боротьбу партійних організацій за розширення внутріпартійної демократії, за розгортання критики і самокритики, за впровадження вироблених В. І. Леніним норм партійного життя, боротьбу проти троцькістів, бухарінців, меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів. На великому фактичному матеріалі мають бути висвітлені різноманітні форми ідейно-виховної та організаторської роботи партійних організацій в масах, підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві, зміцнення зв'язків партійних організацій з безпартійними масами. Ця тема ще чекає своїх дослідників.

Розгортаючи соціалістичне будівництво на основі нової економічної політики, Комуністична партія піклувалася про зміцнення всіх ланок пролетарської диктатури. Це зобов'язувало авторів розповісти про різноманітну діяльність Рад, профспілок, комсомолу. На жаль, роль Рад у відродженні народного господарства в названих монографіях не висвітлена. Щодо профспілок, то їх діяльність найбільш повно простежена в працях К. К. Шияна та О. О. Кучера. К. К. Шиян показує, що перебудова роботи профспілок на Україні проводилась повільно тому, що профспілковий апарат був засмічений меншовиками, бундівцями, українськими буржуазними націоналістами (стор. 61). У 1923 р. профспілкові органи змінили, значно зросла в них питома вага комуністів (стор. 134—135). О. О. Ку-

⁵ К. Шиян, назв. праця, стор. 215.

чер на конкретних фактах показує посилення ролі профспілок у господарському будівництві (стор. 46—50).

Викликає заперечення характеристика завдань і функцій профспілок у відбудовний період, яку дає у своїй книзі М. В. Черненко. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що профспілки є найбільш масовою організацією трудящих. Через профспілки Комуністична партія зв'язується з широкими масами трудящих по виробничій лінії. В той складний період профспілки були покликані мобілізувати робітників на боротьбу з господарською розрухою. В центрі уваги профспілок стояли виробничі питання: піднесення трудової ініціативи робітничих мас, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зміцнення трудової дисципліни. Водночас важливою функцією профспілок був захист матеріальних інтересів робітників, поліпшення їх побуту та умов праці, виправлення помилок та бюрократичних перекручень окремих господарників. Зрозуміло, що ця друга функція була підпорядкована виробничій діяльності профспілок. М. В. Черненко вважає її головною в роботі профспілок. Він пише: «Зміни в господарському житті країни у зв'язку з введенням нової економічної політики викликали необхідність звузнення організаційно-господарських функцій профспілок за рахунок розширення їхньої роботи по лінії захисту матеріальних інтересів робітників» (стор. 86). Далі автор говорить про вимогу того часу правильно поєднувати господарські функції профспілок із захистом інтересів робітників. Але як він це говорить? В резолюції XI з'їзду партії «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» послідовно проводиться думка про всемірне наближення профспілок до виробництва, про активну їх участь у роботі планових і господарських органів⁶. М. В. Черненко ж акцентує увагу на тому, що «профспілки не могли і не повинні були повністю усунути від розв'язання господарських питань» (стор. 86). Очевидно, саме через це переконання автора в книзі мало прикладів про те, як профспілки, керовані партійними організаціями, очолили трудове піднесення робітничого класу.

В монографіях слабо показана роль комсомолу, молоді України у відбудові народного господарства.

Автори рецензованих праць приділяють значну увагу перебудові промисловості на основі нової економічної політики. Виходячи з основних настанов партії і Радянського уряду про перебудову промисловості, вони говорять про концентрацію промисловості, створення трестів, називають головні трести на Україні, підкреслюють, що трести були основною формою органі-

зації важкої промисловості. К. К. Шиян присвячує цьому питанню окремий розділ (стор. 66—77).

Глибоко висвітлюється в усіх працях також дальша реорганізація промисловості, удосконалення системи її управління, шляхи якого вказувалися в рішеннях XII з'їзду партії. Добре роблять автори, показуючи боротьбу партійних, профспілкових організацій, широких мас робітників за здійснення цих рішень. У цілому це питання правильно розв'язане М. В. Черненком, К. К. Шияном і О. О. Кучером. Проте і тут треба зробити деякі зауваження.

Висвітлення питання про перебудову промисловості слід було б починати із з'ясування об'єктивної економічної необхідності цієї перебудови, з глибокого аналізу становища в промисловості України після громадянської війни, її структури, системи управління. Автори ж говорять лише про розруху в промисловості. Не знайшов належного висвітлення і сам процес перебудови, недостатньо з'ясовані перехід на господарський розрахунок, труднощі цього переходу, а також наслідки перебудови.

Не можна погодитися з думкою М. В. Черненка, що концентрація в 1923—1924 рр. докорінно відрізнялася від концентрації попередніх років. Автор пише: «Якщо раніше вона проводилась як засіб боротьби з недостатнім завантаженням підприємств і супроводжувалась скороченням чи переведенням на консервацію малопотужних промислових одиниць і повнішим завантаженням потужних підприємств, то тепер концентрація виявлялася в переміщенні устаткування» (стор. 169)).

Концентрація промисловості в 1923—1924 рр. і в 1925 р. дійсно відрізнялася від концентрації 1921—1922 рр., бо тепер вона відбувалася в самих трестах, але проводилась вона тими ж шляхами, що і в попередні роки,— закриттям і скороченням підприємств, переміщенням устаткування і робочої сили на великі підприємства. По «Донвугіллю», наприклад, лише за першу половину 1925 р. було закрито 33 шахти⁷. Отже, тут вірніше було б говорити про поглиблення концентрації, а не про її докорінну відмінність від концентрації попередніх років.

Надзвичайно важливими для відбудовного періоду були питання про співвідношення соціалістичного і приватного секторів у промисловості, про роль кооперативної, кустарної промисловості, їх частку в загальному промисловому виробництві, а також в окремих галузях промисловості. І авторам слід було приділити більше уваги висвітленню цих питань, що дало б змогу глибше зрозуміти, як у промисловості України вирішувалась проблема «хто кого», як конкретно йшов процес соціалістичного будівництва на Україні.

⁶ Див. «КПРС у резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК», ч. I, 1953, стор. 569—570.

⁷ ЦДАЖР УРСР ф. 2605, оп. 1, спр. 1181, арк. 95.

Відбудова народного господарства, що здійснювалася в умовах нової економічної політики, була зв'язана з подоланням величезних труднощів. Автори правильно відзначають, що розруха, голод, загострення класової боротьби в Україні — все це утруднювало боротьбу за відродження промисловості. М. В. Черненко і К. К. Шиян вказують на активізацію в той час на Україні меншовиків, есерів та українських буржуазних націоналістів. М. В. Черненко викриває різні форми підривної діяльності антирадянських елементів у промисловості України.

Широко викладено важливе питання про причини кризи збуту і боротьбу партії за подолання господарських труднощів у 1923—1924 рр. У працях, що були опубліковані в роки культу особи, це питання висвітлювалось ізвірно. В них ігнорувалися об'єктивні умови, що привели до кризи збуту. В історичних нарисах «СССР в період встановлення народного хозяйства (1921—1955 гг.)» дається вірне, але далеко не повне пояснення цього питання.

В рецензованих монографіях показані як об'єктивні, так і суб'єктивні причини господарських труднощів 1923 р. В них переконливо доведено, що розходження між цінами на промислові товари і продукти сільського господарства, так звані «ножниця», було наслідком техніко-економічної відсталості країни, переважання сільського господарства над промисловістю, яка відбудовувалася повільніше, ніж сільське господарство, результатом того, що низькою була продуктивність праці на підприємствах, а собівартість промислової продукції — високою. Розрив цін був також наслідком слабкого розвитку торгівлі, існування двох систем валют.

Криза збуту загострилася внаслідок ряду об'єктивних причин: політики високих цін, яку проводили синдикати, поганої роботи державних та кооперативних торговельних організацій, помилок у плануванні промислового виробництва. Становище погіршувалося діяльністю шкідливих елементів, які пробралися в органи управління промисловістю. Все це призвело до серйозних господарських утруднень.

Автори монографій переконливо показали, як ЦК партії та Радянський уряд, спираючись на знання об'єктивних законів розвитку радянського суспільства, накреслили й здійснили конкретні заходи, щоб подолати кризу. Проте автори недостатньо висвітлили участь робітників, керівників Комуністичною партією, в боротьбі за подолання цих труднощів, зокрема, проти різних антирадянських контрреволюційних елементів.

Завдання радянських істориків полягає в тому, щоб не применшувати ці труднощі, а глибоко, всебічно їх пояснювати, показувати велич героїчної праці робітничого класу України, який не шкодував сил для відбудови народного господарства.

Однією з центральних проблем, якій справедливо приділяється увага в рецензованих книгах, є висвітлення діяльності робітничого класу по відбудові промисловості і, насамперед, його боротьби за підвищення продуктивності праці, що В. І. Ленін назвав найважливішим, найголовнішим для перемоги нового суспільного ладу⁸. На конкретних фактах показується, як партія і Радянський уряд уже в перші роки Радянської влади і особливо у відбудовний період здійснили цілий ряд заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці. Автори правильно вказують, що у відбудовний період, коли держава не могла забезпечити підприємства новою технікою, не могла створити потужну виробничо-технічну базу, головними умовами підвищення продуктивності праці були правильна організація виробництва, зміцнення дисципліни трудящих, виховання у робітників свідомого ставлення до праці, як до справи честі, доблесті й героїзму.

Одним з найбільших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції було те, що вона дала змогу трудящим нашої країни розкрити свої здібності, розгорнути на всю широчінь творчий ентузіазм, проявити талант, якого, за влучним висловом В. І. Леніна, в народі — непочате джерело. Автори рецензованих книжок показують, як з ініціативи комуністів у той період зароджувалися і розвивалися нові форми і методи праці — суботники і недільники, ударні групи і артілі, делегатські збори, виробничі осередки і виробничі наради, які відігравали величезну роль у боротьбі за підвищення продуктивності праці і виховували у робітників нове, соціалістичне ставлення до праці. В книзі К. К. Шияна визначено коло питань, якими займалися виробничі осередки і виробничі наради, показано ефективність їх діяльності, охоплення ними робітників.

В рецензованих книжках відображено відбудовні роботи, проведення капітального ремонту промислових підприємств, роботи по раціоналізації виробництва, підведено підсумки боротьби за підвищення продуктивності праці. Недоліком у висвітленні цих питань є недостатній показ різноманітних форм боротьби робітників України за підвищення продуктивності праці. Зокрема К. К. Шиян слабо розкриває боротьбу за зміцнення трудової дисципліни, в праці М. В. Черненка мало показані конкретні форми діяльності виробничих нарад. Можна було б значно ширше показати боротьбу передової частини робітничого класу з відсталими настроями частини робітників.

Виробничі наради відіграли велику роль у підготовці господарських кадрів для соціалістичної промисловості, у підвищенні технічного рівня робітників, але цим сто-

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 379.

ронам їхньої діяльності автори рецензованих праць приділили недосить уваги. Варто було б розкрити також недоліки в діяльності виробничих нарад.

Недостатньо з'ясованим лишився також реконструктивний процес у промисловості України, який почався вже під час відбудовного періоду. Ще в 1921—1922 рр. проводились механізація і електрифікація промисловості. В 1924—1955 рр., в умовах майже повного використання основного капіталу, постала необхідність далі збільшувати його, будувати нові шахти, заводи, фабрики, розширювати і переобладнувати старі промислові підприємства. На ці завдання вказав у своїх рішеннях, зокрема, III з'їзд Рад СРСР, який відбувся в травні 1925 р. Робітничий клас України, керований Комуністичною партією, з нахненням здійснював рішення з'їзду. І авторам варто було б розповісти про роботу в цьому напрямі.

В монографіях висвітлено відродження не всіх галузей промисловості і не в усіх районах України, відсутній, зокрема, показ відбудови промисловості Правобережної і Південної України. Зовсім мало приділено уваги відбудові легкої промисловості, не показано співвідношення відбудови важкої і легкої промисловості.

Дуже важливим є питання про консолідацію робітничого класу України у відбудовний період. У радянській історіографії уже зроблені перші спроби висвітлити процес відновлення робітничого класу в даний період⁹, однак це питання досліджене ще зовсім недостатньо. Певний вклад у його розробку вносять автори рецензованих праць. К. К. Шиян присвячує цьому питанню спеціальний розділ «Становище робітничого класу Української РСР в кінці відбудовного періоду» (стор. 245—293), з'ясовують його О. О. Кучер і М. В. Черненко, у останнього це питання навіть винесено в назву книжки.

Автори показують кількісне зростання робітничого класу України у відбудовний період, на значному конкретному матеріалі розкривають питання про поліпшення матеріального становища робітників — підвищення заробітної плати, поліпшення житлових умов, боротьбу з безробіттям, зростання політичного і культурного рівня.

Проте недосить з'ясовано, як змінився якісний склад робітників, зокрема мало сказано про зміни у співвідношенні виробничих і допоміжних робітників окремих галузей промисловості України. Відомо, що на кінець громадянської війни допоміжних робітників було більше, ніж виробни-

чих. Якщо в 1916 р. в кам'яновугільній промисловості із загальної кількості робітників вибійників було 22%, інших підземних — 48% і наземних — 30%, то в 1920 р. вибійників було 14%, інших підземних — 30% і наземних 56%¹⁰. Приблизно таким було їх співвідношення і в інших галузях промисловості.

За таких умов боротьба за кадри, за підвищення технічного рівня робітників мала надзвичайно велике значення. Автори рецензованих праць говорять про гуртки і курси підвищення технічного рівня, підготовку кваліфікованих робітників через фабзавучі, але скільки було підготовлено таким чином кваліфікованих робітників, як змінилось співвідношення виробничих і допоміжних робітників, — про це майже нічого не сказано. Лишилося нез'ясованим і питання про створення постійних кадрів робітників, про забезпеченість промисловості інженерно-технічними кадрами. Чекають свого дослідження й такі питання, як джерела поповнення промислових робітників у відбудовний період, роль жіночої праці і праці підлітків у промисловості України. Варто було б з'ясувати також питання про національний склад робітників у той період.

У монографіях підкреслюється, що нова економічна політика була, перш за все, спрямована на зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством під керівництвом робітничого класу. Розв'язанню цього завдання партія підпорядкувала всю свою організаторську й масово-політичну роботу. Проте автори дуже слабо підкріплюють цей вірний висновок фактичним матеріалом. Тимчасом роки відбудови народного господарства насичені численними формами співробітництва і взаємодопомоги робітничого класу і трудового селянства. Саме в ті роки робітники подавали серйозну допомогу селянам у ремонті інвентаря, в проведенні сільськогосподарських робіт, у подоланні голоду. З свого боку, трудяще селянство з великою готовністю відгукувалося на заклик партії подати допомогу робітничому класу продовольством¹¹.

У монографіях є окремі неточності. Потребують, наприклад, уточнення цифри, які характеризують процент робітників у складі Комуністичної партії України після ленінського призову, що їх наводить К. К. Шиян (стор. 194), а також дані про кількість поданих у той час заяв (у праці М. В. Черненка, стор. 159).

Прикро, що жоден з трьох авторів не

¹⁰ «Бюллетень научно-технического отдела при Промбюро», 1920, № 1, стор. 16.

¹¹ Див. В. А. Кравец, Укрепление союза рабочих и крестьян на основе подъема промышленности и сельского хозяйства Украины в 1921 г., «Труды кафедр истории КПСС и диалектического и исторического материализма ХГУ», т. 5, 1957.

⁹ А. М а т ю г и н, Источники пополнения промышленных рабочих СССР в восстановительный период (1921—1925 гг.), «Доклады и сообщения института истории АН СССР», 1957, вып. 12.

висловив свого ставлення до опублікованих раніше праць з досліджуваного ними питання, своєї думки в деяких дискусійних питаннях історії цього періоду.

В цілому ж монографії О. О. Кучера, М. В. Черненка, К. К. Шияна є значним вкладом у розробку історії відбудовного

періоду на Україні, вони займають певне місце в українській радянській історіографії, викличуть інтерес і увагу дослідників історії України, викладачів і пропагандистів.

М. А. ЛИТВИНЕНКО
И. Ш. ЧОРНОМАЗ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1907—1910 рр.

Методологічною основою для дослідження аграрних відносин і проведення ступіньської аграрної реформи на Україні є вчення класиків марксизму-ленінізму, зокрема праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», «Аграрна програма соціал-демократів в першій російській революції 1905—1907 років», «Аграрне питання в Росії на кінець XIX ст.» та ін. Тільки на основі глибокого вивчення праць В. І. Леніна з аграрного питання можна всебічно проаналізувати і зробити правильні висновки з численних першоджерел, які стосуються аграрного питання.

Для дослідження питання про землеволодіння на Правобережній Україні періоду реакції важливим джерелом є «Статистика землевладення 1905 года»¹², видана центральним статистичним комітетом. Для оцінки і доповнення даних цього довідника, а також для характеристики змін, що відбулися в наступні роки, іншим важливим джерелом є «Матеріали по статистике движения землевладения в России», які видавалися щорічно департаментом податкових зборів міністерства фінансів.

Слід звернути увагу на те, що земельний перепис, який знайшов своє відображення в «Статистике землевладения 1905 года», був проведений дуже поспішно, з допомогою нижчих чинів поліцейської влади, і тому матеріали його мають істотні недоліки, що стосуються, в першу чергу, селянського надільного землеволодіння. Ці недоліки полягають, по-перше, в тому, що «Статистика землевладения 1905 года» для трьох правобережних губерній дає значно занижену кількість селянських дворів, по-друге, за даними статистики важко судити про справжнє розшарування селянства за надільною землею, що дуже важливо для дослідження аграрних відносин. Дані про розшарування селян за надільною землею, які є в «Статистике землевладения 1905 года», дуже приблизні. Вони одержані шляхом простого ділення всієї землі сільської громади на кількість дворів даного села¹³. Такий метод штучно зливає

селянські двори різної забезпеченості надільною землею і дає спотворену картину з цього питання.

Матеріали, зібрані губернськими управами в справах земського господарства в Київській і Подільській губерніях¹⁴, щодо кількості дворів більш надійні, ніж дані «Статистики землевладения 1905 года». В основу цих даних покладена кількість страхових дворів.

У Волинській губернії в 1910 р. був проведений подвірний перепис¹⁵. Кількість дворів, яка була визначена для Волинської губернії подвірним переписом,— найбільш точна для періоду 1907—1910 рр.

Наскільки велика різниця між кількістю селянських дворів для трьох правобережних губерній, зафіксованих у «Статистике землевладения 1905 года» і у згаданих джерелах, видно з такого порівняння. Якщо в «Статистике землевладения 1905 года» названо 1114104 селянських двори, то матеріали по селянському надільному землеволодінню і подвірний перепис дають цифру 1460663 (не враховуючи цілком безземельних дворів). Як бачимо, різниця досить значна — понад 340 тис. дворів.

При дослідженні селянського землеволодіння важливо з'ясувати, як розподілялась надільна земля між окремими дворами. На жаль, ні дані «Статистики землевладения 1905 года», ні дані київської і подільської губернських управ справжнього розподілу надільної землі між окремими дворами не дають. Ці дані характеризують лише земельну забезпеченість сільських громад.

Для характеристики забезпеченості землею селянських дворів Волинської губернії матеріали подвірного перепису більш достовірні, ніж дані «Статистики землевладе-

¹² «Статистика землевладения 1905 года», вып. IX, XLI, XLIII, СПб, 1906.

¹³ Див. А. И. Скворцов, Хозяйственные районы Европейской России, вып. 1, СПб, 1914, стор. 18.

¹⁴ «Материалы о крестьянском надельном землевладении в Киевской губернии», К., 1906; «Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии», Каменец-Подольский, 1906.

¹⁵ Результати перепису опубліковані в 1914 р. під назвою «Материалы подворной переписи Волинской губернии 1910 года», Житомир, 1914.

ния 1905 года»¹⁶. Подвірний перепис у Волинській губернії був проведений страховою статистичним відділом губернської управи у справах земського господарства. Програма перепису, який провадився водночас з страховою переоцінкою, була складена не цілком задовільно. Так, наприклад, у програму були введені дані про найманих робітників, а дані про кількість робітників у сім'ї — відсутні. В підсумкових матеріалах перепису дуже неповні відомості про оренду і здачу землі, нема даних про форми і умови оренди і т. п. Відомості про худобу і реманент більш достовірні, хоча і в них є недоліки: нічого не сказано про рала, які в селянському господарстві Волинської губернії місями були дуже поширеними. Найбільшим недоліком згадуваних матеріалів є відсутність даних про групування селянських дворів за розмірами посівів, а також відомостей про розподіл худоби і мертвого реманенту між окремими групами селянських дворів. Проте, незважаючи на зазначені недоліки, матеріали подвірного перепису Волинської губернії при критичному підході можуть бути використані для характеристики селянського господарства Волині періоду 1907—1910 рр.

Земська статистика відрізнялась від офіційної урядової статистики більшою вірогідністю. «Російські земські статистики, особливо «добраго старого», дореволюційного часу, здобули собі право на пошану тим, що ставилися до предмета своїх занять не рутинно, не з самим тільки фіскальним або казенно-адміністративним, а з певним науковим інтересом»,¹⁷ — відзначав В. І. Ленін.

Для вивчення аграрних відносин на Київщині в період реакції важливим джерелом є підсумки перепису худоби в Київській губернії у 1912 р.¹⁸ За способом збирання матеріалів на місцях це видання нагадує подвірні переписи. Обслідування селянських господарств було проведено «списочним» способом. Всі сільські старости одержали бланки, на яких вони повинні були подати в губернську земську управу іменні списки домогосподарів. Зібраний в такий спосіб матеріал є цілком доброякісним у статистичному відношенні. Важливо відзначити, що в цьому джерелі є дані не тільки про худобу, а й про селянське землеволодіння. Порівняння підсумків перепису худоби 1912 р. з даними «Статистики землевладення 1905 года» дає можливість встановити, наскільки викривлену картину розшарування селянства за землеволодінням дає друге джерело. Так,

¹⁶ Слід мати на увазі, що матеріали подвірного перепису Волинської губернії в 1910 р. дають відомості про володіння селянами та надільною і купленою землею.

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 46.

¹⁸ «Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году», К., 1914.

наприклад, якщо за «Статистикой землевладения 1905 года» кількість дворів у Київській губернії, що мали надільної землі до 4 дес., становила 39,2%, то в підсумках перепису худоби таких дворів було 68,1%. Таким чином, «Статистика землевладения 1905 года» значно занижує процент селянської бідноти в Київській губернії. Щоправда, проведення століпінської аграрної реформи поглиблювало розшарування села, кількість бідноти збільшилась за рахунок середняків, але не настільки, щоб з 1905 р. по 1912 р. процент найбіднішого селянства зріс з 39,2 до 68,1.

При вивченні аграрних відносин періоду, що розглядається, не можна обійтись без матеріалів воєнно-кінського перепису 1912 р. Дані цього перепису зведені центральним статистичним комітетом в окремий том¹⁹. Воєнно-кінський перепис є важливим джерелом для вивчення розшарування селянства в дореволюційний період за володінням робочою худобою, хоча й вимагає доповнення іншими матеріалами. Відомо, що воєнно-кінські переписи враховували лише коней, а тимчасом на Україні, в тому числі й на Правобережжі, робочою худобою були також воли. Тому відомості про кількість робочої худоби у селян, зібрані воєнно-кінським переписом, для українських губерній треба доповнювати ще даними про володіння волами.

Для вивчення поміщицького землеволодіння в період реакції більш-менш точні дані можна знайти в «Статистике землевладения 1905 года». Крім того, для цієї мети може бути використана адресно-довідкова книга трьох правобережних губерній²⁰, матеріали якої дають можливість визначити кількість приватних землевласників, у володінні яких було понад 100 дес. землі, встановити їх національний склад і територіальне розміщення великого землеволодіння на 1913 р.

Важливими джерелами для вивчення економіки Правобережної України в дореволюційний період є описи поміщицьких маєтків²¹. Ці описи дають значний конкретний матеріал про окремі райони цукробурякової смуги Правобережжя, характеризують стан поміщицького господарства, його агрономічну і економічну організацію. В цих матеріалах певною мірою знайшли своє відображення умови праці і заробітки селян Правобережної України в поміщиць-

¹⁹ «Статистика Российской империи, Военно-конская перепись 1912 г.», т. LXXXIII, Петербург, 1914.

²⁰ «Весь Юго-Западный край», К., 1914.

²¹ «Описание Мошногогородиченского имения», т. I, II, К., 1911; П. Р. Слезкин, Описание Шпиковского имения, К., 1913;

«Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края», Гайсин, 1909; «Описание имений Подольской губернии», вып. I, II, Винница, 1910 та ін.

ких господарствах. Описи маєтків майже не вивчалися і мало відомі в літературі. Тимчасом для вивчення розвитку капіталізму в сільському господарстві України наприкінці XIX і на початку XX ст. описи маєтків мають наукову цінність, хоч не слід забувати, що всі вони написані буржуазними економістами, видані в більшості випадків на кошти поміщиків і тому мають тенденційний характер. Зокрема, їх автори намагаються показати високу «культурність» поміщицьких господарств, пишуть, що селяни начебто мали добрі заробітки в поміщицьких маєтках і т. п.

На жаль, матеріалів, що стосуються сільськогосподарського виробництва в період реакції, дуже мало, а якщо і є, то в них не розрізняються поміщицькі і селянські господарства. Тому досліднику доводиться звертатись до джерел попереднього або наступного періоду²², що містять дані, які мало чим відрізняються від даних періоду реакції.

При вивченні аграрних відносин пазваного періоду дослідник може використати праці статистичного характеру, які являють собою розробку офіціальних джерел²³.

Досліджуючи аграрні відносини періоду реакції, не можна обійтись без використання таких джерел, як огляди діяльності землеустрійних комісій²⁴, звіти селянського поземельного банку²⁵, огляди окремих губерній²⁶, повітів та ін.

Виданий головним управлінням землеустрою і землеробства, огляд діяльності землеустрійних комісій містить статистичні таблиці погубернського землеустрою по всіх видах землеустрійних робіт. Однак це джерело не дає можливості скласти повне уявлення про проведення столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні. По-перше, в ньому подані тільки загальні дані по всіх губерніях, по-друге, в огляді даються відомості про так звану організаційно-технічну діяльність землеустрійних комісій. Матеріали цього джерела не від-

бивають соціально-майнового стану селян, які виходили на відрубні і хутори, тим більше серед них немає даних про класову боротьбу, що відбувалась на селі в той період.

Огляди Київської, Подільської і Волинської губерній за відповідні роки, що є звітами губернаторів, містять дані про землеволодіння, стан сільського господарства, про заробітну плату сільськогосподарських робітників, кількість пожеж і т. ін.

Звіт про діяльність селянського банку за 1906—1910 рр. при його загальних недоліках, які властиві всім офіціальним звітам, дає досить детальний матеріал у губернському масштабі, що дозволяє при критичному підході характеризувати діяльність банку, спрямовану на проведення столипінської аграрної реформи.

Офіціальну російську статистику В. І. Ленін називав поліцейською відпискою. «Урядова статистика ведеться так погано і так необ'єктивно, що довіряти їй не можна»²⁷. — писав В. І. Ленін у 1913 р. в статті «Деякі підсумки «землепорядження». Тому офіціальною статистикою доводиться користуватися лише при умові найстараннішого критичного аналізу.

Численний першоджерельний матеріал для вивчення аграрних відносин у 1907—1910 рр. зберігають фонди державних архівів країни. Незважаючи на те, що архівний матеріал не завжди повно висвітлює суспільні явища, він все ж безпосередньо відображає життя й боротьбу селянства за землю, за політичні права, проти своїх гнобителів.

У Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді у фонді земського відділу міністерства внутрішніх справ зберігається значний документальний матеріал з соціально-економічної історії селянства періоду 1907—1910 рр. Земський відділ був центральною установою царської Росії, яка спеціально займалась питанням селянського стану. В цьому фонді зосереджено різноманітний і найбільш повний матеріал про економічне і політичне становище селянства, про проведення столипінської аграрної реформи. Справи, які відбивають проведення в життя указу 9 листопада 1906 р. і закону 14 червня 1910 р., знаходяться в XI діловодстві цього фонду. Тут зберігаються справи під назвою «Відомості про застосування указу 9 листопада 1906 року»²⁸ по всіх російських губерніях, «Подання губернаторів з відомостями про продаж селянами закріплених у приватну власність надільних земель»²⁹ та ін.

Для губерній Правобережної України особливий інтерес має справа під назвою

²² «Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи», Петроград, 1916; «Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям», 1921 та ін.

²³ «Збірник статистичних відомостей по народному господарству України», К., 1919; «Деякі статистичні відомості по Київщині», К., 1919; «Сельское хозяйство Украины», Харьков, 1923 та ін.

²⁴ «Обзор деятельности землеустроительных комиссий, 1907—1911», СПб, 1912.

²⁵ «Обзор деятельности крестьянского поземельного банка по покупке и продаже имений за 1906—1910 гг.», СПб, 1910.

²⁶ «Обзор Киевской губернии за 1910 год», К., 1911; «Обзор Подольской губернии за 1909 год», Каменец-Подольский, 1910 та ін.

²⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 519.

²⁸ ЦДІАЛ, ф. 1291, XI діловодство, оп. 120, 1908 р., спр. 20, 31, 54.

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 1291, XI діловодство, оп. 120, 1911 р., спр. 11, 16, 49.

«Матеріали до огляду діяльності київського, подільського і волинського генерал-губернаторського управління за останній 11-річний період (1898—1908 рр.)»³⁰. У цій справі знаходяться циркуляри київського, подільського і волинського генерал-губернатора місцевим властям з аграрного питання, рапорти комісії про результати ревізії Волинської губернії, Житомирської, Ковельської і Володимир-Волинської повітових управ та інші матеріали за 1898—1908 рр.

У фонді канцелярії комітету по землеустрійним справам (ф. 408) зосереджені дані про діяльність губернських і повітових землеустрійних комісій, повідомлення про селянський рух і опір селян столипінському землеустрою. Серед справ цього фонду можна знайти багато скарг на дострокове стягнення з селян виданих їм позичок, хабарництво чиновників при відводі хуторів і відрубів, а також при видачі документів, на відведення землемірами непридатних для землеробства земель, примусове виділення селян на хутори і відруби і т. п.

У справах канцелярії головного управління землеустрою і землеробства (ф. 381, оп. 41), в архіві Державної думи (ф. 1278, оп. 1—4), у фондах ради міністрів (ф. 1276, оп. 2—4), переселенського управління (ф. 391, оп. 3—4), міністерства юстиції (ф. 1405) можна знайти велику кількість різноманітного матеріалу з питання аграрних відносин на Правобережній Україні періоду столипінської реакції.

В Центральному державному історичному архіві в Москві у фонді департаменту поліції (ф. 102) зберігається цінний матеріал про селянський рух на Правобережній Україні.

Проте найбільша кількість архівних матеріалів про аграрні відносини на Правобережній Україні періоду реакції зосереджена в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, а також в обласних архівах. Слід відзначити, що не всі фонди повністю збереглися. Частина архівних джерел загублена. Це перешкоджає всебічному розкриттю і висвітленню питань про аграрні відносини на Правобережній Україні в 1907—1910 рр.

Із всіх фондів, що знаходяться в архівах УРСР, найбільшу цінність для характеристики аграрних відносин на Правобережній Україні періоду реакції становлять фонди київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442),

київської судової палати (ф. 317), київського жандармського управління (ф. 274), що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Києві, а також фонди київського, подільського і волинського губернаторів — відповідно у державних архівах Київської, Хмельницької і Житомирської областей.

Особливу цінність для вивчення аграрних відносин періоду столипінської реакції мають скарги селян, які зосереджені у фондах канцелярії генерал-губернатора і губернаторів. У цих скаргах особливо яскраво відображена вся гострота аграрного питання на Правобережній Україні, свідля і насильство властей щодо бідного селянства, яке боролось проти столипінського землеустрою. В названих вище фондах зберігаються донесення губернаторів і повітових справників про виступи народних мас, листування київського, подільського і волинського генерал-губернатора з представниками місцевих органів влади у зв'язку з революційними виступами селян.

Оскільки ці матеріали виходять з ворожого, урядово-поміщицького табору, вони, безумовно, применшують розмах селянського руху і висвітлюють події з позицій панівних класів. Все ж ці документи дозволяють визначити загальний напрям і особливості селянського руху в період 1907—1910 рр. Матеріали архівних джерел, незважаючи на їх тенденційність, дають можливість у загальних рисах встановити розміри селянського руху, висвітлити його характер і прослідкувати його форми. Проте в цих фондах нема статистики селянських виступів. Для того, щоб встановити загальну кількість селянських виступів, крім архівних джерел треба користуватись і періодичною пресою.

Уважне дослідження на основі марксистсько-ленінської методології статистичних, архівних та інших джерел про аграрні відносини в період реакції приводить до висновку, що переважна більшість селянства Правобережної України страждала від безземелля і малоземелля, тимчасом як величезні масиви родючої землі знаходились в руках поміщиків. Селянське господарство в умовах царської Росії не мало перспектив для свого розвитку. Столипінська аграрна реформа не могла поліпшити становище мільйонних мас бідняцького і середняцького селянства, бо вона здійснювалась в інтересах поміщиків і куркулів. Як і раніше, селяни Правобережної України в період реакції вели боротьбу за землю, за повну ліквідацію поміщицького землеволодіння.

³⁰ ЦДАЛ, ф. 1291, оп. 122, 1908 р., спр. 78.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПІД ВСЕПЕРЕМАГАЮЧИМ ПРАПОРОМ

«Під прапором марксизму-ленінізму», К., 1959, 645 с.

У збірнику статей, авторами яких виступають 22 викладачі Вищої партійної школи при ЦК КП України, висвітлюються питання розвитку робітничого руху, боротьби більшовиків України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення Радянської влади, за проведення соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільськогосподарства, розвиток механізації сільськогосподарського виробництва і організаційно-господарське зміцнення колгоспів, за піднесення матеріального добробуту і культури народу.

Збірник відкривається статтею А. Т. Чекалюка «Комуністична партія України—вірний бойовий загін КПРС». Значне місце в статті приділено утворенню Комуністичної партії України, яка з перших днів свого існування будується і зміцнюється як бойова частина заснованої великим Леніним славної Комуністичної партії Радянського Союзу. Стаття містить багатий фактичний матеріал про діяльність Комуністичної партії України по перетворенню в життя ленінського плану соціалістичного будівництва, здійсненню національної політики КПРС, мобілізації українського народу на Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників, на відбудову і розвиток народного господарства республіки в післявоєнний період і виконання історичних рішень XX з'їзду КПРС.

Комуністична партія України, видатну роль у будівництві якої в різні періоди відіграли К. Є. Ворошилов, Ф. Е. Держинський, М. І. Калінін, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, М. В. Фрунзе, М. С. Хрущов, Г. І. Петровський, Ф. А. Сергєєв (Артем) та інші видатні діячі КПРС і Радянської держави, завжди була і є бойовим загonom великої партії Леніна.

В статтях збірника висвітлюється боротьба більшовиків України за перемогу соціалістичної революції, за ленінську політику миру в період брестських переговорів, за встановлення і зміцнення Радянської влади на селі в 1917—1920 рр.

Боротьбі КП України проти троякізму в 1923—1924 рр. присвячена змістовна стаття В. М. Самофалова, в якій використані нові матеріали партійних архівів.

Цікавий матеріал про роль КП України в розвитку адміністративно-територіального поділу УРСР і зміцненні районної ланки управління (1923—1932 рр.) містить стаття Р. В. Бершеди.

Боротьба Комуністичної партії України за соціалістичну індустріалізацію і колективізацію сільського господарства розкривається в статтях А. Ю. Шевченка і С. О. Савчука. Проте в цих статтях недостатньо показана діяльність окружних, обласних, районних і особливо первинних партійних організацій. Слід було показати також діяльну допомогу партії в соціалістичному будівництві з боку Ленінського комсомолу та інших масових організацій.

Оригінальна і цікава стаття В. Т. Молотова, присвячена керівній ролі Комуністичної партії в розвитку механізації сільськогосподарського виробництва Української РСР. Проте і їй властиві вищезазначені недоліки.

Актуальні питання всебічного розвитку громадського господарства колгоспів і підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників висвітлюються в статтях К. Ф. Бондаренка і П. С. Цяшенка.

На основі неухильного розвитку і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі першочергового зростання важкої індустрії, яке послідовно здійснюється в нашій країні під керівництвом КПРС, невпинно поліпшується матеріальний і культурний добробут радянського народу. Про величезні досягнення українського народу в постійному підвищенні життєвого рівня докладно говориться в статті В. І. Загороднього.

Важливим засобом поширення соціалістичної культури, зокрема в 30-х роках, були культурно-освітні установи. Основні питання боротьби партійних організацій республіки за піднесення культурно-освітньої роботи на селі в 1938—1941 рр. висвітлені в статті О. О. Михайлова. Автор широко використовує архівні матеріали Інституту історії партії ЦК КП України.

В суворі роки Великої Вітчизняної війни український народ, як і всі народи нашої соціалістичної Вітчизни, під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу героїчно боровся проти німецько-фашистських загарбників. Пліч-о-пліч з ра-

дянським народом і його доблесними збройними силами мужньо боролись проти заклятого ворога, за свою честь, свободу і незалежність народи багатьох країн Європи.

Про бойову співдружність українського і чехословацького народів у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу розповідається в надрукованій у збірнику статті В. М. Левського. Стаття містить чимало нових фактичних даних, багато з яких взято автором з чехословацьких джерел.

Керовані Комуністичною партією, спираючись на постійну всебічну допомогу великого російського народу та інших народів СРСР, трудящі Радянської України перетворили свою республіку в квітучу індустріально-колгоспну державу. Лише в умовах рідної, справді народної Радянської влади український народ здійснив свою віковичну мрію про возз'єднання всіх українських земель в єдиній соціалістичній державі.

Торжеству ленінської національної політики на Україні присвячена ґрунтовна стаття С. Й. Шила. На багатьох фактах в ній переконливо показано, як, втілюючи в життя настанови В. І. Леніна і рішення КПРС, трудящі Радянської України з допомогою всіх народів СРСР і, перш за все, великого російського народу домоглися великих історичних перемог у боротьбі за побудову комунізму.

Значне місце у збірнику займають статті, в яких висвітлюється значення партійної преси в різні періоди революційного руху та соціалістичного будівництва на Україні, показується, як більшовицькі газети виконували роль пропагандиста, агітатора і організатора мас на виконання завдань, що їх висувала партія.

Ролі більшовицької преси на Україні в період першої російської революції присвячена стаття І. М. Велігури. В ній розкривається зміст роботи більшовицьких газет «Вперед», «Пролетарій», «Нова життя» та інших органів партії по політичному вихованню робітників і всіх трудящих, по мобілізації й організації їх сил на здійснення всевітньо-історичних завдань революції. В статті також показується, як більшовики на чолі з В. І. Леніним використовували пресу в боротьбі проти опортунізму меншовиків, за обґрунтування тактичної лінії більшовицької партії в революції.

На жаль, у статті І. М. Велігури мають місце прикрі хиби. Вона майже зовсім не розкриває питання про роль більшовицької преси в організації революційного руху селянства, в зміцненні союзу робітників і селян у боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної революції та її переростання в революцію соціалістичну. Недостатньо показана роль преси в справі інтернаціонального виховання трудящих.

Хороше враження справляє стаття Ю. О. Слюсаренка «Роль «Правды» в

розвитку революційного робітничого руху на Україні в 1912—1914 роках». Автор переконливо показує, що «Правда» кожним своїм номером збуджувала революційну активність і політичну свідомість робітничого класу, допомагала йому міцно стояти в авангарді боротьби всіх трудящих проти царизму і капіталу. В статті розповідається про тісний зв'язок «Правды» з робітниками України, який вона встановлювала через місцеві і більшовицькі організації. За період 1912—1914 рр. в «Правде» було надруковано понад 1500 кореспонденцій з України. Ю. О. Слюсаренку у своїй статті відводить значне місце показу ролі «Правды» у справі виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, чим деякою мірою заповнює прогалину попередньої статті.

Заслужовує позитивної оцінки стаття Г. І. Вартанова «Голос социал-демократа» — газета київських більшовиків — напередодні жовтня 1917 року». В ній автор висвітлює напружену боротьбу більшовиків за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, розкриває діяльність місцевих партійних організацій по викриванню антинародної суті Тимчасового уряду та українських буржуазних націоналістів, по підготовці широких мас до вирішальних боїв за перемогу соціалістичної революції. Щоправда, у своїй невеликій за обсягом статті деякі дуже важливі питання автор виклав дещо побіжно.

Досить вдалою є стаття І. Б. Шостака «Більшовицька газета «Донецкий пролетарій», присвячена органів обласного комітету Донецького і Криворізького басейну та Харківського комітету РСДРП(б).

В статті переконливо доводиться, що газета «Донецкий пролетарій», яка виходила з листопада 1917 р. по квітень 1918 р., була справжнім організатором мас і активним помічником більшовицьких організацій і Радянського уряду України в боротьбі за перемогу пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату. На своїх сторінках газета викривала ворогів і допомагала трудящим масам розібратися в справжній класовій природі Центральної ради, яка була не тільки виразником інтересів буржуазії і поміщиків, а й слугою міжнародного імперіалізму.

Статті О. Я. Просяника та В. В. Апостолова присвячені ролі партійно-радянської преси України в різні періоди соціалістичного будівництва. О. Я. Просяник висвітлює роботу преси у відбудовний період. На широкому конкретному матеріалі він розкриває ту велику роль, що її відіграла партійно-радянська преса у боротьбі партії і народу за відбудову промисловості, сільського господарства, транспорту, за піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих, за побудову фундаменту соціалістичної економіки. Слід зазначити деякі недоліки статті: вона хибує на недостатнє висвітлення непу, майже не розкриває боротьби за прове-

дення в життя ленінської нової економічної політики, не показує роботи партії проти ворожки, а також несвідомого перекручення непу. Стаття В. В. Апостолова присвячена ролі партійно-радянської преси в організаційно-господарському зміцненні колгоспів республіки в 1932—1934 рр. Цінним у цій статті є те, що в ній вдало показано, як преса допомагала сільським парторганізаціям у практичній перебудові партійної роботи в напрямі наближення її до колгоспного виробництва. Автор вдало розкриває роль преси в поширенні кращих зразків роботи партійних організацій колгоспів.

Вирішуючи всесвітньо-історичні завдання ленінського плану побудови комунізму, Комуністична партія Радянського Союзу зробила здобутком широких народних мас кращі надбання вітчизняної і світової культури, створила необхідні умови для всебічного розквіту національної формою і соціалістичної змістом культури всіх народів СРСР.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції завдяки постійному піклуванню КПРС розвітла українська радянська література. В статті О. В. Килимника розповідається про становлення, зростання

і розквіт української радянської літератури, діячі якої стали активними помічниками Комуністичної партії у великій і благородній справі виховання трудящих у дусі комунізму.

Статті збірника, безперечно, становлять значний науковий інтерес. Вони дозволяють читачеві глибше вивчити ряд важливих питань історії Комуністичної партії України — одного з бойових загонів славної Комуністичної партії Радянського Союзу.

На жаль, в них нічого не говориться про західні області України. Бажано було б у збірнику, присвяченому 40-річчю утворення Комуністичної партії України, вмістити ґрунтовні матеріали про революційну боротьбу трудящих Західної України на чолі з комуністами за возз'єднання з Українською РСР, охарактеризувати головні питання соціалістичного будівництва в західних областях республіки, трудящі яких під керівництвом партійних організацій, спираючись на братерську допомогу народів СРСР, давно вже подолали віковичну відсталість свого краю і разом з усім українським народом домоглися великих історичних досягнень на шляху до комунізму.

А. Д. ЗАЛЄВСЬКИЙ

В. І. МОРОЗ

ГЕРОІЧНІ СТОРІНКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

М. Ф. Кузьміна, Крах последнего похода Антанты, М., 1958, 343 с.

Досі в нашій літературі не було узагальненої праці про розгром останнього походу Антанти. Тому поява книги М. Ф. Кузьміна становить значний науковий інтерес.

Книга написана на великому фактичному матеріалі, в ній знайшли глибоке висвітлення питання історії громадянської війни у період останнього походу Антанти, розкрито багатогранна діяльність Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним по мобілізації трудящих на розгром білополяків і Врангеля. Докладно висвітлено питання підготовки і проведення бойових операцій Червоної Армії, на конкретних прикладах показано масовий героїзм радянських воїнів, багатогранну діяльність політорганів Червоної Армії. Багато уваги в книзі приділено висвітленню тісного зв'язку тилу і фронту, всенародної допомоги Червоній Армії у боротьбі з ворогами.

Автор наводить яскраві фактичні дані про велику допомогу, яку подали російський та інші народи нашої країни трудящим України і Білорусії, на території яких проходили бойові дії у період останнього походу Антанти.

Найбільш вдало розроблені автором питання підготовки останнього походу Антанти. На багатому фактичному матеріалі переконливо розкривається справжнє обличчя

натхненників і організаторів походу білополяків і Врангеля проти Радянської країни — французьких, англійських і американських імперіалістів.

Автор широко використав архівні і друковані джерела, радянську і зарубіжну пресу.

Значна увага в книзі приділяється Україні. Безумовно, автор книги не міг детально зупинитись на багатьох питаннях, які стосуються історії України в той час, а ряд питань зовсім не знайшов свого висвітлення. Не з метою применшити значення праці М. Ф. Кузьміна, а лише для того, щоб уявити саме такі питання і звернути на них увагу інших істориків, і зупинимось на них коротко в цій рецензії.

Комуністична партія і особисто В. І. Ленін ставилися з великою увагою до справи відбудови народного господарства України, особливо Донбасу у період тримісячної передишки після розгрому денікінщини. Проте стан народного господарства на Україні після денікінщини і боротьба за його відбудову не знайшли як у рецензованій книзі, так і взагалі в літературі належного розкриття.

Автор недостатньо висвітлює боротьбу українського народу за відбудову народного господарства, слабо показує братню допомогу інших народів нашої країни у спра-

ві відбудови народного господарства республіки. У книзі наводиться матеріал про Всеросійський суботник, проведений згідно з рішенням IX з'їзду РКП(б), але про суботники на Україні навіть не згадується. Відомо, наприклад, що першотравневий суботник на Україні у 1920 р. у містах і селах України пройшов з великим трудовим і патріотичним піднесенням. У цьому суботнику в одному тільки Харкові брало участь понад 60 тис. чол. Учасники суботника відремонтували 79 паровозів і 276 вагонів, а також виконали багато інших робіт¹. В організації суботників на Україні активну участь брали видатні діячі Комуністичної партії: М. І. Калінін, М. В. Фрунзе, Ф. А. Сергєєв (Артем), Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський та інші.

Висвітлюючи питання продовольчої роботи на початку 1920 р., автор підкреслює велику роль Сибіру, але жодного слова не говорить про Україну. Проте загогівлі на Україні до кінця травня 1920 р. дали Радянській владі 14,5 млн. пудів хліба — лише трохи менше, ніж у Сибіру².

Автор детально пише про мобілізацію сил Радянської країни для розгрому інтервентів і білогвардійців, організацію допомоги Західному фронту, отожнюючи його з Польським, тоді як останній складався з Західного і Південнозахідного фронту (стор. 66, 67, 80, 83, 95 та ін.).

У розділі «Визволення Червоною Армією України і Білорусії» наведено ряд яскравих прикладів героїчної боротьби робітників і селян Білорусії в тилу ворога, називаються керівники підпільних партійних організацій, партизанських загонів, навіть прізвища рядових активних підпільників — робітників і селян, що боролись проти окупантів. Це все добре. Але невідомо чому, торкаючись партизанської боротьби, автор обмежився двома абзацами і висновком про те, що «партизанський рух в окупованих районах України з кожним днем зростав і ширився» (стор. 183).

Відомо, що перебування польської армії на Правобережній Україні було короткочасне (близько двох місяців), тоді як у Білорусії окупація продовжувалась понад рік. Проте не можна забувати, що протягом усього часу польської окупації на Україні йшла героїчна боротьба трудящих проти білополяків та петлюрівців і що вона набула широкого розмаху. Про це свідчать численні матеріали в архівах України. Ці матеріали дають можливість більш конкретно висвітлити роботу партійних організацій по об'єднанню сил трудящих для боротьби проти польських окупантів, форми і методи їх роботи, назва-

ти керівників партизанських загонів та рядових бійців, які відзначились у боях проти окупантів.

Нечітко з'ясується автором питання про Зафронтове бюро. Автор твердить (стор. 177), що для керівництва більшовицьким підпіллям у той час в окупованих районах України згідно з рішенням ЦК РКП(б) було створено спеціальний орган — Зафронтове бюро. Але ж відомо, що Зафронтове бюро було створене раніше — для керівництва більшовицьким підпіллям в окупованих районах України у період денікінщини. До його складу увійшли С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський та інші. Керував ним С. В. Косіор. У січні 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У, де обговорювалось питання про становище на Південному фронті, було ухвалено: «Зафронтове бюро ліквідувати, функції його передати секретаріату ЦК КП(б)У». У рішенні Оргбюро ЦК КП(б)У від 26 травня 1920 р. говориться про затвердження плану роботи не Зафронтового бюро, як гадає автор, а «Закордонного відділу з підрозділами на інформаційну, політичну і військову роботу з тим, щоб по відношенню до останньої був установлений найтісніший зв'язок з арміями»³.

Таким чином, за архівними даними, Закордонний відділ було утворено наприкінці травня 1920 р. Ухвалою пленуму ЦК КП(б)У організація відділу була доручена Ф. Кону. Основні завдання Закордонного відділу були викладені у постанові ЦК. Закордонний відділ прирівнювався до військових установ і користувався допомогою всього військового апарату⁴.

Замість викладу дискусії про причини невдач Радянських військ на Віслі (стор. 263—268) автору слід було б глибше викласти суть питання. М. Ф. Кузьмін хоч і передає коротко думки В. І. Леніна з цього приводу, але вони губляться в надто довгому викладі дискусії про причини невдач наших військ під Варшавою. Крім того, автор, передаючи думки учасників дискусії С. С. Каменєва, М. М. Тухачевського, Б. М. Шапошнікова, В. Тріандафілова, О. І. Єгорова та інших, не дає критичного аналізу їх поглядів.

В книзі трапляються повторення. Так, наприклад, про колонізаторські дії польських окупантів і визвольну боротьбу трудящих України і Білорусії говориться на стор. 39, 40, 55, 74, 174—189, 312—313. Слід було уточнити окремі назви сіл, містечок та ін.

В цілому книга М. Ф. Кузьміна «Крах останнього походу Антанти» — корисна праця, що допоможе вивченню героїчного етапу в історії нашої великої Батьківщини.

О. С. КУДЛАЙ

¹ І. К. Олійник, Комуністичні суботники на Україні у 1920 р., журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 4.

² Г. М. Шевчук, Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р., К., 1956, стор. 82.

³ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 19, л. 41.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, справа 388, арк. 4—5.

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ

М. І. Марченко, Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959, 258 с.

Успіхи історичної науки на Україні, особливо за останні роки, незаперечні. Проте цього не можна сказати про українську історіографію, що є однією з найбільш відстаючих ділянок історичної науки. Тимчасом наукова розробка української історіографії має велике пізнавальне і виховне значення. Вона не тільки озброює читача розумінням закономірностей розвитку історичної думки, а й допомагає викривати всілякі фальсифікації історичного минулого України, до яких вдаються апологети сучасного імперіалізму та його буржуазно-націоналістичні прислужники з української націоналістичної еміграції за рубежом.

Дослідження М. І. Марченка певною мірою заповнює прогалину в цій галузі науки. Воно, по суті, є першою спробою систематичного марксистського викладу історії розвитку історичних знань про Україну до середини XIX ст. Розвиток історичних знань та історичної науки розглядається автором у зв'язку з суспільним розвитком народу, боротьбою класів, у зв'язку з боротьбою в галузі ідеології.

У вступі автор розглядає предмет і завдання історіографії, її зміст і відношення до історичної науки в цілому, дає невеликий критичний огляд загальної літератури з питань української історіографії і вказує, що в його книжці «робиться спроба стисло подати огляд головних історичних письменних пам'яток та у загальних рисах з'ясувати історичні погляди їх авторів, починаючи від давніх часів до середини XIX ст. Тобто дана праця присвячується історіографії періоду феодально-кріпосницької епохи, причому центр уваги автор переносить на історіографію першої половини XIX ст.» (стор. 5).

Спираючись на досягнення радянської історіографії, М. І. Марченко починає свій виклад з короткого огляду історичних знань у стародавній Русі XI—XII ст. Автор правильно підкреслює, що історичні знання, як і всі інші досягнення культури стародавньої Русі, відображені у спільних історико-літературних пам'ятках та в народній творчості, однаковою мірою є надбанням російського, українського і білоруського народів. Історіографію Київської Русі автор, проте, подає надто стисло, мотивуючи тим, що це питання достатньо висвітлено авторами праць російської історіографії, зокрема Л. В. Черепніним в книзі «Російська історіографія до XIX ст.», на яку він посилається.

Повніше і систематичніше М. І. Марченко подає розвиток історіографії у наступні століття. В умовах феодальної роздробленості XIII—XIV ст. чітко визначився процес формування трьох самостійних братніх народів — російського, українського і

білоруського. В XIV ст. українські і білоруські землі опинилися під владою литовських князів. Розвиток історичних знань українського народу в XIV—XVI ст., вказує автор, відбувався в тісному єднанні з історичними знаннями й історичною літературою білоруського народу, а також з великоруським літописанням. Автор аналізує історико-літературні пам'ятки — західноруські літописи, українські літописи та мемуари кінця XVI — початку XVII ст., що дійшли до нас і є не лише важливим джерелом для вивчення історії України, а й пам'ятками української історіографії того часу.

Значне місце в книзі приділено вивченню української історіографії другої половини XVI—XVII ст., періоду загострення соціальних суперечностей. Центральне місце в подіях того часу належить визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. і воз'єднанню України з Росією. Ці події, що мали величезне значення в історичній долі українського народу, залишили глибокий слід у пам'ятках народної творчості, в літературі та історіографії. Визвольний і культурний рух тих часів відображено в широкому колі оригінальних літописів і хронік, автори та складачі яких висвітлювали події з точки зору ідеології козацької старшини і духовенства. М. І. Марченко досить ґрунтовно аналізує козацькі літописи — Самовидця, Хмельницький і Львівський, монастирські — Межигірський, Підгорецький та інші, хроніки Феодосія Сафановича та Київський «СинOPSIS». На сторінках книги розглядаються складні питання про авторство літописів і хронік, про соціальні і класові погляди авторів, про їх політичні симпатії, про зміст та ідейну цілеспрямованість творів і т. ін.

Останній розділ першої частини книги присвячено розвитку української історіографії XVIII ст. Аналізуючи історичну літературу того часу — твори Г. Граб'янки, С. Величка, П. Симоновського, С. Лукомського та ін., а також мемуарну літературу, автор вказує на зміни, що позначилися на характері і змісті історичних знань.

Друга частина книги М. І. Марченка присвячена дослідженню і висвітленню стану історичної науки на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Цей період характеризувався досить значними змінами, що відбувалися в соціально-економічному і політичному житті України. Наприкінці XVIII ст. до складу Росії увійшла Правобережна Україна, що тривалий час перебувала в складі Речі Посполитої. Галичина, Буковина і Закарпаття опинилися під владою австрійської монархії. В той час на Україні посилювалася кріпосницька експлуатація і адміністративно-політичний гніт російського царизму. Дедалі

помітніше відбувався розклад феодально-кріпосницької системи господарства і в її надрах розвивався буржуазно-капіталістичний уклад. Усі ці зміни не могли не вплинути на розвиток української культури взагалі, історіографії зокрема. Враховуючи зазначені зміни, автор характеризує цей період як певною мірою новий етап у розвитку української історіографії.

Перша половина XIX ст. на Україні, як і в Росії, була часом розвитку дворянської історіографії і зародження історіографії буржуазної. До останнього часу дослідники мало уваги приділяли вивченню стану історичної науки на Україні в першій половині XIX ст. До того ж у висвітленні історіографії допускалось чимало помилок і невірних тверджень. При оцінці наукової спадщини окремих представників дворянської і буржуазної історіографії М. І. Марченко виходив з положення, сформульованого В. І. Леніним, про те, що «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁵.

В другій частині монографії більш ґрунтовно і детально, ніж у першій, аналізується загальний процес розвитку історії історичної науки на Україні, творчість істориків, їх праці. Виклад матеріалу в цій частині монографії є результатом, головним чином, самостійного дослідження автора.

Велике місце в книзі приділено ґрунтовному аналізу «Історії Русів», складному питанню про авторство цього твору та про його місце в українській історіографії. Значну увагу автор приділяє аналізу недостатньо вивченої у дореволюційній і радянській науці творчості братів Якова і Олександра Марковичів, Д. М. Бантиш-Камєнського та М. А. Маркевича. Автор характеризує цих істориків як представників українського дворянства, що вийшли з нащадків колишньої козацької старшини, виражали ідеологію і політичні інтереси свого класу з його більш або менш яскраво вираженим прагненням до автономії України під зверхністю російської монархії. Підкреслюючи досить чітко виявлений класовий характер історичних поглядів цих істориків, автор водночас указує на те, що їх праці пробуджували певний інтерес до історії краю і вносили чимало нового фактичного матеріалу.

Значне місце у книзі присвячено розгляду питання про нагромадження і вивчення фактичного, переважно документального, матеріалу, історичних пам'яток — архівних, археологічних, фольклорно-етнографічних та ін. як необхідної умови розвитку історичної науки. Робота по збиранню, систематизації і введенню в науковий обіг різноманітних історичних пам'яток набула певної організованості і поживалась у першій половині XIX ст. Величезну роль у цій важливій справі відіграли «Временная комис-

сия для разбора древних актов» у Києві (створена у 1843 р.), Одеське товариство історії та древностей російських (організоване у 1839 р.) і його «Записки», «Чтения в Обществе истории и древностей российских» при Московському університеті і особисто професор цього університету О. М. Бодяньський, який був секретарем товариства і редактором його «Чтений», вихованець, а потім і професор Харківського університету, відомий філолог І. І. Срезневський, під впливом і керівництвом якого створився і розгорнув свою діяльність гурток харківських романтиків, професор історії у Київській академії М. Ф. Берлінський, А. О. Скальковский та ін. Окремий нарис автор приділяє огляду західноукраїнської історіографії кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Розвиток української історіографії М. І. Марченко показує на широкому фоні культурно-політичного і громадського життя України першої половини XIX ст., у тісному зв'язку із станом історичної науки в Росії.

Цінним і цікавим є останній, VI розділ книги, присвячений аналізу праць з історії і поглядів визначного українського вченого XIX ст. М. О. Максимовича. «З появою дослідницьких праць Максимовича, — пише автор, — починається науково-критичний підхід до вивчення історії України, властивий для нового, буржуазного періоду в соціально-економічному, політичному і культурному розвитку України, в тому числі в розвитку історичної науки, хоча в багатьох проявах, — застерігає він, — історичні праці Максимовича належать до дворянської історіографії» (стор. 194).

Ведучи боротьбу проти формалізму, Максимович не обмежувався проблемами стародавньої Русі. Він займався вивченням історії козацтва і визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі. Максимович перший з істориків почав вивчати історію селянсько-козацького повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.

Прогресивний діяч української культури, матеріаліст у поглядах на природу, Максимович, проте, залишався на ідеалістичних позиціях у розумінні законів суспільного розвитку. Як історик, він поєднував глибоке знання української історії і джерелознавства з методом критичного дослідження, дотримувався прогресивних поглядів і у розвитку вітчизняної історіографії посідає видне місце.

В кінці монографії вміщена досить старанно складена бібліографія праць класиків марксизму-ленінізму, основних джерел та історіографічної літератури, згрупована за розділами. Слід відзначити, що книга написана літературною мовою і читається з великим інтересом.

Проте змістовна і цінна праця М. І. Марченко не позбавлена недоліків. Не всі питання, поставлені в монографії, знайшли достатньо повне висвітлення і обґрунтування. Ми вважаємо, що можна погодитись

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 160.

з періодизацією, прийнятою автором до кінця XVII ст., зокрема з виділенням у самостійний період XVIII ст. Однак далі членування XVIII ст. на дрібніші періоди («Історіографія першої половини XVIII ст.», «Історіографія другої половини XVIII ст.») викликає заперечення своєю штучністю, відсутністю переконливої мотивівки.

Подавши досить докладний огляд питань про авторство літопису Самовидця, його зміст тощо, автор, на жаль, нічого не сказав про достовірність цього літопису як історичного джерела, відсилаючи (стор. 49) читача до спеціального дослідження професора М. Н. Петровського, що вийшло з друку незначним тиражем ще у 1930 р. і стало тепер бібліографічною рідкістю.

Більше приділено уваги аналізу літопису С. Величка. Проте з викладу не зрозуміло, які саме матеріали і факти, що їх наводить літописець, вірогідні, а які — фальсифіковані. Через це недосить переконливо звучить і висновок автора про те, що «літопис Величка був і лишається важливою пам'яткою нашої вітчизняної історіографії...» (стор. 78). Говорячи про працю А. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», автор дав стислий аналіз її першої частини, опустивши розгляд другої, основної частини. В цілому можна сказати, що від розширення матеріалу першої частини, особливо розділів про історіографію XVII і XVIII ст., рецензована книга тільки виграє.

Матеріал кінця XVIII і першої половини XIX ст. подано у книзі значно повніше і докладніше, ніж за попередні століття. Але й тут інколи зустрічаються випадки неповного фактологічного висвітлення процесу розвитку історичної науки або ж дещо неповного аналізу окремих фактів цього процесу. Автор досить докладно зупинявся на фактах наукової біографії І. Срезневського. Проте в аналізі наукової творчості Срезневського М. І. Марченко зосередив увагу на характеристичні його переважно як етнографа, залишивши поза увагою його діяльність як історика. Автор зневажливо вказує на те, що цей вчений часто вдавався до фальсифікацій, підробки народної творчості і письмових пам'яток. Скептицизм щодо Срезневського як до вченого-етнографа автор, мабуть, переніс на нього і як на історика. Однак для свого часу історичні праці Срезневського, принаймні деякі з них, були певним вкладом в українську історіографію, що відзначав ще відомий знавець історії Слобожанщини академік Д. І. Багалій.

Недостатньо повно висвітлена в книзі також діяльність Харківського гуртка істориків першої половини XIX ст. З огляду автора випали такі праці, як видане в Харкові у 1788 р. «Топографическое описание Харьковского наместничества» з історичним вступом, видані там же у 1812 р. «Записки о Слободских полках» Іллі Івановича Квіткі (при перевиданні у 1883 р. їх помилково приписували Г. Ф. Квітці), надруковані

в «Українському віснику» стаття того ж автора «О Малой России», «Введение в Малороссийскую историю» Маркова, уривки з «Писем о Малороссии» Левшина, надрукована в «Харьковских губернских ведомостях» у 1838 р. стаття Г. Ф. Квіткі «Краткие исторические сведения о Харьковской губернии», статті і документи, що друкувались у той час в «Українському журналі», праці Кованька, Головинського, Гербея та інших, переважно з історії Слобідської України.

Аналізуючи діяльність О. Марковича, автор зазначає, що його світогляд «був досить суперечливий» (стор. 132), і розкриває це твердження на матеріалі його творчості. Проте, на наш погляд, він дещо перебільшує антикріпосницькі погляди цього автора і суперечливо викладає його позицію щодо селянства (див. стор. 37). Насправді О. Маркович стояв на позиціях буржуазного ліберала, який не йшов далі звільнення селян від панщини при умові, що «земля віддається селянам за викуп» (стор. 133).

Недоліком рецензованої праці слід вважати й те, що до неї не включений розділ про революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка на історичне минуле України.

Поряд з відзначеними недоліками в книзі зустрічається, на жаль, ряд неточностей, помилок. На стор. 30 помилково вказано, що в XIII, а не в XIV ст., як це було насправді, Білорусія і Україна опинилися під владою литовських князів. На стор. 99 автор пише про те, що в кінці XVIII — в першій третині XIX ст. царський уряд продовжував роздавати десяткі й сотні тисяч десятин землі разом з селянами у повну і спадкову власність українським та російським поміщикам. Це твердження правильне лише для кінця XVIII ст. і невірне для XIX ст., з початку якого роздача селян поміщикам майже припинилась. Професор Київської академії Максим Федорович Берлінський неправильно іменується в книзі викладачем гімназії Михайлом Федоровичем Берлінським (стор. 170). Автор помилково зазначає, що серед професорів Київського університету були науковці, переведені сюди із закритого Віленського університету (стор. 201). Ця поширена в літературі думка не відповідає дійсності. Зустрічаються в книзі також інші подібні неточності. Крім того, вона погано відредогована, на її сторінках трапляються переплутані ініціали, прізвища, невиправлені граматичні помилки. Слід було доповнити книгу іменним покажчиком.

Більшість відзначених недоліків стосується окремих питань і не міняє в цілому позитивної оцінки рецензованої праці.

Монографія М. І. Марченка буде корисним посібником для студентів, учителів і всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу, історією його культури і науки.

А. А. ВОВК
П. А. ЛАВРОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ГАЛИЧИНИ

М. П. Герасименко, Аграрні відносини в Галичині
в період кризи панщинного господарства,
К., 1959, 304 с.

За останні роки українська радянська історіографія збагатилася рядом праць з історії аграрних відносин на Україні у період розкладу феодално-кріпосницької системи господарства наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Однак до останнього часу не було спеціальних праць з питань розвитку аграрних відносин у Галичині, яка перебувала тоді під владою австрійської монархії. Цю прогалину значною мірою заповнює монографія М. П. Герасименка про аграрні відносини в Галичині у період кризи панщинного господарства.

Рецензована книга написана на основі великого документального матеріалу, що зберігається здебільшого в архівах і рукописних збірках бібліотек м. Львова. Автор широко використав польську і німецьку історичну літературу з питання сільського господарства Галичини.

М. П. Герасименко не ставив перед собою завдання написати систематичну історію аграрних відносин у Галичині. Його завданням було з'ясувати економічну суть панщинно-кріпосницької системи виробництва у період її кризи, розкрити її найголовніші суперечності в умовах іноземного панування, виявити економічні передумови поглиблення кризи цієї системи, яка завершилась революційним вибухом і скасуванням кріпосного права. І треба сказати, що з цим завданням автор успішно справився.

Перша частина книги присвячена характеристиці аграрних відносин у Галичині під час першого поділу Польщі. Автор показує економічну відсталість Галичини наприкінці XVIII ст., головними ознаками якої були низький рівень суспільного поділу праці і застій у промисловості та торгівлі. Українські і польські землі, які після захоплення їх Австрією в 1772 р. утворили провінцію під назвою королівства Галичини і Володимирії, були сільськогосподарським краєм. Усі галузі господарської діяльності були монополізовані земельною шляхтою. Маючи абсолютне право власності і влади, родовита польська і ополячена українська шляхта згубно впливали на економічний і культурний розвиток краю.

Автор докладно характеризує відносини власності в Галичині, розглядаючи їх як одну з видозмін східноєвропейського типу феодалної власності. В Галичині, як і в усій Польщі, принцип спадкової станової

власності діяв найбільш послідовно. Абсолютизація шляхетської власності означала повну експропріацію безпосередніх виробників, які вважалися частиною маєтку. Селянин користувався наділеною йому землею тільки доти, доки виконував повинності перед панським двором. Заслугує на увагу спростування автором тверджень, ніби у деяких східних округах Галичини наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. зберігалися общинне землекористування та періодичний поділ землі між членами общини. На думку автора, в східних районах Галичини фактично існувала не община, а своєрідна форма наділення землею селян, найбільш вигідна для земельних власників (стор. 42). Втративши усі права розпоряджатися землею, за допомогою якої створювалась рента для пана і засоби існування для себе, обмежені в праві розпоряджатися рухомим майном, селяни залишалися у становищі, близькому до рабства.

Формою шляхетської власності була домінія. Нерідко домінія являла собою складне об'єднання сіл, міст, підприємств, роз'єднаних територіально, але зв'язаних єдністю власності і влади великого магната. Домініальне господарство шляхти гальмувало економічний розвиток краю.

Майже в усій Галичині панівною формою виробництва було фільваркове панщинне господарство. Воно ґрунтувалось на панщинній праці, поєднаній з чиншами і данинами натурою та грішми. Співставляючи повинності селян різних районів, автор приходить до висновку, що в західних районах Галичини норма експлуатації селян була вищою, ніж у східних. Зазначимо, що це твердження вимагає більш широкої аргументації.

На думку автора, майнову диференціацію селян і зростаючу роль безземельних у системі панщинного господарства не можна розглядати як процес переродження кріпосницького господарства. Це був природний результат розвитку панщинного господарства як господарства товарного, що його використовував земельний власник для підвищення продуктивності праці своїх кріпаків і зростання на цій основі феодалної ренти (стор. 113).

У другій частині праці М. П. Герасименка дається глибокий аналіз і правильна марксистська оцінка австрійських аграрних реформ у Галичині в 70—80 роках XVIII ст. Автор критикує шляхетську і буржуазну

історичну літературу, в якій перекручувалась суть цих реформ. Все законодавство Йосифа II було за своєю суттю кріпосницьким, антиселянським; усуваючи найогидніші елементи кріпосництва, воно увічнювало принижене становище селян і являло собою феодальний засіб подолання кризи панщинно-кріпосного господарства, було проявом використання прогресивних для того часу буржуазних ідей з метою збереження економічного базису феодального суспільства шляхом реформ.

Великий інтерес становить третя частина монографії, в якій досліджується загострення кризи панщинно-кріпосницького господарства у першій половині XIX ст. і скасування кріпосного права в Галичині у 1848 р. Головною причиною цього загострення були зростаючі переваги капіталізму над феодальною системою господарства. Автор приходить до цілком обгрунтованого висновку, що в першій половині XIX ст. кріпосницька експлуатація в Галичині досягла такого рівня, при якому фактично ставало неможливим відтворення селянського господарства (стор. 234—235). Деградація селянського господарства виключала можливість дальшого збільшення повинностей селян і обмежувала розвиток поміщицького господарства. Позаекономічний примус і насильство переставали діяти як фактор розвитку панщинного господарства і тільки загострювали соціальні суперечності цієї системи виробництва, найсильнішими проявами яких були пауперизація селян і посилення класової боротьби на селі.

На великому фактичному матеріалі автор показує розгортання антифеодального селянського руху в Галичині у першій половині XIX ст. і його вирішальну роль під час революційних подій 1846—1848 рр.

Автор дає характеристику основних економічних результатів розкріпачення селян у Галичині і приходить до висновку, що внаслідок проведеного урядом розкріпачення українських і польських селян економічна сила земельної шляхти збереглася, і Галичина вступила на шлях капіталізму з такою кріпосницькою спадщиною, яка прирікала її на колоніальну відсталість, а трудящих — на кабальну залежність від поміщиків, капіталістів і лихварів.

Не можна не відзначити як позитивне в монографії те, що дослідження аграрних відносин у Галичині ведеться на широкому фоні економічних і політичних процесів, що відбувалися на той час у Європі.

Поряд з позитивними якостями монографія не позбавлена і недоліків. Перш за все, в ній, особливо в її першій частині, при характеристиці аграрних відносин у Галичині на час розпаду Речі Посполитої недостатньо показано специфіку розвитку західної (польської) і східної (української) частин Галичини.

Можна погодитися з автором, коли він для характеристики аграрних відносин у

Галичині на час першого поділу Польщі використовує статистичні матеріали перших австрійських переписів, зокрема перепису 1772 р. Але навряд чи слід було беззастережно використовувати тут як ілюстративний матеріал інвентарі окремих маєтків або сіл, складені у період реформ Йосифа II (стор. 53, 56, 69, 79, 86, 102). Так само не зовсім виправдане є залучення матеріалів кінця XVIII ст. (стор. 236) для характеристики соціального розшарування сільського населення в першій половині XIX ст.

Не зовсім точним є визначення кількості справжніх земельних власників у Галичині на час захоплення її Австрією. Автор схильний прирівняти їх кількість до числа доміній, яких налічувалося близько 1500 (стор. 94). Якщо врахувати, що один землевласник нерідко володів кількома маєтками — домініями, то стане очевидним, що кількість справжніх землевласників у Галичині була значно меншою, ніж 1500.

Існує деяка непослідовність в оцінці майнової диференціації селянства в Галичині наприкінці XVIII ст. На стор. 107 автор, цілком погоджуючись з твердженням польського історика В. Кулі, пише, що в Польщі і Галичині «феодальне село ніколи не було у господарському відношенні однорідним. Але ця диференціація не була наслідком впливу ринку, не приводила в кінцевому результаті до створення сільської буржуазії на одному і сільського пролетаріату на другому полюсі». Матеріали ж, які наводяться на стор. 73, свідчать про те, що в гірсько-карпатських районах, де панувало чиншове господарство, вже в середині XVIII ст. (1753 р.) соціальне розшарування досягло значного рівня. Поряд з концентрацією майна в руках небагатих чиншовиків тут відбувалась пролетаризація основної маси населення. Селяни-багатії були типовими представниками буржуазних підприємців. Вони зосереджували у своїх руках торгівлю худобою, були основною підпорою шляхетської домінії як чиншового господарства.

Окремі недоробки зустрічаються і при висвітленні селянського руху в Галичині у першій половині XIX ст.

Відзначаючи, що безумовною заслугою автора є введення до наукового обігу значного архівного матеріалу, який свідчить про вперту антифеодальну боротьбу селян Галичини, не можна не помітити, що поза його увагою залишилися цінні матеріали про селянські виступи, опубліковані свого часу у різних виданнях. Наприклад, автор не використав матеріалів про селянські заворушення на Чортківщині 1809 р. і Сколівщині 1824—1826 рр., про виступи в ряді округів з приводу переселення на Буковину у 1822 р., в деяких західних округах у 1805 р., у 1832—1833 і 1835 рр. та ряд інших виступів.

Не знайшла висвітлення в монографії і така форма протесту проти феодального гніту, як втечі селян, хоч відомо, що

вони досягли у першій половині XIX ст. великих розмірів і приносили багато турбот як шляхті, так і австрійським властям.

Зовсім невиправданою є відсутність хоча б загальної характеристики селянського повстання 1846 р. та його значення для дальшого розвитку аграрних відносин у Галичині. Застереження автора, що він розглядає це питання в спеціальній праці, не виправдовує його. Не зовсім вірним є визначення польського національно-визвольного повстання в лютому 1846 р. як «повстання польської революційної демократії» (стор. 272). В дійсності воно було підготовлене і очолене, головним чином, шляхетсько-буржуазними демократами.

Важко погодитись з твердженням М. П. Герасименка про те, що до 1848 р. «головну арену боротьби (селян. — *Рец.*) становила Західна Галичина» (стор. 297). Відомі матеріали свідчать про протилежне — більшість селянських виступів припадає на Східну Галичину. Щождо 1846 р., то в той час головною ареною боротьби селян була, безперечно, Західна Галичина. До речі, про селянський рух у Західній Галичині в першій половині XIX ст. в праці майже не згадується; розповідається лише про один випадок антифеодального виступу селян у с. Хохолові в 1830 р. (стор. 265), хоч історичній науці відомо кілька великих виступів селян західних округів у той період.

Автор допустився деяких неточностей при висвітленні великого заворушення на Чортківщині у 1838 р.

Посилаючись на звіт Ганнсмана (автор називає його чомусь Гаусманном) про заворушення на Чортківщині⁶, М. П. Герасименко пише, що в той же час і в Тернопільському окрузі відбувалися «масові виступи селян проти панщини, не зв'язані з подіями в Заліщиках і Чорткові» (стор. 266). В дійсності у звіті Ганнсмана про масові виступи селян проти панщини в Тернопільському окрузі не згадується ні словом, а говорить про «випадки в Тернопільському окрузі», під якими треба розуміти масові арешти учасників польських підпільних національно-визвольних організацій, що проводились в той час⁷.

М. П. Герасименко пише, що «із звіту Ганнсмана не видно, як довго тривало це заворушення і як саме воно придушувалось» (стор. 266). Ознайомлення з усіма

донесеннями Ганнсмана, а також з донесеннями Чортківського окружного управління та іншими матеріалами дає змогу твердити, що заворушення розпочалося в червні місяці і тривало до середини вересня 1838 р., тобто більше двох з половиною місяців⁸. Ним були охоплені селянські громади не менш як 40 маєтків південно-східної частини округу. Відверта відмова селян від виконання панщини більшої, ніж один день на тиждень, мала місце у 39 селах. Військовою силою було придушено опір селян у 29 селах⁹.

В результаті не зовсім точного перекладу документа автор пише, ніби члени Олексинецької громади насміхалися над тими, хто працював більше одного дня в тиждень на панщині під час заворушення (стор. 266). В дійсності, як видно із звіту Ганнсмана від 21 серпня 1838 р., члени Олексинецької громади заявляли, що самі вони були висміяні селянами назколишніх сіл за те, що продовжували виконувати панщину по-старому — більше одного дня на тиждень.

Помічено ряд неточностей і в датуванні окремих подій. Так, придушення селянських виступів у Вікняхах (стор. 278) мало місце не весною 1848 р., а весною 1849 р.; імператор Франц I їхав через Галичину до Чернівців для зустрічі з російським імператором не в 1822 р., а в 1823 р. (стор. 257) та ін.

Трапляються деякі неточності у адміністративних назвах. На стор. 94, наприклад, наводяться дані про шляхетські землеволодіння у 1774 р. на території «колишніх Бельзького і Галицького воєводств», хоч відомо, що за часів Речі Посполитої Галицького воєводства ніколи не існувало.

Так, наприклад, на стор. 265 говориться про селянське заворушення 1838 р. в Чортківському і Заліщицькому округах, хоч відомо, що в той час існував один округ — Чортківський з центром у Заліщиках. Подібна неточність має місце і на стор. 291.

Незважаючи на ці окремі недоробки, монографія М. П. Герасименка заслуговує високої оцінки. Це перше в радянській історико-економічній літературі серйозне наукове дослідження аграрних відносин у Галичині періоду кризи панщинного господарства.

Г. І. КОВАЛЬЧАК

Ф. І. СТЕБЛІЙ

⁶ Оригінал звіту Ганнсмана від 21 серпня 1838 р. зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 146, оп. 5, спр. 934, арк. 1—5. Документ, на який посилається М. П. Герасименко, є, очевидно, однією з копій цього звіту.

⁷ Там же, спр. 930, арк. 15—19.

⁸ Див. О. І. Стеблій, Селянське заворушення на Чортківщині в 1838 році, «Доповіді та повідомлення Львівського університету», вип. 8, ч. 1, Львів, 1958, стор. 63.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 933—934.

3 ФЕОДАЛЬНОГО МИНУЛОГО ПОЛЬСЬКОГО СЕЛА

«*Studia z dziejów wsi Małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*», Praca zbiorowa katedry historii Polski nowożytnej i najnowszej Uniwersytetu Jagiellońskiego i Pracowni badań agrarnych Instytutu historii PAN, Warszawa, 1957, 710 с.

В результаті багаторічної роботи, керуючись марксистською методологією, група наукових працівників кафедри нової та новітньої історії Краківського університету і Інституту історії Польської академії наук, очолювана проф. Ц. Бобінською, створила ряд цікавих праць про становище і боротьбу селян південної частини сучасної Польщі у другій половині XVIII ст.

В центрі уваги авторів рецензованого збірника — проблема антифеодального селянського руху. В результаті ретельного дослідження економічного розвитку малопольського села за 50 років їм вдалося показати, що польське селянство ніколи не припиняло боротьби із своїми гнобителями. На основі великого фактичного матеріалу автори збірника дійшли висновку, що антифеодальна боротьба у польському селі не обмежувалася лише пасивним опором селян, а часто набувала форми збройних виступів. Це тим більш знаменно, що у статтях збірника йдеться про королівські маєтки, в яких, на думку деяких істориків, становище селян було кращим, ніж, наприклад, у маєтках дрібної та середньої шляхти. Слід підкреслити у зв'язку з цим необхідність дальшої роботи по розшуку і вивченню архівних та інших матеріалів про антифеодальну боротьбу кріпаків. Тільки після виконання цього важливого завдання легенда про мирний характер польського феодального села, яка панувала в домарксистській польській історіографії, буде остаточно розвіяна.

Автори збірника вивчили і узагальнили велику кількість архівних матеріалів, значну частину яких вперше введено до наукового обігу. Вони показують, що в середині XVIII ст. у королівських маєтках-староствах відбувалися збройні виступи селян. Заворушенням селян у Лібушському старостві у 1755 — 1758 рр. присвячено статтю М. Франчіча «Селянське повстання у Лібушському старостві в 50-х роках XVIII ст.». Питання класової боротьби у 50—60 роках XVIII ст. розглянуто також у статті А. Овсіньської. Автор розповідає, зокрема, про ватажка селян Дембовецького староства В. Микуся (стор. 422, 427—435, 435). Цікавим є дослідження автором зв'язків між деякими виступами селян і жителів містечок (стор. 437—439).

Класова боротьба селян часто набувала гострих форм: селяни захоплювали і заорювали панську землю, відмовлялися від виконання повинностей і бралися за зброю. Про це розповідається в статті Ц. Бобінської «Деякі питання селянського земле-

користування і боротьба за землю». В ході антифеодальних виступів селяни інколи використовували «сільське самоврядування» або створювали нові органи його (стаття Е. Ростворовського «Роль сільського самоврядування в класовій боротьбі у малопольському селі»).

М. Згурняк у статті «Малопольське село і плебанія» поряд з питанням про роль католицької церкви у феодальній експлуатації селян досліджує їх виступи проти повинностей на користь церкви, а також ставлення сільських ксьондзів до класової боротьби між кріпаками та їх володарями.

Другою позитивною рисою рецензованого збірника є спроба авторів визначити рівень і напрями розвитку соціально-економічного розвитку малопольського села в епоху розділів Речі Посполитої. В цьому зв'язку заслуговують на особливу увагу статті Г. Мадурович і А. Подрази — «Спроба господарського районування західної частини Малої Польщі» та «Економічні передумови і елементи капіталістичного розшарування малопольського села у другій половині XVIII ст.», до яких за змістом примикають праці А. Фальневської («Динаміка форм і розміри феодальної ренти в королівщинах Західної Малої Польщі») і Ц. Бобінської («Деякі питання селянського землекористування і боротьба за землю»).

А. Подраза і Г. Мадурович намагаються вирішити питання про передумови і початок створення національного польського ринку у зв'язку з проблемою зародження буржуазних відносин на селі. Досить переконливо розкрито господарські особливості окремих районів Малої Польщі. На жаль, автори не приділили достатньої уваги розвитку продуктивних сил і міжрайонній торгівлі.

Найціннішою частиною статті є розділ про структуру феодальної власності і ренти в різних частинах Малої Польщі. Г. Мадурович і А. Подраза розглядають, зокрема, факти застосування примусового найму у фільварочному господарстві. Вони визначають його тільки як різновидність панщини (стор. 141, 143). Але таке визначення не характеризує всієї складності цієї форми використання робочої сили. В сучасній польській історіографії немає єдиної думки щодо суті примусового найму, що свідчить про необхідність дальших досліджень у цій галузі. На наш погляд, треба кваліфікувати примусовий найм як перехідну форму експлуатації селян.

У другій праці тих самих авторів, яка також має проблемний характер, з'ясовано передумови капіталістичного розшарування села у другій половині XVIII ст. Г. Мадурович і А. Подраза піддають критиці польську буржуазну історіографію, яка не досліджувала питання про розклад феодальних станів. У статті на великому фактичному матеріалі переконаливо показано зростання майнової нерівності у малопольському селі. У дробленні наділів автори вбачають початок формування нових господарських груп. Проте вони не показують якісно нових рис селянської верхівки, навіть групи корчмарів і мірошників, хоча й пишуть, що останні були найтипівішими представниками торговельно-промислових верств на селі. Необхідно було підкреслити різницю між економічними можливостями окремих категорій селянських господарств другої половини XVIII ст. і груп, які існували в польському селі у XVI—XVII ст.

Факти, наведені авторами, свідчать, що у той період створилися лише передумови для соціального розшарування села. Процес розкладу селянства, як відомо, розвивався найінтенсивніше в умовах панування грошової ренти в масштабах усієї країни. Г. Мадурович і А. Подраза, на жаль, не відповіли на запитання—чи була на кінець XVIII ст. грошова рента пануючою в тих чи інших районах або хоча б у господарському житті яких-небудь груп селян. Автори лише мимохідь говорять про втягування селянських господарств у товарно-грошові відносини. Через відсутність аналізу економіки окремих селянських господарств залишається нез'ясованим питання про те, яка частина додаткового продукту була у розпорядженні останніх після виконання всіх феодальних повинностей. Викликає заперечення твердження про те, що риси селянської передбуржуазії були властиві всій групі селян, яка входила до складу фільварочної адміністрації та «сільського самоврядування» (стор. 256). Відомо, що ця адміністрація фільварків складалася часто-густо не з числа багатих селян, про що свідчать інвентарі шляхетських маєтків як Малої Польщі, так і Правобережної України.

Г. Мадурович і А. Подраза недостатньо аргументують твердження про перебування значної кількості тягла в руках багатих господарств, не обтяжених або мало обтяжених панщиною (стор. 255). Водночас дуже мало уваги приділено у статті таким важливим явищам, як розвиток примусового і вільного найму, відходництва і т. ін. протягом другої половини XVIII ст.

Тісно пов'язана з статтями Г. Мадурович і А. Подрази праця А. Фальневської, що досліджує різні форми феодальних повинностей, які існували у малопольському селі. Слід відзначити як позитивне постановку А. Фальневською питання про необхідність думки, ніби становище селян королівських маєтків було кращим порівняно з кріпаками шляхетських маєтків (стор. 224). Незважаючи на залучення широкого

матеріалу, А. Фальневській не вдалося чітко прослідкувати рух форм ренти протягом досліджуваного періоду. Її висновок про те, що кількість чиншових господарств швидко зростала у другій половині XVIII ст. (стор. 198, 207), залишається, на жаль, недостатньо обґрунтованим. Показуючи динаміку розвитку форм феодальної ренти за останні десятиріччя XVIII ст., не можна обмежуватися порівнянням даних переважно двох люстрацій (1660 і 1765 рр.), тим більше, що люстрація 1789 р., як пише А. Фальневська, свідчить про скорочення у північних районах Малої Польщі кількості чиншевих сіл у королівщині (стор. 216). Слід було використати також дані інвентарів і селянських чолобитних (суплік).

Проблема використання землі у малопольському селі досі докладно не вивчалася, і вказана праця Ц. Бобінської з цієї точки зору становить великий науковий інтерес. Автор поєднує з буржуазними істориками, які замовчують наявність гострих класових суперечностей у польському селі часів падіння шляхетської Речі Посполитої. Ц. Бобінська розкриває характер «закупництва» (держання землі селянами на договірних засадах при збереженні феодальної власності на землю). Відкидаючи безпідставні твердження в буржуазній літературі про «закупництво» як власність селян, Ц. Бобінська вбачає в ньому один із засобів прикріплення селян до землі і гарантію від їх втеч (стор. 289). Автору слід було показати, серед яких груп селян і в яких районах «закупництво» набуло найбільшого розповсюдження.

Ю. Бушко у статті «Вплив реформи Йосифа II на характер класової боротьби у західногалицькому селі» використав цікавий документальний матеріал, зокрема шляхетські проекти повернення Галичини до складу Польщі, угоди між селянами і землевласниками після панщинного патенту 1786 р. та ін.

Серед праць збірника слід відзначити статтю І. Рихликівої «Соціально-економічне становище і класова боротьба селян у маєтку Водзицьких Велька Поремба». Ця стаття — приклад вивчення великого господарського комплексу з погляду його соціально-економічного розвитку і класової боротьби у 50—80 роках XVIII ст.

Незважаючи на те, що в рецензованій праці, головним чином, досліджуються матеріали королівських маєтків і ряд питань у ній не з'ясовано достатньою мірою, вона є важливим вкладом у вивчення історії польського селянства в період розкладу феодальних і зародження буржуазних відносин.

Багато з питань, порушених авторами згаданих статей, стосується Галичини і Правобережної України. Отже, ряд проблем вимагає спільної розробки українських і польських істориків.

В. О. МАРКІНА
І. В. СОЗІН

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

МУЗЕЇ УКРАЇНИ

Київський державний університет (кафедра археології і музеєзнавства) видав книгу «Музеї України»¹, що є першою спробою узагальнення довідкового матеріалу по музеях України.

На конкретному фактичному матеріалі автор розповідає про те, як царський уряд і його реакційні чиновники чинили опір розвитку музейної справи на Україні, показує роль передової української і російської інтелігенції, прогресивних учених і громадських діячів у збереженні історико-культурних цінностей і створенні перших музеїв у Києві, Чернігові, Одесі, Херсоні, Дніпропетровську.

Націоналізація приватних музейних збірок, створення нових музеїв як центрів збереження культурної спадщини минулого, організаційне і матеріальне зміцнення музеїв були важливими заходами Радянського уряду після перемоги Жовтневої революції.

Зараз музеї в нашій країні є скарбницями пам'ятників матеріальної і духовної культури нашого народу, вони пропагують конкретні наукові знання, виховують маси в комуністичному дусі. Про все це розповідає Г. Г. Мезенцева в першому розділі книги.

Наступні розділи містять короткий опис фондів та експозицій більшості існуючих зараз на Україні історичних, краєзнавчих, художніх, літературних, меморіальних та

інших музеїв. Характеризуючи експозиції музеїв, автор подає короткий опис найбільш цінних і унікальних експонатів та документів з історії України дореволюційного і радянського періодів.

Велике значення в пропаганді літературних знань та кращих традицій дореволюційної української і російської класичної літератури мають літературні та літературно-меморіальні музеї України. Розповідаючи про музеї Т. Г. Шевченка в Києві, М. М. Коцюбинського в Чернігові, В. Г. Короленка в Полтаві та інших, автор акцентує увагу читача на експонатах і документах, що відображають творчий шлях письменника. Його зв'язки з передовими діячами російської і української культури. В кінці книги є додатки — мережа музеїв України за їх профілями та по областях, дати їх заснування.

На жаль, у книзі не дано повного опису всіх музеїв республіки. Чомусь відсутні дані про такі відомі в нашій країні музеї, як музей Молодої гвардії в Краснодарі, Жадановський краєзнавчий музей — один з найбільших краєзнавчих музеїв республіки. З опису літературно-меморіальних музеїв випали такі музеї, як музей М. Островського в Шенетівці, музеї відомих письменників В. Стефаніка в Русові і М. Черемшини в Снятині, Станіславської області. Фотоілюстрації в книзі зроблені на низькому технічному рівні. Бажано, щоб у майбутньому при перевиданні праці Г. Г. Мезенцевої були усунуті ці недоліки.

Ю. А. ЛЕСНЄВСЬКИЙ

НАОЧНІ ПОСІБНИКИ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ

Використання наочних посібників на уроках історії в старших класах має велике значення. Тому слід вітати вихід у світ книжки М. І. Дегтярюка, присвяченої цьому питанню².

Автор, насамперед, показує, які види наочних посібників можна використати на уроках історії в 10 класі. Це — історичні і географічні карти, картограми, схеми, картини, альбоми і портрети, малюнки у підручнику, карикатури, діаграми. У книжці характеризуються світлові наочні посібники (діапозитиви, діафільми та кінофільми). Автор розкриває методичні прийоми і засоби використання цих посібників на уроках і показує, як використовувати крейду і

дошку для унаочнення навчального процесу.

У посібнику підкреслюється важлива роль екскурсій до музеїв і пам'ятників, по історичних місцях, ведення учнями зошитів для розвитку зорових уявлень у ході вивчення історії. У п'яти розділах своєї праці автор пише про використання наочних посібників під час вивчення важливих тем курсу історії СРСР у 10 класі, спираючись як на власний досвід, так і на досвід інших учителів.

Так, автор радить на уроці «Грудневе збройне повстання», розповідаючи про героїзм московських робітників, які билися на барикадах з царськими військами, показати репродукцію картини художника Г. Савицького «Красная Пресня».

Учнів дуже цікавлять факти з життя і революційної діяльності В. І. Леніна. Щоб зробити ці факти ще більш доступними

² М. І. Дегтярюк, Використання наочних посібників на уроках історії в 10 класі, К., 1959, 148 с.

¹ Г. Г. Мезенцева, Музеї України, К., 1959, 179 стор.

школярам, автор використовує різні засоби наочності. Розповідаючи про линеві дні 1917 р. та кінець двовладдя, він показує репродукції картини художників Кукринік-сів «В. І. Ленін у Розливі».

Репродукція картини художника В. Серова «Виступ В. І. Леніна на II Всеросійському з'їзді Рад» дає можливість яскраво проілюструвати відповідний урок.

М. І. Дегтярюк пише про застосування на одному уроці різноманітних посібників. Так, викладаючи матеріал про Жовтневе збройне повстання в Петрограді, він використав не лише репродукцію картини художника П. Соколова-Скала «Штурм Зимового палацу», а й схему «Збройне повстання в Петрограді» з «Атласу історії СРСР».

Подібних прикладів у книзі багато.

До кожної теми в книзі наводиться список наочних посібників, які стануть у пригоді учителю.

На жаль, автор не показує, як використовувати наочні посібники під час вивчення таких відповідальних тем, як «Відбудова

та дальший розвиток народного господарства СРСР у післявоєнний період. Боротьба радянського народу за побудову комунізму» та «Вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму». Це — серйозна прогалина в рецензованій книжці, оскільки використання наочних посібників, пов'язаних з матеріалами ХХ і ХХІ з'їздів КПРС і нашою сучасністю, має велике пізнавальне і виховне значення.

Великим недоліком посібника є те, що автор часто захоплюється викладом навчального матеріалу, не зв'язаного з використанням наочних посібників на уроках історії. Мало уваги в посібнику приділяється методам і прийомам роботи із схемами, діаграмами, графіками.

Незважаючи на ці недоліки, праця М. І. Дегтярюка є корисним посібником для учителя. Вона містить певний додатковий до підручника матеріал, зокрема з історії України, і узагальнює досвід автора та інших учителів у справі використання наочних посібників на уроках СРСР у випускному класі.

О. О. ПЕТРОВСЬКИЙ

СПОГАДИ ПРО СПІЛЬНУ БОРОТЬБУ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ТРУДЯЩИХ

Останнім часом було видано ряд книг і статей про героїчну боротьбу трудящих Західної України проти капіталістичного гніту, за возз'єднання з УРСР. Почесне місце серед них займають спогади старих комуністів, ветеранів революційної боротьби на західноукраїнських землях. Ці спогади є дуже цінним джерелом для істориків. До них належить нова цікава книга спогадів польського комуніста, колишнього активного діяча КПЗУ Маріана Нашковського³.

Мемуари М. Нашковського охоплюють період з 1930 до 1939 р. На початку 30-х років він був студентом Львівського університету. Заслугує на увагу наведена у книзі характеристика суспільно-політичного руху серед студентів, їх громадських організацій. М. Нашковський швидко побачив, що йому не по дорозі з різними буржуазно-шовіністичними студентськими корпораціями, куди дітей трудящих, особливо українців, фактично не допускали. Він зблизився з передовими антифашистськими колами, а незабаром став комуністом. У 1934—1935 рр. М. Нашковський був одним із організаторів Клубу молоді інтелігенції у Львові, який ставив своїм завданням поширювати прогресивні, антифашистські погляди серед студентів, пропагував радянську літературу.

Особливо цінною у рецензованих спогадах є характеристика агітаційно-масової роботи КПЗУ, яка підготувала могутнє під-

несення революційної боротьби трудящих під прапором єдиного фронту у 1935—1936 рр. М. Нашковський по праву вважає, що ухвалив IV з'їзду КПЗУ (осінь 1934 р.)⁴ про роботу партії в легальних організаціях, у «Просвіті», «Рідній школі», кооперативах, про втягнення широких мас робітників і селян у боротьбу проти соціального і національного гніту були серйозним кроком на шляху до створення народного фронту на Західній Україні.

Дуже цікаво розповідає автор про діяльність створеного восени 1935 р. комітету боротьби за амністію, куди він входив як представник КПЗУ, про свою участь у підготовці Антифашистського конгресу діячів культури, про зустрічі з Я. Галаном, К. Пелехатим та іншими прогресивними літераторами.

У 1937 — на початку 1938 р. М. Нашковський — нелегальний партійний працівник-професіонал, спершу на посаді заступника секретаря Дрогобицько-Бориславського окружного комітету КПЗУ, а потім секретаря Станіславського ОК КПЗУ. У спогадах наведено багато цікавих фактів про те, як комуністи мобілізували трудящих на боротьбу з капіталістичним визиском, проти наступу фашистської реакції. В лю-

³ Marian Naszkowski, *Niespokojne dni (Wspomnienia z lat trzydziestych)*, Warszawa, 1958, 322 стор.

⁴ У рецензованій книзі IV з'їзд КПЗУ датується січнем 1935 р. В дійсності з'їзд відбувся наприкінці жовтня — на початку листопада 1934 р., але з конспіративних міркувань опубліковані матеріали з'їзду були датовані січнем 1935 р.

тому 1938 р. М. Нашковський був заарештований. Не можна без хвилювання читати його розповідь про мужню поведінку комуністів у санаційних катівнях, про солідарність, самодисципліну і героїзм членів «тюремних комун». Він розповідає, як з боєм у серці польські і західноукраїнські комуністи скорилися необгрунтованому рішенню Комінтерну про розпуск їх партії, але не припинили боротьби з фашистськими посіпаками. Після розвалу буржуазно-поміщицької польської держави М. Нашковському, як і багатьом іншим політв'язням, вдалося вирватися з тюрми. Мемуари закінчуються описом радісної зустрічі автора з товаришами у визволеному Львові, над яким майорів червоної прапор.

Автор поставив перед собою завдання — показати читачеві «партію і її людей... їх гарт, віру і ентузіазм, яких не могли зломити ніякі тимчасові труднощі чи поразки». З сторінок книги, немов живі, постають образи типових представників багатотисячної армії західноукраїнських комуністів, прекрасних і скромних людей, самовідданих борців за краще життя для народу.

Книга пронизана духом пролетарського інтернаціоналізму, який був однією з найхарактерніших рис діяльності комуністів Західної України. Автор підкреслює братерське співробітництво українських і польських комуністів, розповідає, як на політичних процесах у Львові комуністи-неукраїнці демонстративно виступали українською мовою, як українські селяни Самборщини маніфестували свою солідарність із страйкуючими селянами Малопольщі. М. Нашковському вдалося показати, як партія боролась з шовіністичною політикою польської імперіалістичної буржуазії і дрібнобуржуазних кіл, як вона виховувала в масах пролетарський інтернаціоналізм, роз'яснювала польським трудящим, що пригноблення інших націй суперечить інтересам самого польського народу. З гнівом і обуренням говорить він про злочини поль-

ського фашизму на західноукраїнських землях, про криваві «паціфікації» мирних сіл, про погроми української культури. Водночас він викриває облудну політику українських буржуазних націоналістів, які намагалися посяяти ворожнечу між народами, задурманити українських трудящих отрутою націоналізму і перетворити їх на слугу зняряддя в руках української буржуазії.

Не можна не відзначити гарний стиль книги, ясність і чіткість її викладу, художню образність і відсутність заявлених штампів, якими грішать деякі мемуаристи. Почувається, що книгу писав досвідчений пропагандист, який вмів донести полум'яне партійне слово до мас. Книга непогано оформлена, ілюстрована фотографіями діячів КПЗУ, фотокопіями поліцейських звітів про події, що їх описує автор. На жаль, в ній нема географічного та іменного покажчиків. Слід було розшифрувати псевдоніми, які надто часто згадує автор, подати короткі біографічні відомості про згадуваних у книзі діячів КПЗУ і КПП.

Оцінюючи книгу, слід підкреслити, що автор намагається показати тодішні обставини у всій їх складності і багатогранності, спиняється не тільки на досягненнях західноукраїнських комуністів, а й на окремих їхніх хибах і помилках. Не з усіма його оцінками можна погодитися. Трапляються в книзі фактичні помилки. Автор пише, наприклад, що революційно настроєні селяни одного із сіл Самборщини, повернувшись з російського полону, назвали своє село Леніною. Насправді назви сіл Велика і Мала Леніна (польською мовою — Леніна) відомі ще з XVI ст.

Але таких дрібних недоліків небагато. В цілому книга М. Нашковського заслуговує високої оцінки. Вона має не тільки пізнавальне, а й серйозне виховне значення і буде з інтересом і користю прочитана не лише істориками-професіоналами, а й широкими колами трудящих Радянської України.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ВИСТУПІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 40—50-х РОКАХ ХІХ СТ.

Селянська боротьба в 40—50-х роках ХІХ ст. є однією з яскравих сторінок історії визвольного руху народних мас нашої країни і становить значний інтерес для історика. К. Маркс вважав селянський рух в Росії напередодні реформи 1861 р. найвидатнішою подією того часу і вбачав у російському селянстві союзника західноєвропейському пролетаріату. Саме боротьба селян була однією з двох основних причин, які змусили російське самодержавство скасувати кріпацтво.

Для дослідника цього питання, поряд з вивченням інших його сторін, кінче необхідне визначення кількості виступів селян. Адже саме цим характеризується розмах, масовість селянського визвольного руху. Точні дані про кількість селянських заворушень у період кризи кріпосництва є невід'ємною частиною фактичної бази для дослідника цього важливого періоду в історії нашої Батьківщини.

Селянські заворушення в першій половині ХІХ ст., зокрема на Правобережній Україні, неодноразово привертали увагу дослідників. Серед праць, в яких досліджувалося це питання, насамперед слід назвати монографію І. О. Гуржія¹. В цій праці досліджено основні форми і зміст класової боротьби селян і робітників на Україні з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р. Автор детально висвітлив виступи селян і боротьбу робітників, простежив взаємозв'язки між селянськими виступами і заворушеннями промислових робітників на Україні з антикріпосницькою боротьбою народних мас всієї країни, показав особливості селянської боротьби на Україні, обумовлені своєрідністю соціально-економічних відносин. Говорячи про подання селянами скарг на нестерпну експлуатацію, про підпали поміщицьких садів і розправи з поміщиками, про масові виступи проти феодально-кріпосницького гніту, І. О. Гуржій наводить факти антикріпосницьких виступів селян і в губерніях Правобережжя.

Першу спробу висвітлити селянську боротьбу на Правобережній Україні в 40-х ро-

ках ХІХ ст. зробив В. Й. Довженок². Він ввів до наукового обігу ряд нових даних про масові заворушення в правобережних губерніях; посилавчись на офіціальні джерела, коротко зупинився на деяких інших формах боротьби селян. Проте основну увагу В. Й. Довженок приділив 1848 рокові, хоч його праця, як свідчить її назва, присвячена всьому десятиріччю.

Нові факти про боротьбу селянських мас України, в тому числі й Правобережної, наводить у своїх працях М. Н. Лещенко³.

Ряд авторів ставили собі за мету підрахувати кількість селянських заворушень. Оцінюючи праці, в яких наведено такі підрахунки, важливо знати, якими саме джерелами користувалися їх автори. Справа в тому, що архівні матеріали центральних установ не дають повної картини боротьби народних мас протягом того чи іншого періоду. До центральних урядових органів надходили не всі відомості про підпали поміщицьких садів, вбивства поміщиків та їх управителів, різні селянські виступи, справи про які розглядалися в губернських або повітових установах.

ІІІ відділ імператорської канцелярії, знаючи про це, шороку заводив спеціальні справи «За подіями, про які місцева влада не повідомляла». На кінець року кожна така справа містила 200—300 аркушів, на яких було занотовано багато фактів щодо виступів селян.

Тому при підрахунках кількості селянських заворушень не можна обійтись без фондів місцевих установ. Щоправда, і використання місцевих архівів ще не дає повної картини, бо, по-перше, не всі справи збереглися до нашого часу, а по-друге, поміщики чи їхні управителі не завжди й

² В. Й. Довженок, Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. ХІХ в., «Исторические записки», 1941, № 12, стор. 144—164.

³ Н. Н. Лещенко, Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., К., 1959; його ж, «Соціально-економічні передумови реформи 1861 р. на Україні», «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1957, т. 9, стор. 160—192.

¹ І. О. Гуржій, Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958.

повідомляли місцеві власті про ті чи інші випадки селянського протесту. Так, наприклад, у 1852 р. васильківський земський справник повідомляв київського губернатора, що він випадково, «приватним способом» дізнався про те, що кріпосний селянин С. Чаденко до крові побив сокирою економа маєтку поміщика Бранницького і що «ця подія місцевою економічною владою покрита»⁴.

Тому з найбільшою повнотою, отже, найбільш правильно висвітлити класову боротьбу селянства можна лише тоді, коли ретельно будуть вивчені всі фонди з цього питання, які зберігаються і в центральних, і в місцевих архівах.

Щодо Правобережної України, то ні в дожовтневій, ні в радянській історіографії немає узагальнюючих праць, в яких би на основі вивчення фондів центральних і місцевих архівів було підраховано кількість селянських виступів у передреформені десятиріччя.

Дане повідомлення є наслідком дослідження селянської боротьби в правобережних губерніях України у 1840—1860 рр. за матеріалами центральних державних історичних архівів СРСР в Ленінграді і Москві, у Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві та в державних архівах Київської, Хмельницької, Вінницької і Житомирської областей.

Ці дослідження дозволяють критично переглянути і уточнити цифри кількості селянських виступів, які до цього часу наводилися в історичних працях, присвячених названому періоду.

Вперше підрахунки селянських виступів першої половини XIX ст. по окремих частинах Росії, в тому числі й по Правобережній Україні, зробила І. І. Ігнатович, роботи якої публікувалися ще до Жовтневої революції, а також в радянський час. Ці підрахунки є заслугою дослідниці. Але обмеженість джерельної бази (вона користувалася лише Центральним архівом колишнього міністерства внутрішніх справ), а також методологічні принципи дослідниці зумовили неповне висвітлення боротьби селян, призвели автора до хибних висновків. Візьмімо для прикладу 1846 р., якому І. І. Ігнатович присвятила спеціальну працю⁵. В її розпорядженні були цінні документи — справа про поїздки в 1846 р. по західних губерніях царського довіреного — чиновника для особливих доручень, надвірного радника Муравйова, яка містить відомості й про боротьбу селян на Волині⁶. Незважаючи на це, І. І. Ігнатович не тільки не розшукала інших джерел, в яких би

йшлося про селянські виступи в 1846 р. в західних губерніях, в тому числі у Волинській, Київській і Подільській, але бере під сумнів навіть і цей єдиний, що був у неї, документ, який містить відомості про боротьбу селян краю, і робить висновок, що в 1846 р. у Волинській, Подільській і Київській губерніях «все було спокійно»⁷, посилаючись при цьому на автора «Огляду Київської, Подільської та Волинської губерній з 1838 по 1850 рр.»⁸. Це твердження вона підкріплює свідченням... генерал-губернатора краю Бібікова, який заявляв, що в Південно-Західному краї в 1846 р. було особливо спокійно⁹. Іншого, безперечно, генерал-губернатор і не сказав би — хіба ж міг царський сатрап в умовах, коли за подіями 1846 р. слідкував особисто Микола І, визнати, що в краї, відданім його нагляду й управлінню, відбуваються заворушення.

Правда, далі І. І. Ігнатович повідомляє про окремі селянські заворушення в краї, що про них доносив Муравйов, але це їй зовсім не заважає тут же зробити висновок, що в 1846 р. селяни були на боці уряду¹⁰. І причиною цього, як твердить І. І. Ігнатович, було те, що цар Микола прагнув «до обмеження кріпосного права»¹¹, робив спроби полегшити і поліпшити становище кріпосних селян¹², а інвентарну реформу, яка навіть за свідченням її ініціаторів була проведена в інтересах поміщиків, Ігнатович подає як... «найбільше із миколаєвих починань»¹³ в інтересах селянства.

Підхід з таких позицій до висвітлення селянської боротьби, зокрема в Південно-Західному краї, й обумовив не тільки хибні висновки автора, а й те, що для окремих періодів вона наводить значно применшені дані або й зовсім заперечує боротьбу селян в ті чи інші роки. Так, за даними І. І. Ігнатович, в 1840—1844 рр. на Правобережжі відбулося лише 7 виступів селян, а в 1845—1849 — 26 виступів¹⁴. За нашими підрахунками, зробленими на основі вивчення матеріалів центральних і місцевих архівів, а також уже опублікованої літератури, у 1840—1844 рр. на Правобережжі відомо 45 виступів селян, а в 1845—1849 рр. — 431 виступ¹⁵, з яких не менше

⁷ І. І. Ігнатович, Отражение... стор. 162.

⁸ Журн. «Русский архив», 1884, кн. 3, стор. 12.

⁹ І. І. Ігнатович, Отражение... стор. 166.

¹⁰ Там же, стор. 206.

¹¹ І. І. Ігнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Л., 1925, стор. 323.

¹² І. І. Ігнатович, Отражение... стор. 198.

¹³ Там же, стор. 205.

¹⁴ І. І. Ігнатович, Помещичьи крестьяне..., стор. 396, табл. 12.

¹⁵ ЦДАЛ, ф. 1405, оп. 41, спр. 9044; оп. 43, спр. 8116; оп. 55, спр. 2943; оп. 56.

⁴ Державний архів Київської області, ф. 11, оп. 3, спр. 21-6, арк. 1.

⁵ І. І. Ігнатович, Отражение в России восстания крестьян в Галиции в 1846 году, «Сборник трудов профессоров и преподавателей Государственного Иркутского университета», вып. V, Иркутск, 1923, стор. 161—208.

ЦДАЛ, ф. 1286, оп. 10, спр. 969.

15 відбулося в 1846 р.— році, коли, за твердженням Ігнатівич, в краї «було все спокійно». 330 виступів припадає на 1848 р., коли селяни виступали проти інвентарної реформи. (В ці цифри входять не тільки окремі села, в яких відбувалися виступи, а й маєтки, що склалися з кількох сіл кожний. Це збільшує кількість сіл, жителі яких піднімались на боротьбу із своїми гнобителями.) Зрозуміло, що ці виступи Ігнатівич не враховує, бо вони аж ніяк не підтверджують її заяви про те, ніби інвентарна реформа заспокоїла селян¹⁶.

Ці її твердження про заспокоєння селян інвентарною реформою наклало відбиток і на висвітлення боротьби селян Правобережної України у 50-х роках. І. І. Ігнатівич прагне довести, ніби Правобережна Україна «не дала заворушень у 50-х роках»¹⁷, «у п'ятиріччя (1850—54 рр.) в цьому районі не зареєстровано жодного заворушення»¹⁸. Ці твердження аж ніяк не відтворюють дійсного стану селянської боротьби. Навіть генерал-губернатор краю Бібіков повідомляв, що лише в 1850—1851 рр. в губернії краю відбулося 47 виступів селян¹⁹. Нам відомо 160 виступів, що мали місце в трьох губерніях Правобережжя в 1850—1860 рр.²⁰, не рахуючи 1855 р., коли

спр. 6625; ф. 1286, оп. 10, спр. 6, 939; ф. 1341, оп. 42, спр. 368, 437; ф. 384, оп. 3, спр. 105; ЦДІАМ, ф. 109, III від., 4 експ., спр. 110, 160; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 4445, 5394—5396; оп. 149, спр. 11; оп. 151, спр. 75, 589, 974; оп. 152, спр. 445; оп. 153, спр. 576, 692; оп. 158, спр. 924; оп. 435, 1848, спр. 23, 50, 53, 64, 81, 110, 112; ДАКО, ф. 233, оп. 1, спр. 224; ф. 234, спр. 357, 361; ф. 451, оп. 1, спр. 197; ф. 862, оп. 1, спр. 248; ДАХМО, ф. 122, оп. 1, спр. 6; ф. 228, оп. 1, спр. 2128, 2130; ДАВО, ф. 468, оп. 1, спр. 744; ф. 474, оп. 1, спр. 931 та інші справи з різних архівів і фондів, а також І. О. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи..., В. И. Довженко, Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX в., А. З. Барабой, Правобережная Украина в 1848 г., «Исторические записки», 1950, № 31, стор. 86—121.

¹⁶ И. И. Игнатович, Помещичьи крестьяне..., стор. 335.

¹⁷ И. И. Игнатович, Помещичьи крестьяне..., стор. 335.

¹⁸ И. И. Игнатович, Борьба крестьян за освобождение, М.—Л., 1924, стор. 194.

¹⁹ Державна публічна бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 23 546.

²⁰ ЦДІАМ, ф. 109, III від., 4 експ., спр. 125, 188, 1930; ЦДІАЛ, ф. 796, оп. 140, спр. 1266; ф. 1286, оп. 18, спр. 450; оп. 19, спр. 633; оп. 21, спр. 1116; ф. 1405, оп. 56, спр. 6300, 6625; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 446, 1850, спр. 2, 11, 49, 59, 68; ДАХМО, ф. 1, спр. 647; ф. 2, спр. 535; ф. 3, спр. 534; ф. 228, спр. 2203, 2259, 2340, 2553, 2716, 3251, 3254, 8850; ДАВО, ф. 200, оп. 1, спр. 252; ф. 468, оп. 1, спр. 769, 780, 2225;

лише в Київській губернії масовий селянський рух охопив понад 500 сіл²¹.

Ми дещо докладно зупинилися на аналізі праць І. І. Ігнатівич тому, що багато істориків, які досліджують питання селянської боротьби першої половини XIX ст., часто посилаються на наведені нею дані без зазначення їх неповноти.

Підрахунки І. І. Ігнатівич охоплюють кілька десятирчків першої половини XIX ст. В радянській історіографії є праці, в яких висвітлюється боротьба в окремі роки напередодні реформи 1861 р. Значну роботу з цього питання провів А. З. Барабой, який найбільш повно висвітлив кількісну сторону боротьби селянських мас у 1848 і 1855 рр., а також глибоко дослідив ряд питань цієї боротьби²². Кількість селянських виступів у 1848 р. А. З. Барабой підрахував для Волинської і Подільської губерній²³. За його даними, у Волинській губернії селянські заворушення відбулися у 96 селах і 5 маєтках (між іншим, в статті перелічено 92 села і 8 маєтків), у Подільській — в 91 селі і 5 маєтках. Ці дані вже використані іншими дослідниками. За уточненими ж підрахунками, в 1848 р. у Волинській губернії виступи селян відбулися у 101 селі і 9 маєтках, у Подільській — в 104 селах і 5 маєтках.

Щодо боротьби селян у Київській губернії в 1848 р., то А. З. Барабой, посилаючись на В. І. Пічету, відзначає, що селянські заворушення охопили тут не менше 100 сіл. За нашими підрахунками, в Київській губернії у 1848 р. масові виступи селян відбулися у 107 селах і 4 маєтках. Отже, на Правобережжі 1848 р. ознаменувався масовою боротьбою селян у 312 селах і 18 маєтках.

Дослідник селянської боротьби 40-х років XIX ст. Ю. І. Герасимова поставила під сумнів дані А. З. Барабой, взявши їх в дужки, проте нічим не довела їх спірності²⁴. Між іншим, вона й не могла цього зробити, бо її стаття базується лише на джерелах з центральних архівів, хоч тут же (стор. 225) вона закидає І. І. Ігнатівич, що остання не врахувала даних, які

ф. 474, оп. 1, спр. 970; ДАКО, ф. 11, оп. 1, спр. 60, 123, 193, 269, 353, 849, 904, 911, 917 та інші справи з різних архівів і фондів.

²¹ А. Барабой, Селянський рух 1855 р. в Київській губернії, журн. «Вісник АН УРСР», 1957, № 4, стор. 226; його ж, О характере крестьянского движения 1855 г. в Киевской губ., «Исторические записки», 1938, № 62, стор. 245.

²² А. З. Барабой, Правобережная Украина в 1848 г.; його ж, Селянський рух 1855 р. в Київській губернії; його ж, О характере крестьянского движения 1855 г. в Киевской губ.

²³ А. З. Барабой, Правобережная Украина в 1848 г., стор. 104—105.

²⁴ Ю. И. Герасимова, Крестьянское движение в России в 1844—1848 гг., «Исторические записки», 1855, № 50, стор. 224—263.

містяться у матеріалах місцевих архівів. Таким чином, правильно поставивши питання про джерельну базу, Ю. І. Герасимова сама не використала місцевих архівів, що їй спричинилося до висвітлення селянської боротьби в 1844—1849 рр. неповно, принаймні щодо губерній Правобережної України. За даними Ю. І. Герасимової, в ці роки на Правобережжі відбулося 138 виступів, причому 1849 р. не дав жодного масового виступу. Результат наших підрахунків — 447 виступів, з них 26 у 1849 р.

Слід згадати ще про два збірники²⁵, в яких є матеріали про селянську боротьбу у досліджуваній період і на які часто посилаються дослідники. Збірник «Крестьянское движение...» в радянській історіографії був першою спробою подати документи, що висвітлюють боротьбу селян у XIX ст. Його вихід сприяв розгортанню дослідження селянського руху в Росії.

Збірник являє собою витяги матеріалів із звітів III відділу імператорської канцелярії і корпусу жандармів. Ці повідомлення царю мають вибіркового характеру, події подаються у скороченому, часто перекрученому вигляді, до того ж не за всі роки (наприклад, відсутні звіти за 1852, 1853, 1856 рр.). При підготовці таких повідомлень, природно, випадали характерні риси селянської боротьби, докладні відомості про неї; жандарми доповідали царю про всі подібні події лише в загальних рисах. Збірник цінний тим, що навіть найвищі царські чиновники документально засвідчують тяжке становище селянства, часто відзначають дійсні причини народних рухів: «погане управління власників і найбільше бажання звільнитися від кріпосного стану» (стор. 65—66), «обурення відбувалося найбільше від прагнення селян звільнитися від кріпосного стану або від утисків і безладного шми управління» (стор. 98). Однак чиновники міністерських рангів у стриманих тонах повідомляли царю те, що дуже часто з усіма подробицями доносили їм представники місцевої влади.

Щождо кількісної сторони селянської боротьби, то висвітлення її в цих документах не витримує ніякої критики. Досить навести лише один факт, щоб переконатися в цьому. Так, за даними III відділу в усій Росії в 1845 р. було 29 виступів селян. За нашими підрахунками, лише в трьох правобережних губерніях України того року селяни піднімалися на боротьбу проти поміщиків і місцевої влади не менш як в 35 місяцях.

Те ж саме можна сказати і про збірник «Материалы для истории...», який містить витяги з таємних звітів міністерства внутрішніх справ за 1836—1855 рр.

Таким чином, названі збірники не дають даних щодо кількісної сторони селянської

боротьби. Тільки робота в місцевих і центральних архівах, зібрана з даними опублікованих раніше праць, може дати матеріали для відповіді на це питання.

Виконання такого комплексу досліджень щодо селянських виступів на Правобережній Україні дало свої наслідки. Підраховано, що в 1840—1860 рр. селянські виступи відбулися не менш як у 1138 місяцях Київської, Подільської і Волинської губерній. Ці цифри лише по трьох губерніях більші, ніж дані будь-якого автора чи офіційних джерел по всій Росії за ці роки.

Уточнені дані про селянські заворушення в першій половині XIX ст. ще переконалише спростовують твердження буржуазної історіографії про те, нібито боротьба селян у передреформені десятиріччя не відзначалася масовістю.

Все сказане стосується виключно селянських заворушень. Але існували й інші дуже поширені форми боротьби, про які у названих та інших працях є лише згадки, в кращому випадку посилання на офіційні джерела, але не зроблено хоч би приблизних підрахунків кількості вбивств поміщиків та їх управителів, кількості підпалів панського майна та збитків, яких зазнавали поміщики від цих підпалів, тощо.

Безперечно, як уже відзначалося, в архівах збереглися далеко не всі справи, однак при поєднанні прямих і непрямих даних можна більш достовірно відтворити картину тогочасного селянського руху. Так, нами знайдено в центральних і обласних архівах 635 справ з вимогами і проханнями про визволення від кріпацтва, які подавали селяни Правобережної України в різні державні установи в 1840—1860 рр. Це, безперечно, цифра, далека від дійсної. Звернувшись до посередніх даних, можна визначити, що таких справ було не менше 20 тис.

В результаті підрахунків кількості підпалів поміщицького майна і суми збитків, яка була ними заподіяна, виявлено 243 підпали поміщицьких маєтків у трьох губерніях Правобережжя в 1840—1860 рр.²⁶ З них у 140 випадках поміщикам було заподіяно збитків на суму в 844 091 крб. У 103 випадках сума збитків невідома. Якщо з

²⁶ ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 41, спр. 9044; оп. 43, спр. 8121; оп. 49, спр. 1347; оп. 51, спр. 877; оп. 53, спр. 3119; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 3103, 3130, 4774, 8665, 8670-б, 9614, 10 504, 10 507, 10 508, 10 509, 11 409, 11 411; оп. 32, спр. 917; ф. 485, оп. 2, спр. 863, 958; ДАЖО, ф. 10, спр. 401; ДАВО, ф. 4т8, оп. 1, спр. 1887, 2170; ф. 469, оп. 1, спр. 447; ф. 470, оп. 1, спр. 1502, 21 505; ф. 472, оп. 1, спр. 1046; ДАКО, ф. 11, оп. 1, спр. 505; ф. 233, оп. 1, спр. 556; ф. 234, оп. 2, спр. 39; ф. 377, спр. 288; ф. 803, спр. 1031; ф. 862, оп. 2, спр. 83; ДАХМО, ф. 1, спр. 550, 779, 828, 858; ф. 2, спр. 449, 470; ф. 3, спр. 398; ф. 197, спр. 401, 425, 522, 1326, 1962, 2671, 3276, 3343, 3344, 3372, 3425 та інші справи з різних архівів і фондів.

²⁵ «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. 1, М., 1931; «Материалы для истории крепостного права в России», Берлин, 1872.

цих 140 випадків одна пожежа в середньому давала збитку 6 тис. крб. (844 091 : 140), то 103 підпали могли дати збитків понад 600 тис. крб. (103×6000). Отже, в результаті підпалив селянами поміщицького майна у 243 відомих нам випадках поміщики зазнали збитків на суму близько 1,5 млн. крб. Це величезна на той час цифра. До того ж слід відзначити, що вона відбиває тільки відомі нам підпали. А скільки справ про підпали не збереглося до наших днів, скільки пожеж відбулося «з невідомих причин»! Таким чином, підпалюючи поміщицькі маєтки, селяни завдавали своїм гнобителям мільйонних збитків, що надає цій формі селянської боротьби особливого значення.

Показові і підрахунки фактів фізичної розправи з поміщиками та їх поплічниками. В «Матеріалах для історич крестного права в Росії», за даними таємних звітів міністерства внутрішніх справ, повідомлялося лише про три випадки вбивства поміщиків у губерніях Правобережжя в 1840—1855 рр. і нічого не говорилося про вбивства тут управляючих та про інші види фізичної розправи. В нашому розпорядженні є дані про вбивства у 1840—1860 рр. 57 поміщиків і 20 їх слуг. Крім того, відомо 29 невдалих замахів на життя поміщиків і 7 — на життя їх адміністраторів. За цей же період тут було побито 12 поміщи-

ків і 43 чоловіки з економічної і сільської адміністрації²⁷.

Наведені факти свідчать, що розмах селянської боротьби в 40—50-х роках XIX ст. вивчено ще недостатньо. Відтворення близької до дійсності картини селянського руху перед реформою 1861 р. буде якнайяскравішою ілюстрацією ленінського положення про розмах і могутність селянської боротьби — грізних заколотів селян, які, зростаючи з кожним десятиріччям перед скасуванням кріпацтва, змусили царизм визнати, що краще звільнити селян згорн, ніж чекати, поки вони визволяться знизу.

Ю. О. КУРНОСОВ

²⁷ ЦДІАМ, ф. 109, III від., 4 експ., спр. 124; ЦДІАЛ, ф. 1151, оп. 3, спр. 153; ф. 1286, оп. 16, спр. 928; ф. 1291, оп. 123, спр. 1; ф. 1345, оп. 259, спр. 261; ф. 1405, оп. 41, спр. 8760-6, 9036, 9044; оп. 51, спр. 877; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 3233, 3597, 3764, 3765, 4444, 4772, 4773, 4907, 4908, 4912, 6583, 6584, 7426, 8188, 8658, 8660, 9593, 9596, 9597, 10 502; оп. 34, спр. 332; ф. 485, оп. 2, спр. 113, 957; ДАХМО, ф. 1, спр. 747; ф. 197, спр. 2071, 3583; ф. 228, оп. 1, спр. 3272; ДАЖО, ф. 304, спр. 440; ДАКО, ф. 11, оп. 1, спр. 316, 632, 1061; ф. 451, оп. 1, спр. 212; ф. 803, спр. 899; ДАВО, ф. 470, оп. 1, спр. 1357; ф. 472, оп. 1, спр. 542; ф. 473, оп. 1, спр. 926 та інші справи з різних архівів і фондів.

ЩЕ РАЗ ПРО ДАТУВАННЯ ПОЧАТКУ ОБЛОГИ ПОЛТАВИ в 1709 р.

В «Українському історичному журналі» № 6, за 1959 р., у розділі «Листи до редакції» вміщено листа А. М. Заїки, О. Т. Єрїсова, Г. О. Богуславського «Помилки у датуванні подій, зв'язаних з Полтавською битвою», в якому висунуто заперечення проти датування мною та іншими дослідниками початку облоги Полтави першими числами травня 1709 р. На підставі лише «Дневника воєнних дій русскої армії под Полтавою» і напису на пам'ятнику Келіну, зробленого відповідно до згаданого щоденника, початок облоги Полтави автори листа категорично відносять на 1 квітня 1709 р.

Однак аргументи авторів листа не можна вважати переконливими. На підставі як російських, так і шведських документів давно доведено, що часом початку облоги Полтави треба вважати саме початок травня. Так, Меншиков 5 травня 1709 р. повідомляв Петра I про те, що «неприятель тому пятый день пришел к Полтаве, облокировал город и шанцы под самой ров привезены и бомбардирует, но не гораздо жестоко, в сутки бомб по пяти бросает, а оной

комендант при помощи божией доброй отпор чинит»²⁸.

Про те, що облога Полтави почалася саме на початку травня, говориться і у відомій праці А. Гілленкрока «Современное сказание о походе Карла XII в Россию»²⁹. Це підтверджують також лист Меншикова Петру I від 8 травня 1709 р. і відповідь Петра I Меншикову 9 травня 1709 р.³⁰

Автори листа безпідставно надали перевагу лише одному з джерел, свідчення якого про датування облоги вже давно було спростоване даними більш вірогідних документів. Саме це і створює плутанину у датуванні подій, зв'язаних з Полтавською битвою.

О. П. МАРКЕВИЧ

²⁸ Г. В. Еспінов, Жизнеописание А. Д. Меншикова, журн. «Русский архив», 1875, кн. 3, стор. 69 (підкреслено нами. — О. М.).

²⁹ «Военный журнал», 1841, № 6.

³⁰ Г. В. Еспінов, назв. праця, стор. 69; «Письма и бумаги Петра Великого», т. IX, вып. 1, стор. 170, 171, 174; т. IX, вып. 2, стор. 858, 862, 865, 872—873, 882.

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ДРУГИЙ МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СИМПОЗИУМ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

9—14 грудня 1959 р. в Москві відбувся другий міжреспубліканський симпозиум з аграрної історії Східної Європи. Із вступним словом про значення дослідження аграрних питань Східної Європи виступив академік Є. М. Жуков.

На пленарних засіданнях було заслухано повідомлення члена-кореспондента Академії наук СРСР, академіка АН Естонської РСР Х. Х. Крууса про підсумки I сесії симпозиуму в Талліні у 1958 р. і доповіді: «Генезис капіталізму в сільському господарстві Східної Європи» (академік С. Д. Сказкін); «Генезис капіталізму в сільському господарстві Росії» (доктор історичних наук В. К. Яцунський); «Про безпеку модернізації економічної історії російського селянства XVII—першої половини XVIII ст.» (доктор історичних наук А. Л. Шапіро); «Селянський рух на Україні в зв'язку з проведенням реформи 1861 р.» (кандидат історичних наук М. Н. Лешенко). На секційних засіданнях трьох секцій було зроблено понад 20 доповідей та повідомлень.

По доповідях розгорнулася жвава дискусія. Обговорювались питання про так зване друге видання кріпосництва у Східній Європі, час зародження капіталістичних відносин у Росії в надрах феодальної формації та про формування капіталістичного укладу, майнову нерівність селянства та соціальне розшарування його, характер грошової ренти, міщанського землеволодіння у феодальну епоху, роль внутрішнього і зовнішнього ринку для розвитку поміщицького господарства та ін. Академік С. Д. Сказкін висловив думку, що розклад феодалізму у Східній Європі розпочався не раніш XVIII ст., а до цього часу йшов процес не розкладу, а зміцнення феодалізму. Цю точку зору підтримали професор А. Л. Шапіро, професор Д. Л. Похилевич та ін.

За твердженням професора В. К. Яцунського, «стрибок» у розвитку товарного виробництва в Росії стався лише після реформи 1861 р. Зародження капіталізму в сільському господарстві він відносить до 20—30-х років XIX ст. і заперечує наявність соціального розшарування селянства до того часу, вважаючи, що до XIX ст. була лише майнова нерівність.

Професор А. Л. Шапіро погодився і основному з твердженням професора В. К. Яцунського про генезис капіталізму в сільському господарстві Росії. Він заявив, що майнове розшарування на кінець XVIII ст. було дуже незначним, навіть так званий «прожиточний» селянин був недостатньо забезпечений землею та низькими виробництва. Випадки найму робочої сили в селянському господарстві траплялися рідко, це було явище феодального порядку і не приводило до зародження буржуазних відносин. Щоправда, в ключовому слові професор А. Л. Шапіро допускає можливість появи елементів буржуазних відносин вже у XVII ст.

Професор Б. Б. Кафенгауз вказав на неправомірність розгляду професором В. К. Яцунським проблеми зародження капіталістичних відносин у сільському господарстві у цілковитому відриві від процесів, що відбувалися в той час у промисловості, в тому числі і в сільській промислах. Він висловив думку про існування елементів капіталістичних відносин у Росії вже в XVII ст. На невірну постановку питання професором В. К. Яцунським указували також професор М. А. Рубінштейн і кандидат історичних наук І. Д. Ковальченко.

Професор Н. В. Устюгов у своєму виступі навів багато фактів, які свідчать про соціальне розшарування селянства в районі Солікамська у XVII ст. і навіть наприкінці XVI ст. В той час, на його думку, вже існували підприємства капіталістичного типу в промислах і в сільському господарстві.

Професор В. І. Шунков відзначив, що коли погодитися з точкою зору В. К. Яцунського про цілковиту відсутність буржуазних відносин у XVII—XVIII століттях, то незрозуміло, на якому ґрунті відбувалося формування капіталістичного укладу в першій половині XIX ст., яким чином цей уклад переростав у формації В. І. Шунков підкреслив, що у доповіді не висвітлено розвиток окраїн Росії, і він застав на необхідність порайонного дослідження економіки XVII—XVIII століть.

Кандидат історичних наук Й. Г. Ронер у своєму виступі відзначив, що докладі підмінюють питання про зародження

буржуазних відносин питанням про формування капіталістичного укладу в нашій країні, ігнорують процес дальшого поглиблення суспільного розподілу праці в XVI—XVII століттях внаслідок розвитку ремесла й торгівлі, товарно-грошових відносин, втягнення господарства феодалів і селян у ринкові зв'язки. На його думку, посилення кріпосницького гніту, що було викликано розвитком товарно-грошових відносин і свідчило про початок розкладу феодалізму, аж ніяк не можна прийняти за його зміцнення. Доповідачі не завжди беруть до уваги дослідження істориків СРСР та країн народної демократії з історії феодалізму у Східній Європі XVI—XVII сто-

літь і не розглядають селянські війни як яскравий прояв початку розкладу феодалізму.

На заключному пленарному засіданні симпозиуму було відзначено користь проведеної дискусії. Прийнята постановою закликає радянських науковців до дальшого наполегливого вивчення історії селянства нашої країни у феодальну епоху. У постанові висловлюється побажання про скликання в наступному, 1961 р., третього симпозиуму з аграрної історії і залучення до його роботи істориків країн народної демократії.

І. Д. БОЙКО

ОБГОВОРЕННЯ «ІСТОРІЇ КИЄВА» (Т. I)

ТА БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПОКАЖЧИКА «ІСТОРІЯ КИЄВА» (Т. I, вип. 1)

В Державній історичній бібліотеці УРСР 29 грудня 1959 р. відбулося обговорення першого тома «Історії Києва» та бібліографічного покажчика «Історія Києва».

В роботі конференції взяли участь редактори і автори книги: В. О. Голобуцький, О. А. Парасунько, Ф. О. Ястребов, І. С. Слабеев, Н. С. Сидоренко, М. Ю. Брайчевський, І. Г. Шовкоплас, М. М. Ткаченко, М. П. Рудько, М. М. Лисенко і складач бібліографічного покажчика Н. М. Шелхова. Конференція викликала великий інтерес у громадськості міста, на обговоренні було присутніх понад 80 читачів бібліотеки.

Відкриваючи конференцію, член редакційної колегії, доктор історичних наук В. О. Голобуцький повідомив, що перший том «Історії Києва» є наслідком багаторічної роботи авторського колективу, який складається з наукових працівників Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, викладачів Київського державного університету та працівників інших наукових установ.

Історія Києва — це історія матері міст російських, визначного історичного і культурного центра, історія столиці УРСР. Перед авторським колективом стояло велике і відповідальне завдання: з марксистських позицій науково і доступно викласти історію одного з найстаровинніших міст нашої Батьківщини, показати його економіку, матеріальну і духовну культуру, класову боротьбу, яку вело населення міста.

Один з авторів книги, кандидат історичних наук М. Ю. Брайчевський звернув увагу на визначення часу виникнення Києва, вказавши, що історія міста, на його думку, починається з другої половини першого тисячоліття нашої ери.

Учасники конференції (В. І. Самойленко, І. М. Чудновська—Державний історичний музей, В. А. Шиденко—музей-заповідник Києво-Печерська лавра, А. М. Галайчук—міське управління культури) у своїх виступах відзначили, що громадськість міста із задоволенням зустріла вихід у світ «Історії Києва», і висловили побажання збільшити її обсяг, бо в два томи не можна вмістити героїчну, насичену фактами і подіями майже півторитисячолітню історію міста. Названі товариші вказували також на необхідність збільшення тиражу книги.

Вчиталь 19-ї середньої школи тов. Нагорний сказав, що «Історія Києва» буде цінною книгою для вчителів-істориків, вона допоможе глибше висвітлювати історію нашого народу, на яскравих фактах героїчного минулого виховувати молодь.

Прієднувшись до загальної позитивної оцінки книги, ряд виступаючих вказували і на недоліки, що мають місце в томі. Так, І. М. Скуленко (Державний історичний музей) вважає, що в книзі перебільшено вплив візантійської архітектури і культури та роль християнства на розвиток культури в Київській Русі. На думку В. А. Шиденка, в книзі мало ілюстрацій, чомусь нема портретів П. Могили, Плетинського та ін. Він вважає, що необхідно було подати матеріал про народні гуляння, обряди, свята. В. І. Самойленко зауважила, що в книзі недостатньо висвітлено розвиток мистецтва в Києві.

Майже всі виступаючі оцінювали вихід бібліографічного покажчика «Історія Києва» як позитивне явище.

Як відзначила Н. М. Біркіна (бібліотека ім. КПРС), покажчик потрібен не тільки істориків, а й архітектору, мистецтвознавцю, літературознавцю. Покажчик допоможе краще вести пропаганду краєзнавчої літератури.

З. М. Храброва (Бібліотека Інсти-

туту історії АН УРСР) і М. Ф. Котляр (Державна публічна бібліотека АН УРСР) вважають, що бібліографічний показник необхідно видати друкарським способом, щоб зробити його більш доступним для широкого кола дослідників і тих, хто цікавиться історією нашого міста.

В заключному слові професор В. О. Голубуцький висловив подяку присутнім за участь в обговоренні та критичні зауваження щодо «Історії Києва», а також від імені наукових працівників подякував за створення бібліографічного показника.

К. М. ЄРМАК
О. А. ІВАНОВА

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ

У зв'язку з будівництвом Дніпродзержинської гідроелектростанції і спорудженням тут великого водоймища виникла загроза затоплення значної кількості археологічних пам'яток, що звичайно розміщуються на низьких терасах Дніпра. Для виявлення і обстеження стародавніх поселень і могильників Інститутом археології АН УРСР була створена спеціальна Дніпродзержинська експедиція, яка в серпні—жовтні 1959 р. провела археологічну розвідку на правому березі Дніпра вздовж майбутнього водоймища. В роботі експедиції, яка працювала під загальним керівництвом автора, брали участь М. М. Шмаглій, М. П. Кучера, В. І. Митрофанова, Є. О. Петровська, В. С. Драчук, О. В. Бодяський, Г. І. Лисова, О. М. Рузанов і М. Ф. Дремлюга. Ними пройдено понад 120 км, від с. Романків, Верхнедніпровського району, до с. Табунище, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області. Значну кількість пам'яток, у тому числі курганні могильники, виявлено також у долинах двох невеликих річок — Омельник Мокрий і Омельник Сухий, що впадають у Дніпро.

За час роботи експедиції обстежено 86 пам'яток, серед них 18 стоянок неолітичного часу, 41 поселення епохи бронзи і 26 селищ ранніх слов'ян. Крім того, зафіксовано сліди палеоліту, зібрано також матеріали скіфського часу і Київської Русі.

Майже всі пам'ятки виявлено вперше. Тут слід зауважити, що до початку робіт долина Дніпра на обстеженому відрізку (Дніпродзержинськ — Кременчуг) в археологічному відношенні була «білою плямою».

Досить цікаві і цінні стоянки неолітичної епохи виявлено поблизу с. Успенка, Кіровоградської області, і с. Кам'яні Потоки, Полтавської області. В успенській стоянці знайдено фрагменти кераміки і крем'яні знаряддя праці. На території стоянки Кам'яні Потоки виявлено також рештки одного неолітичного поховання.

Матеріали неолітичної епохи були зібрані також у с. Деревка, поблизу якого взагалі помічено надзвичайно багате скупчення стародавніх пам'яток. В околицях села виявлено понад 10 первісних стоянок і поселень, а також два могильники. Найбагатший комплекс знахідок зафіксовано

у місці, що дістало умовну назву Деревка 10.

Серед виявлених пам'яток епохи бронзи (II—початок I тис. до н. е.) переважали поселення так званої багатоваликової кераміки, а також селища, які загалом належать до періоду пізньої бронзи. Деяка частина поселень багатоваликової кераміки і пізньої бронзи має добру збереженість культурного шару, що дозволяє планувати тут у майбутньому стаціонарні дослідження (Мишурич Ріг 4, Чикалівка 5 і т. п.). Особливо перспективним для наукового дослідження буде поселення пізньої бронзи, поблизу с. Чикалівки, де на поверхні свіжої ріллі зафіксовано залишки цілого ряду спалених будівель.

В долині приток Дніпра — Омельника Сухого і Омельника Мокрого — виявлено дві великі курганні групи. Кожна з них налічує понад десять курганів. Розкопки цих курганів повинні доповнити наші знання про час поширення на Середньому Дніпрі племен так званої староямської культури.

Досить успішними були роботи розвідки в галузі виявлення не відомих досі в цьому районі пам'яток раннеслов'янського часу. Розвідкою, наприклад, встановлено, що поселення так званої черняхівської культури (II—IV ст. н. е.) розміщувалися біля сіл Аули, Бородаївки, Успенки тощо.

Загалом розвідкою зібрано великий археологічний матеріал, який значно доповнює і розширює джерела стародавньої історії населення Середнього Подніпров'я.

Уже зараз можна з певністю говорити, що виявлені розвідкою пам'ятки неоліту повністю підтверджують думку про спільність історичного розвитку неолітичного населення Київщини і Надпоріжжя, які разом створюють єдину культурну групу дніпродонецького типу.

Матеріали епохи бронзи, виявлені в районі розвідки, ще раз підтверджують, що основним населенням на Середньому Подніпров'ї на межі степу і лісостепу були носії так званої багатоваликової кераміки, культура яких, очевидно, переросла безпосередньо у пам'ятки пізньої бронзи.

На основі матеріалів розвідки вперше встановлено густу заселеність дослідженої території людьми черняхівської культури, поселення яких тут досі не були відомі.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР В 1959 р.

* У травні у Братиславі на конференції істориків Чехословаччини, присвяченій 15-річчю Словацького народного повстання, брали участь старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук В. І. Клоков і молодший науковий співробітник, кандидат історичних наук І. А. Петерс. В. І. Клоков виступив з доповіддю «Армія і партизани в словацькому народному повстанні».

* У вересні в Празі відбувся III з'їзд чехословацьких істориків. У роботі з'їзду брала участь старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. М. Мельникова.

* У жовтні — грудні в науковому відрядженні в Польщі перебував старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Р. Г. Симоненко. Він працював у архівах.

* У грудні у Празі І. М. Мельникова брала участь в обговоренні рукопису III тома «Історія Чехословакиї», підготовленого Інститутом слов'янознавства АН СРСР.

* У грудні в Берліні відбулась наукова конференція істориків СРСР і НДР, в якій взяв участь старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Л. Є. Кизя. На конференції він виступив з доповіддю «До питання про всенародний характер боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни».

* У грудні до Румунії був відряджений старший науковий співробітник Інституту

історії АН УРСР, кандидат історичних наук С. М. Пархомчук для роботи в архівах.

* Влітку Інститут історії АН УРСР відвідала чехословацький історик Олджинка Кодедова, яка розповіла про досвід наукової роботи в Інституті історії партії при ЦК Комуністичної партії Чехословаччини.

* У серпні в Києві перебував у відрядженні директор Варшавського музею польського революційного і робітничого руху, один з редакторів журналу «Z pola walki» (органу Інституту історії партії при ЦК ПОРП) Станіслав Калябіньскій.

* У вересні науковий співробітник Польсько-Радянського інституту Сабіна Людвінська відвідала редакцію «Українського історичного журналу».

* У листопаді до Інституту історії АН УРСР завітала завідувача кафедрою історії феодализму Краківського інституту професор Целіна Бобінська. Вона ознайомилась з планом роботи відділу історії феодализму Інституту історії АН УРСР, а також з архівними матеріалами, які стосуються аграрних відносин на Україні у XVIII ст.

* В середині минулого року Інститут історії АН УРСР відвідав політичний діяч української прогресивної еміграції в Канаді відповідальний редактор газети «Українське життя» П. І. Кравчук. На засіданні відділу історії України радянського періоду було обговорено його працю «Ганебні діла паскудних нащадків».

Г. П. КРАВЧЕНКО

ГОЛОС ПРОГРЕСИВНИХ ІСТОРИКІВ

Наприкінці минулого року в Берліні відбулась міжнародна наукова конференція прогресивних істориків на тему «Німецький імперіалізм і друга світова війна». У роботі конференції взяли участь історики СРСР, зокрема України й Білорусії, Німецької Демократичної Республіки, Албанської Народної Республіки, Народної Республіки Болгарії, Чехословацької Республіки, Монгольської Народної Республіки, Румунської Народної Республіки, Угорської Народної Республіки, Бельгії, Данії, Фінляндії, Греції, Англії, Італії, Норвегії, Австрії, Швеції, Іспанії, Федеративної Республіки Німеччини, представники міжнародної Федерації руху опору, представник журналу «Проблеми мира и социализма».

Засідання конференції проходили у приміщенні Народної палати НДР. 14 грудня 1959 р. зал засідань Народної палати був переповнений членами делегацій і гостями. На відкриття конференції прибули керівники СЕПН, уряду НДР і Народної палати ветерани антифашистської боротьби, в'язні гітлерівських концентраційних таборів.

Після вступної промови голови німецької секції комісії істориків СРСР і НДР професора Лео Штерна було оголошено привітання учасникам конференції від ЦК СЕПН. У привітанні підкреслювалось, що тема конференції становить не тільки науковий, а й великий політичний інтерес. Центральний Комітет СЕПН висловив надію, що конференція внесе вклад у справу миру між народами.

Великий інтерес викликала доповідь керівника делегації істориків Радянського Союзу професора Є. А. Болтіна на тему «Характер другої світової війни». Доповідач підкреслював, що друга світова війна за своїм характером і цілями була явищем складним і суперечливим. На першому етапі війна, яку розв'язали у 1939 р. провідні імперіалістичні держави, носила агресивний, несправедливий характер. З другої половини 1940 р. вона починає набувати антифашистського, визвольного характеру. Треба мати також на увазі, що за цілями, які вони ставили перед собою, війна була неоднакова для різних країн. З боку

фашистської Німеччини друга світова війна від початку до кінця мала несправедливий, загарбницький характер. Для Італії, Угорщини, Румунії і Болгарії війна була агресивною до моменту їх виходу з воєнних дій на боці гітлерівської Німеччини і повалення реакційних режимів. В усіх країнах рух опору від початку до кінця мав яскраво виражений справедливий, визвольний характер.

Війна Радянського Союзу з самого її початку і до повного розгрому гітлерівської Німеччини була не тільки справедливою, а й вітчизняною війною всього народу. Протягом усієї війни вели справедливу визвольну боротьбу народи Чехословаччини і Польщі. Героїчна оборона Гданська і Вестерплатте була проявом безмежної відваги, мужності і самовідданості армії і флоту, оборона Варшави виплилась у могутній прояв народного опору ворогові.

На пленарних засіданнях конференції було заслухано вісім доповідей, з яких чотири зробили радянські вчені: Є. А. Болтін, А. С. Єрусалимський, М. Г. Павленко, Д. Є. Мельников, Лео Штерн (НДР) зробив доповідь «Закономірність і історична обумовленість поразки німецького імперіалізму у двох світових війнах», генерал-лейтенант у відставці Йоганес Цукерторт (НДР) — «Німецький милітаризм і легенда про превентивну війну Німеччини проти Радянського Союзу», Людвіг Ейніке (НДР) — «Антифашистський підпільний рух і визвольна боротьба народів як важливі фактори поразки німецького імперіалізму у другій світовій війні», Стапіслав Окенцький (Польща) — «Рух опору польського народу гітлерівській агресії». Велике враження на присутніх справила доповідь редактора «Воєнно-історического журналу» генерал-майора Н. Г. Павленка «Вирішальна роль РСР та його Збройних Сил у розгромі гітлерівської Німеччини». Мовою переконливих цифр і фактів Н. Г. Павленко довів, що допомога США

за ленд-лізом з першого липня 1941 р. до 30 червня 1943 р. становила 3 тис. літаків і 2,4 тис. танків. За той же час робітничий клас Радянського Союзу дав фронту понад 50 тис. літаків і 40 тис. танків. Ці дані спростовують вигадки фальсифікаторів історії про те, що нібито вирішальну роль у справі перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною відіграли американські поставки зброї.

На засіданнях секцій було заслухано понад 150 рефератів.

Відрадиним було те, що з доповідями і рефератами на пленумах і секційних засіданнях виступали живі учасники війни: партизани, підпільники, в'язні гітлерівських концтаборів, генерали і офіцери різних країн. Свідчення живих учасників війни мають особливу вагу ще й тому, що загинуло багато цінних документів про героїчну боротьбу народів проти кривавого фашизму. З рефератами виступили німецькі товариші — Келлер, Є. Зебер і Р. Краф, польські історики — К. Попольек і А. Камінський, а також М. Саморуков (Москва) та І. С. Кравченко (Мінськ).

На заключному засіданні конференції було прийнято рішення надіслати листи до ЦК КПРС і ЦК СЄПН. «Ми сподіваємося, — говориться в цих листах, — що наша конференція, в якій взяли участь прогресивні історики 23 країн, послужить справі боротьби за збереження і зміцнення миру і остаточне усунення війни з життя народів».

Учасники конференції одностайно схвалили комоніке, в якому підкреслюється, що розв'язана німецьким імперіалізмом друга світова війна була найбільшим злочинним в історії людства. Правильний показ причин, ходу і результатів війни є обов'язком усіх прогресивних істориків. Ця справа набуває особливого значення в сучасних умовах, у ході боротьби за міцний мир і остаточне виключення війни з життя народів.

Л. Є. КИЗЯ

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАїнського ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

12 лютого 1960 р. в міській публічній бібліотеці Дніпропетровська відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу», в якій взяли участь викладачі історії вузів і технікумів, учителі середніх шкіл, наукові працівники музеїв та обласних архівів.

З доповіддю про роботу редколегії журналу за 1959 р. і перспективи на 1960 р. перед читачами виступив заступник відповідального редактора П. М. Каленченко. Редакція журналу, відзначивши, головну увагу звертає на висвітлення питань з історії Української РСР та історії Комуністичної партії України післявоєнного

періоду. Зокрема в 1959 р. більша частина статей, повідомлень та інших матеріалів була вміщена в журналі саме по цьому періоду. В журналі створено відділ «На допомогу викладачу історії» з метою подання допомоги вчителям шкіл у викладанні історії України, яка вводиться в школах УРСР. Тов. Каленченко вказав також на ряд недоліків у роботі редакції, які полягають насамперед у тому, що в журналі ще мало друкується матеріалів на сучасні теми.

В обговоренні доповіді взяла участь багато читачів. Зокрема, доцент кафедри історії КПРС Дніпропетровського держав-

З М І С Т

СТАТТІ

<i>І. Ф. ЄВСЄЄВ</i> --- Радянсько-польське економічне співробітництво	3
<i>О. І. КАЦЕВАЛ</i> — Заходи Комуністичної партії України по економічній освіті кадрів (1953—1958 рр.)	15
<i>К. А. КИЯН (Харків)</i> — Профспілки України в боротьбі за відбудову і розвиток важкої промисловості (1946—1950 рр.)	25
<i>В. І. КЛОКОВ</i> — Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи	35
<i>М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Кам'янець-Подільський)</i> — Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села	46
<i>О. П. ФОМЕНКО (Полтава)</i> — Зміцнення лав КП(б)У при переході до непу	58
<i>Р. П. РОСТИКУС (Чернівці)</i> — Участь молоді Буковини у визвольній боротьбі трудящих (1918—1940 рр.)	68

ПОВІДОМЛЕННЯ

СТОРИНКИ ДРУЖБИ РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ

<i>М. З. ДАНИЛЮК</i> — Самовіддана праця колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР (1941—1944 рр.)	78
<i>В. А. ЄЖОВ (Ленінград)</i> — Соціалістичне змагання шахтарів Донбасу з нафтовиками Азербайджану в 1943—1944 рр.	86
<i>Х. Б. КІНЗЕБУЛАТОВ (Уфа)</i> — Дружба і співробітництво українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни	90
<i>А. А. НЕДУХ (Харків)</i> — Зв'язки комнезамів України з трудящим селянством Російської Федерації і Середньої Азії	97
<i>М. І. КУЛІЧЕНКО (Харків)</i> — Братерська допомога російського народу трудящим України в культурному будівництві (1917—1920 рр.)	104
<i>В. Р. РАЄВСЬКИЙ (Рига), Г. І. КУРПНЕК (Рига)</i> — Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни	116

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

<i>Ф. Ф. СЕПТА (с. Бабинці, Бородянського р-ну, Київської обл.)</i> — Вивчення творів В. І. Леніна і партійних документів у школі	124
<i>М. І. КРУГЛЯК (Ніжин)</i> — Активізація учнів на уроках	127

ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

<i>І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ (Львів)</i> — Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями	130
<i>В. І. СУХИЙ-ХОМЕНКО (Одеса)</i> — Вивчати, знати історію свого краю	132
<i>Г. Д. ЗЛЕНКО (Корсунь-Шевченківський)</i> — Краєзнавчі матеріали на сторінках районної газети	133
<i>І. В. КОМАНОВСЬКИЙ (м. Отиня, Станіславської обл.), А. Д. ШПИГАЛЬНИК (м. Отиня, Станіславської обл.)</i> — Шкільна газета «Юний краєзнавець»	134

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>М. А. ЛИТВИНЕНКО (Харків), Й. Ш. ЧОРНОМАЗ (Харків)</i> — Нові книги про відбудову народного господарства України в 1921—1925 рр.	135
<i>П. П. ТЕЛИЧУК</i> — Джерела з історії аграрних відносин на Правобережній Україні у 1907—1910 рр.	140

<i>М. И. КУЛИЧЕНКО (Харьков)</i> — Братская помощь русского народа трудящимся Украины в культурном строительстве (1917—1920 гг.)	104
<i>В. Р. РАЕВСКИЙ (Рига), Г. И. КУРПНЕК (Рига)</i> — Революционные латышские стрелки на Украине в годы гражданской войны	116

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

<i>Ф. Ф. СЕПТА (с. Бабинцы, Бородянского р-на, Киевской обл.)</i> — Изучение произведений В. И. Ленина и партийных документов в школе	124
<i>М. И. КРУГЛЯК (Нежин)</i> — Активизация учеников на уроках	127

ВОПРОСЫ КРАЕВЕДЕНИЯ

<i>И. П. КРИПЯКЕВИЧ (Львов)</i> — Советы тем, кто занимается историко-краеведческими исследованиями	130
<i>В. И. СУХИНО-ХОМЕНКО (Одесса)</i> — Изучать, знать историю своего края	132
<i>Г. Д. ЗЛЕНКО (Корсунь-Шевченковский)</i> — Краеведческие материалы на страницах районной газеты	133
<i>И. В. КОМАНОВСКИЙ (г. Отыня, Станиславской обл.), А. Д. ШПИГАЛЬНИК (г. Отыня, Станиславской обл.)</i> — Школьная газета «Юный краевед»	134

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>М. А. ЛИТВИНЕНКО (Харьков), И. Ш. ЧЕРНОМАЗ (Харьков)</i> — Новые книги о восстановлении народного хозяйства Украины в 1921—1925 гг.	135
<i>П. П. ТЕЛИЧУК</i> — Источники по истории аграрных отношений на Правобережной Украине в 1907—1910 гг.	140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>А. Д. ЗАЛЕВСКИЙ, В. И. МОРОЗ</i> — Под всепобеждающим знаменем	144
<i>А. С. КУДЛАЙ</i> — Геронческие страницы гражданской войны	146
<i>А. А. ВОВК, П. А. ЛАВРОВ</i> — История исторической науки на Украине	148
<i>Г. И. КОВАЛЬЧАК (Львов), Ф. И. СТЕБЛИЙ (Львов)</i> — Исследование по истории сельского хозяйства в Галиции	151
<i>В. А. МАРКИНА, И. В. СОЗИН (Москва)</i> — Из феодального прошлого польского села	154

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

<i>Ю. А. ЛЕСНЕВСКИЙ</i> — Музеи Украины	156
<i>А. А. ПЕТРОВСКИЙ</i> — Наглядные пособия в преподавании истории	156
<i>Я. Д. ИСАЕВИЧ (Львов)</i> — Воспоминания об общей борьбе украинских и польских трудящихся	157

ПИСЬМА, ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ЗАМЕЧАНИЯ

<i>Ю. А. КУРНОСОВ</i> — К вопросу о количестве крестьянских выступлений на Правобережной Украине в 40—50-х годах XIX в.	159
<i>А. П. МАРКЕВИЧ</i> — Еще раз о датировании начала осады Полтавы в 1709 г.	163

НАУЧНАЯ ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

<i>И. Д. БОЙКО</i> — Второй межреспубликанский симпозиум по аграрной истории Восточной Европы	164
<i>Е. Н. ЕРМАК, Е. А. ИВАНОВА</i> — Обсуждение «Історії Києва» (т. I) и библиографического указателя «Історія Києва» (т. I, вып. 1).	165
<i>Д. Я. ТЕЛЕГИН</i> — Археологические памятники на Среднем Днепре	166
<i>А. П. КРАВЧЕНКО</i> — Зарубежные связи Института истории АН УССР в 1959 г.	167
<i>Л. Е. КИЗЯ</i> — Голос прогрессивных историков	167
<i>А. М. ШАРАПА (Днепропетровск)</i> — Конференция читателей «Українського історичного журналу» в Днепропетровске	168

ПОМІЧЕНІ ПОМІЛКИ В № 2, 1960 р.

Стор.	Рядок	На друковано	Слід читати
44	5 зв.	90 млрд. кіловат-годин	900 млрд. кіловат-годин
44	24 зв.	основних видів і	основних видів
55	2 і 3 зв.	позицій	пропозицій
81	20 зв.	«Пояснення законів про працю»	«Пояснення законів про штрафи»